

ŞÂNÎ-ZÂDE MEHMED ATAULLAH EFENDİ
(HAYATI, KİŞİLİĞİ, ESERLERİ, ETKİLERİ)

Mehmet ERDOĞAN

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2016

**ŞÂNİ-ZÂDE MEHMED ATAULLAH EFENDİ
(HAYATI, KİŞİLİĞİ, ESERLERİ, ETKİLERİ)**

Mehmet ERDOĞAN

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir

2016

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Mehmet ERDOĞAN tarafından hazırlanan Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi Hayatı, Kişiliği, Eserleri ve Etkileri başlıklı bu çalışma .../.../2016 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, Jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan :

Üye : Doç. Dr. Meral BAYRAK
(Danışman)

Üye : Doç. Dr. Ayla EFE

Üye : Yrd. Doç Dr. Emine GÜMÜŐSOY

Üye : Yrd. Doç. Dr. Musa KILIÇ

Üye : Yrd. Doç. Dr. Eylem SALTIK

ONAY

...../ ...../ 2016

Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU

Enstitü Müdürü

13.01.2016

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin / projenin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Mehmet ERDOĞAN

İmzası

ÖZET

ŞÂNİ-ZÂDE MEHMED ATAULLAH EFENDİ (HAYATI, KİŞİLİĞİ, ESERLERİ, ETKİLERİ)

ERDOĞAN, Mehmet

Yüksek Lisans-2016

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Meral BAYRAK

XIX. yüzyıl hem dünya tarihi hem de Osmanlı tarihi açısından oldukça önemli bir yüzyıldır. Bu yüzyılı önemli kılan sebepler çeşitlidir. Bu çeşitliliği ortaya çıkaran temel etmen ise insan olgusudur. Bilimsel, siyasal ve kültürel değişimin arkasındaki insanı bulup çıkarmak ve bunların öyküsünü anlatmak hem tarihin hem de diğer sosyal bilimlerin temel görevlerinden biridir.

Bu çalışma ile bu yüzyıldaki hızlı değişim ve dönüşümün mimarlarından biri sayılabilecek olan Şâni-zâde Mehmed Ataulлах Efendi'nin öyküsü bütünsel olarak ele alınmaya çalışılmıştır. Hayatı, bilimsel çalışmaları, eserleri, fikirleri bu çalışmanın ana konusudur. Şâni-zâde'nin nasıl bir ailede doğduğu, kimlerden eğitim aldığı, hangi görevlerde bulunduğu, çeşitli bilimsel alanlardaki fikirlerinin neler olduğu araştırılmıştır. Bu alanlarda bir yenilik meydana getirip getirmediği alanın kendi tarihiyle birlikte ele alınmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada temel eksen ve soru şudur: Kurum ya da durum, örneğin tıp, Şâni-zâde'ye kadar nasıldı, Şâni-zâde ile nasıl bir değişim gösterdi ve nihayet Şâni-zâde'den sonra nasıl bir hal aldı? İşte bu üç aşamadaki -varsa- değişim ve gelişimi tesbit etme çabası bu tezin ana temasıdır. Bazen mübalağalı bazen de önemsenmeyecek yorumlara muhatap olan müellifin, her iki uçtan uzak, aslına uygun bir biçimde değerlendirilmesi diğer bir dikkat noktasıdır.

Şâni-zâde XIX. yüzyılın önemli şahsiyetlerindedir. Tıp, tarih, askerlik, edebiyat gibi alanlar açısından değerli eserlerini tanımak, bilmek önem arz etmektedir. Bu önemden hareketle ortaya çıkarılacak eserler sayesinde özelde Osmanlı genelde ise İslam Bilim Tarihi'nin serüveni net olarak belirlenebilecektir.

ABSTRACT

ŞANI-ZÂDE MEHMED ATAULLAH EFENDİ (HIS LIFE, PERSONALITY, WORKS AND INFLUENCES)

ERDOGAN, Mehmet

Master Degree-2016

Department of History

Field of Modern Age History

Adviser: Associate Prof. Meral BAYRAK

XIXth century is a quite significant period for both world and Ottoman history. Various reasons that make this century valuable are present. The main factor creating this variety is humankind. Finding the people behind scientific, political and cultural changes and telling their stories are among the primary duties of both history and other social sciences.

Through this study, we have tried to address the story of Mehmed Ataullah Efendi who can be regarded as one of the architects of rapid change and transformation in this century. His life, scientific studies, works and opinions are the main subjects of this study. We have tried to touch upon and tell what kind of a family Şani-zade was born in, from whom he took education, what kind of duties he had and his opinions on various scientific fields and tried to examine through his own historical story whether he brought any change to this field.

The main basis and question in this study is: how had the institution or situation, for instance medicine, been until Şani-zade, what kind of a change did it undergo and finally into what did it turned after Şani-zade. The effort regarding to identify the changes and developments -if exist- within these three stages is the main subject of the present study. In addition it is an important point to examine Şani-zade, who was sometimes subject to exaggerated and imprecise reviews, within the scope of historicity as exempted from extreme opinions, as well.

Şani-zade is one of the significant figures of XIXth century. Having knowledge about his works in both medicine and other fields is of quite importance. Through the works that will be chosen in the light of this importance, the adventure

of Ottoman Empire and the history of science of Islamic world can be determined in a clear way.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	IV
ABSTRACT	v
TABLolar VE RESİMLER LİSTESİ.....	x
EKLER LİSTESİ	xi
KISALTMALAR LİSTESİ	xii
ÖNSÖZ	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞÂNİ-ZÂDE'NİN HAYATI

1.1. DOĞUM TARİHİ VE DOĞUM YERİ	10
1.2. AİLESİ VE SOSYAL ÇEVRESİ.....	11
1.3. EĞİTİM VE MESLEK HAYATI	15
1.4. SÜRGÜN VE VEFAT	18
1.5. DEĞERLENDİRME.....	20

İKİNCİ BÖLÜM

ŞÂNİ-ZÂDE'NİN ESERLERİ

2.1. TARİHE DAİR ESERİ	23
2.2. TIBBA DAİR ESERLERİ	26
2.2.1. Mir'âtü'l Ebdân Fî Teşrih-i A'za'i'l- İnsan	27
2.2.2. Usûlü't-Tabî'a.....	33
2.2.3. Mi'yâru'l-Etubbâ	35
2.2.4. Kanûnü'l Cerrahîn.....	37

2.2.5. Mizanü'l-Edviye	39
2.2.6. Ruhye Risalesi.....	41
2.3. DİVAN-I ŞÂNİ-ZÂDE	43
2.4. ASKERLİKLE İLGİLİ ESERLERİ.....	44
2.4.1. Vesâyenâme-i Seferiyye.....	44
2.4.2. Askerliğe Dair Diğer Eserleri	45
2.5. COĞRAFYAYA DAİR ESERİ	47
2.5.1. Müfredât-ı Külliye Fî Sevâhilü'l-Bahriye (Ta'rifât-ı Sevâhil-i Deryâ)	48
2.6. MATEMATİK ALANINDAKİ ESERLERİ	49
2.6.1. Usûl-i Hisâb (Terceme-i Cedîde-i Usûl-i Ta'limiye).....	49
2.6.2. Cebir ve Mukâbele	50
2.6.3. Hendese	51
2.7. ŞÂNİ-ZÂDE'YE ATFEDİLEN HUKUKA DAİR ESER	52
2.8. DEĞERLENDİRME.....	54

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞÂNİ-ZÂDE'NİN İCRA ETTİĞİ MESLEKLER VE ETKİLERİ

3.1. HEKİM ŞÂNİ-ZÂDE	56
3.1.1. Osmanlı Tıbbı ve Şâni-zâde	56
3.1.2. Osmanlı'da Anatomi ve Şâni-zâde	61
3.1.3. Osmanlı'da Tıp Eğitimi ve Şâni-zâde	63
3.1.4. Tıp Dilinin Türkçeleşmesi ve Şâni-zâde	65
3.1.5. Hekimbaşılık Kurumu ve Şâni-zâde	66
3.2. OSMANLI'DA VAK'ANÜVİSLİK KURUMU VE VAK'ANÜVİS ŞÂNİ-ZÂDE	70
3.3. OSMANLI'DA TERCÜME VE TERCÜMAN ŞÂNİ-ZÂDE	78
3.4. OSMANLI BİLİM KURUMLARI VE BEŞİKTAŞ İLMİYE CEMİYETİ MENSUBU OLARAK ŞÂNİ-ZÂDE	81
3.5. BEKTAŞİLİK VE ŞÂNİ-ZÂDE'NİN BEKTAŞİLİĞİ	86

3.6. DİĞER ÖZELLİKLERİYLE ŞÂNİ-ZÂDE.....	90
3.7. DEĞERLENDİRME.....	92
SONUÇ	95
KAYNAKÇA.....	98
EKLER	107

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Şâni-zâde'nin Eserleri	53
Tablo 2: Hekimbaşılar Listesi	69
Tablo 3: Vak'anüvisler Listesi	71

RESİMLER LİSTESİ

RESİM 1: Levha-i Salis	31
-------------------------------------	----

EKLER LİSTESİ

Ek 1: ŞÂNİ-ZÂDE’NİN RESMİ	107
Ek 2: ŞÂNİ-ZÂDE’NİN MEZAR TAŞI.....	108
Ek 3: ŞÂNİ-ZÂDE’NİN ANITI.....	109
Ek 4: ŞÂNİ-ZÂDE TARİHİNDEN BİR SAYFA.....	110
Ek 5: MİR’ATÜ’L-EBDÂN’DAN BİR LEVHA.....	111
Ek 6: MİR’ATÜ’L-EBDÂN’DAN BİR SAYFA.....	112
Ek 7: USÛLÜ’T TABÎA’DAN BİR SAYFA	113
Ek 8: MÎ’YARU’L-ETİBBA’DAN BİR SAYFA.....	114
Ek 9 : KANÛNÜ’L CERRAHİN’DEN BİR SAYFA.....	115
Ek 10: KANÛNÜ’L CERRAHİN’DEN BİR RESİM.....	116
Ek 11: VESÂYENÂME-İ SEFERİYYE’DEN BİR SAYFA	117
Ek 12 : ŞÂNİ-ZÂDE TARİHİ’NDEN BİR ÖRNEK.....	118
Ek 13 : MİR’ATÜ’L EBDÂN’DAN BİR ÖRNEK	120
Ek 14: USÛLÜ’T TABÎA’DAN BİR ÖRNEK.....	121
Ek 15: MÎ’YARU’L ETİBBÂ’DAN BİR ÖRNEK	122
Ek 16: KANÛNÜ’L CERRAHİN’DEN BİR ÖRNEK.....	123
Ek 17: DİVAN-I ŞÂNİ-ZÂDE’DEN BİR ÖRNEK.....	124
Ek 18: VESÂYENÂME-İ SEFERİYYE’DEN BİR ÖRNEK.....	125
Ek 19: BOA, HAT, 1343/52514.....	126
Ek 20: BOA, HAT, 277/16255.....	127
Ek 21: BOA, HAT, 464/22720.....	128
Ek 22: BOA, HAT, 639/31485.....	129
Ek 23: BOA, HAT, 500/24493.....	130
Ek 24: BOA, HAT, 667/32557.....	131
Ek 25: BOA, HAT, 669/32675.....	132
Ek 26: BOA, HAT, 1402/56587.....	133

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
AKDITYK	: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AKMB	: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı
AKMY	: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları
AÜ	: Ankara Üniversitesi
AÜTF	: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi
bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BÜ	: Boğaziçi Üniversitesi
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
EÜ	: Erciyes Üniversitesi
GNTTE	: Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü
HAT	: Hatt-ı Hümâyûn
haz.	: Hazırlayan
HÜ	: Hacettepe Üniversitesi
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
Ktp.	: Kütüphane
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÜ	: Marmara Üniversitesi
nr.	: Numara
ö.	: Ölüm

S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SBE	: Sağlık Bilimleri Enstitüsü
TAE	: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
TDVY	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
TTE	: Tıp Tarihi Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TTKB	: Türk Tarih Kurumu Basımevi
TVYY	: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
v.d.	: Ve diğerleri
YDT	: Yayımlanmamış Doktora Tezi
YKY	: Yapı Kredi Yayınları
YYLT	: Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi

ÖNSÖZ

Şâni-zâde Mehmed Atullah Efendi XIX. yüzyılın en ilginç simalarından biridir. Daha çok tıp dünyasının ilgisine mazhar olduğu bir gerçektir. Bu ilgi, Şâni-zâde'nin hekim olması ve bununla yetinmeyerek bu işin teorik boyutuyla da ilgilenmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Kendisi dönemin tıbbını gözden geçirmiş, değerlendirmiş ve bunun yeterli olmayacağına kanaat getirmiştir. Bu tesbit aynı zamanda onu büyük bir sorumluluğa sevk etmiş, bu bağlamda çalışmalar yapmıştır. Diğer taraftan kendisi ünlü bir tarihçidir. Vak'anüvis olarak görevlendirilmiş, devletin resmi tarihçisi olarak dört ciltlik *Tarih-i Şâni-zâde*'yi yazmıştır. Böylece dönemin padişahının da ilgi ve beğenisine mazhar olmuştur.

Bu çalışmada Şâni-zâde'yi tanıtmak, eserleri hakkında örnekler vermek ve Türk düşün dünyasındaki yerini belirlemek için gayret sarf edilmiştir. Müellifin yaşadığı dönem, eserleri ve tarihsel tanıklıklar birlikte değerlendirilerek tümevarım yöntemi ile bir tasvir denemesi yapılmıştır.

Müellifle ilgili çalışmaya mevcut literatürün -yüksek lisans/doktora tezleri, kitaplar, ansiklopediler, makaleler vs.- taranmasıyla başlanmıştır. Ardından arşiv - Başbakanlık Osmanlı Arşivi-, Milli Kütüphane, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi gibi kurumlarda çalışmalarında müellifi konu alan bilgiler tesbit ve tedarik edilerek çalışmaya eklenmiştir. Son olarak bazı kroniklere, gazetelere ve seyahatnamelere bakılmaya gayret edilmiştir.

Çalışmanın en önemli kaynağı bizzat yazarın elinden çıkmış eserleridir. Bu eserlerin mümkün mertebe orijinalleri kullanılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında desteğini gördüğüm kimseler var. Bu şahıslara teşekkür etmek benim için büyük bir mutluluktur. Bunların başında bütün yoğun ve zor zamanlara rağmen her daim bilgisine ve bilgeliğine müracaat ettiğim danışmanım Doç. Dr. Meral Bayrak gelir, kendisine teşekkürü borç bilirim. Çok kıymetli ağabeyim Mustafa Erdoğan'ın her daim yardım, destek ve sevgisini gördüm. O olmasaydı bu çalışma nasıl olurdu, bilemiyorum. Sevgili Çiğdem Bebek'e katkıları, desteği ve varlığı için minnettirim. Dostum Murat Alandağlı dar

zamanlarımda yardımına koştı, sağolsun. Son olarak varlığıyla bu çalışmayı hazırlamamda büyük bir motivasyon sağlayan annem Melek Erdoğan, yeğenim Kaan Kuskün ve dostum Mehmet Ercan Kaymak'a teşekkür etmenin mutluluğunu duyuyorum.

Mehmet ERDOĞAN

GİRİŞ

Her çalışmanın kendine has bir hikâyesi vardır. Bu çalışmanın hikâyesi lisans döneminde yenileşme tarihi dersinde hazırlanan bir seminerle başlamıştır. *XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarihinde Çeviri ve Çevirmenler* isimli seminer bu tezin fikir kaynağıdır. Bu konu çerçevesinde yapılan araştırmalar öncelikle XIX. yüzyılın sistemli bir şekilde tetkikini gerekli kılmıştır. O dönemin dil bilen, çeviri yapan münevverleri teker teker incelenirken Şâni-zâde Mehmet Atullah Efendi ve onun trajik hayat hikâyesiyle karşılaşmıştır. Bu karşılaşma ile başlayan derin hayranlık meraka, merak araştırmaya, araştırma da mevcut teze dönüşmüştür.

Şâni-zâde eserleri ve şahsiyeti bakımından ciddi araştırmalara konu olmuş bir münevverdir. Bilimin farklı alanlarında ortaya koyduğu eserler uzun bir liste ortaya çıkarmaktadır. Hekim olması ve tıbbı dair eserler vermesi hasebiyle tıp tarihine konu olmuştur. Bu konuda yapılan araştırmalar diğer alanlarla ilgili çalışmalarını gölgede bırakmıştır demek abartı olmaz. Ardından tarihçiliği gelir ki bu alanda da hatırı sayılır derecede çalışmalar yapılmıştır. Biyografisi ise yukarıda bahsedilen çalışmalarda ve Şâni-zâde'nin ilgilendiği herhangi bir alanda -tarihçiliği, hekimliği gibi- çalışan araştırmacıların eserlerinin ilgili bölümlerinde belirli bir ölçüye kadar işlenmiştir. Bütün bu çalışmalar yapılmış olmasına rağmen Şâni-zâde ile ilgili yeni bir çalışma yapılmasının nedeni hiç kuşkusuz onun -birkaç istisna hariç- bilim tarihi açısından çalışılmamış ve değerlendirilmemiş olmasıdır. Buradan hareketle Şâni-zâde'nin Osmanlı Bilimi ve bilim tarihi açısından değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Onun yaşam öyküsü, eserleri, fikirleri bu tezin konusunu oluşturmuştur.

Bu çalışmada tümevarım yöntemi uygulanmaya gayret edilmiştir. Farklı kaynaklardan gelen bilgi ve bulgular parçalar halinde bütünleştirilerek resmin tamamı tasvir edilmeye, yorumlanmaya çalışılmıştır. Dönemin bütün tarihsel malzemesi incelenip değerlendirilmiştir. Tüm bunlarla Şâni-zâde'nin kişiliği, fikirleri ve eserlerinin tanıtılması amaçlanmıştır.

Her insan çağının insanıdır. Şâni-zâde'yi daha iyi anlayabilmek için o dönemin kendine özgü koşulları, kabulleri ve geçerli paradigması iyi bilinmeli ve bu tarihsel arka plan hiçbir zaman gözden irak tutulmamalıdır. Bu kabul, dönemin bilinmesini zorunlu kılmaktadır.

Şâni-zâde Mehmet Ataullah Efendi'nin her ne kadar 1771-1826 tarihleri arasında yaşadığı kabul edilse de II. Mahmud (1808-1839) dönemi âlimi olarak kabul görür.¹ Doğal olarak ilim adamlarının doğduğu tarih değil onların eser vermeye başladığı dönem onların gerçek zamanı olarak kabul edilir. Dolayısıyla Şâni-zâde XIX. yüzyıl münevveridir. Fakat o aynı zamanda XVIII. yüzyılın sonlarında hüküm süren III. Mustafa (1755-1774), I. Abdülhamid (1774-1789), III. Selim (1789-1807) dönemlerini de görmüştür. Şâni-zâde'nin dönemi düşünüldüğünde yukarıdaki tarihler de göz önünde bulundurulmalıdır. Buradan hareketle Şâni-zâde'nin yaşadığı dönemin tarihî, siyasî, sosyal ve felsefî arka planı nasıldı sorusuna cevap aramak gerekir.

Anadolu'nun batısında küçük bir beylik olarak kurulan Osmanlı İmparatorluğu, İbn-i Haldun'un meşhur asabiye teorisinde² de zikrettiği gibi kaçınılmaz bir sona doğru ilerlemektedir. XVI. yüzyıl ile zirveye ulaşan Osmanlı İmparatorluğu yine XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren duraklamaya ve nihayet 1792 yılından itibaren de gerilemeye³ yahut yıkılmaya evrilmiştir.

¹ Mükerrerem Bedizel Zülfikar, *Tabip Şâni-zâde Mehmed Ataullah Hayatı ve Eserleri*, Özel Yay., İstanbul, 1991, s. 8.

² Asabiye teorisi İbn-i Haldun'un insanlar ile devletlerin ömür itibariyle benzeştiğini anlattığı bir analogidir. Haldun'a göre "Bil ki, doktorların ve müneccimlerin iddialarına göre insanların tabii ömürleri yüz yirmi senedir... Devletlerin ömürlerine gelince, her ne kadar onlar da kıranatlara göre değişiyorsa da genelde üç neslin ömrünü geçmez. Bir nesil ile ortalama ömürlü bir insanın ömrü kastedilir ve bu, yükseliş ve gelişmenin nihai noktasına ulaştığı kırk yıldır..." Organizmacı yaklaşım olarak da kabul edilen bu teori için bkz.: İbn-i Haldun, *Mukaddime*, çev., Halil Kendir, C. I, Yeni Şafak Yay., Ankara, 2004, s. 241-v.d.

³ Burada kullanılan gerileme kavramı Klasik Osmanlı Tarihi dönemlendirmelerinden olup büyük kabul görmüş, 1970'ten itibaren refte refte terk edilmiş kavramsal ayırmaştır. Terk edildiğini söylediğimiz gerileme kavramına Cemal Kafadar "...Gerileme denilen şey, imparatorluğun ömrünün yarından fazla bir zamana tekabül eden üç buçuk asır boyunca sürer mi? Ayrıca bu paradigma XVII. yüzyıldan sonra büyüyen zenginleşen şehirlerin ortaya çıkışı fenomenini nasıl açıklayabilir? Ve neden eski kaynakların gerileme iddialarını zahiri görünüşleriyle almıyoruz?" şeklinde sorularla itiraz etmektedir. Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Cemal Kafadar, *Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi, Osmanlı Geriledi mi?*, haz. Mustafa Armağan, Etkileşim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, Nisan 2007, s. 106.

Osmanlı Devleti, Avusturya İmparatorluğu ve Rusya Çarlığı ile XVIII. asrın sonunda imzalamak zorunda kaldığı anlaşmalarla artık Avrupa meselelerinde kendi gücüyle söz sahibi olamayacağını anlamış ve kabul etmiş bulunuyordu. Karlofça Barışı'ndan sonra giriştiği seferlerde bazen yenmiş, bazen yenilmiş, toprak kazançlarına veya kayıplarına uğramış, uzun ve meşakkatli savaflara dayanabilmiş, göğüs germiş, son gücünü kullanarak imparatorluğu dış düşmanlara karşı mümkün olduğu kadar müdafaa etmişti. Mevcudiyetinin idamesi için parçalanmasına mani olmak veya Kırım'ı geri almak gibi meselelerde savaş açmakta tereddüt etmemiş, kayıplara da uğramıştı. Bu devreden itibaren ise Balkanlarda millî devletler halinde imparatorluktan ayrılmak isteyen tebaasıyla da mücadele devri açılmıştı. Nitekim imparatorluk, kendi aleyhine olarak dışarıdan desteklenen bu mücadeleleri de sonunda kaybetmeye mahkûm olacaktı. Bu yüzden toprak kayıpları artık ayrılıp giden ülkeler şeklinde olduğundan, oldukça büyüktü. Bu hal bir dağılıp çözülme idi ki sonunda imparatorluğun yıkılmasını doğurmuştu.⁴ Köklerini kadim bir geçmişten alan ve ciddi bir devlet geleneğine sahip olan Osmanlı bu yıkılmayı engelleyecek en azından uzatacak/erteleyecek çareler aramaya hız vermiştir.

XVII. yüzyılda başlayan ve XVIII. yüzyılda devam eden bütün müesseseleri saran gerileme, bu devrede de tam manasıyla ortaya çıkmıştır. Daha XVIII. yüzyılda III.Ahmed, I.Mahmud, III.Mustafa ve bu yüzyılın sonlarında III.Selim gibi hükümdarlarla bazı devlet adamlarının bu gerilemeyi durdurmak için giriştikleri teşebbüsler, beklenen neticeleri tam manasiyle verememiştir. Bütün bu çabalar XIX. yüzyılda da devam etmiş ve Batı'yı tanıyıp gören kimselerin önderlik ettiği bazı reform hareketlerini doğurmuştur.⁵

Yıkılma Devri'nin başlarında hükümdar bulunan III.Selim (1789-1807) ilk defa olarak pek geniş çapta ıslahata teşebbüs etmiş ve imparatorluğun bütün müesseselerini saran bir kalkınma programı tatbik etmek istemiştir. Bu programa "Nizam-ı Cedid"⁶ adıyla Avrupa usûlü bir ordunun kurulması, donanmanın ıslahı,

⁴ Mithat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.V, TTK Basımevi, Ankara, 2011, s. 2676.

⁵ Sertoğlu, a.g.e., aynı yerde.

⁶ XVIII. yüzyılın sonlarına doğru saltanat makamına oturan III. Selim'in giriştiği "yenilik"lerle ortaya çıkan "Nizam-ı Cedid" çabası sadece askeri alanla sınırlı kalmamış; eğitim, malî, idarî ve sosyal alanlarda da "Yeni Düzen" kurma hedeflerine yönelmiştir. "*Selim talim ve terbiyesi kalmamış bir*

yüksek teknik okulların açılması, memleketin iktisaden kalkındırılması dâhildi. Lakin bunları tam manasıyla tatbiki imkân ve fırsat bulamadan gerici kuvvetler onu iş başından uzaklaştırdılar. İrtica tam manasıyla duruma hakim olduysa da bu hal bir yıl kadar sürüp II.Mahmud'un tahta çıkışıyla sona erdi. İmparatorluğun mukadderatı yine aydınların eline geçti. II.Mahmud (1808-1839) amcası III.Selim'in yolunu takip ederek orduyu "Asâkir-i Mansure"⁷ adı altında ihya etmeden önce kendisine karşı gelecek Yeniçeri Ocağını 1826'da ortadan kaldırdı. Bundan sonra sür'atli bir ıslahat hareketine girişip bütün devlet teşkilatını çağdaş Avrupa devletlerine göre yeniden düzenledi. Orta öğrenim veren okullar, harp okulu, tıbbiye okulu, Avrupaî kıyafet hep onun eserleridir. Ayrıca, batıya öğrenciler gönderip bu ülkelerin bilim teknik ve medeniyetini, hepsinden mühim olarak da zihniyetini yurda getirmeleri için çalıştı.⁸ Modernleşmeci bir padişah olarak II. Mahmud şüphesiz XIX. yüzyıla damgasını vurmuş en önemli şahsiyetlerdendir. Gerek siyaseten ve gerekse de iktisaden kendisi Osmanlı İmparatorluğu'nun Büyük Petro'su olarak da tanımlanır. XIX. yüzyılın aydınlanmacı mutlakiyetçilerine adı geçen çar ile birlikte en güzel örneklerden ikisini oluştururlar.⁹

Standford J. Shaw, II.Mahmud'un hükümdarlığının daha ilk başlarında şunları görebildiğini düşünmektedir:"1- II.Mahmud reform hareketinin başarılı olabilmesi için reformların yalnızca bazı askerî unsurları değil, tüm Osmanlı kurumlarını ve toplumunu kapsamaması gerekir; 2- Reforma uğrayan kurumların çalışabilmesi için tek çare, yerlerine geçtikleri kurumların ortadan kaldırılmasıdır, böylece eskiler bu işlerliği bozamazlar; 3- Harekete başlanılmadan önce reformlar

---

insan yığınınından ibaret olan yeniçeri ordusunun yanında modern bir ordu teşkil etmek istedikten sonra ulemanın iddialarını ve nüfuzlarını kırmak, fetvalariyle padişahın teşrii hakkını taksim eden şeyhülislamın salâhiyetlerini azaltmak ve nihayet Avrupalıların sanatta ve ilimde yaptıkları keşiflere ortak olarak onların sanâî, zirâî, iktisadî müesseselerinden iktibaslar yaparak, Osmanlı İmparatorluğu'nu yenileştirmek istemişti." Daha fazlası için bkz.: Davut Dursun, "Klasik / Geleneksel Sistemden Modern Sisteme Geçiş Çabaları", *Türkler Ansiklopedisi*, ed., Hasan Celal Güzel, C. XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 583-584.

⁷ Asakir-i Mansure-i Muhammediyye: 1826 yılında Yeniçeri Ocağının kapatılması üzerine II. Mahmud'un emriyle kurulan yeni talimli asker teşkilâtına verilen isim. Daha fazlası için bkz.: Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lüğati*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 23.

⁸ Sertoğlu, a.g.e., s. 2677.

⁹ Aydınlanmacı Mutlakiyet: Hükümdarların aydınlanmacı hareketlerden etkilendiği veya öncülük ettiği mutlakiyete denir. Batılı ülkelerde buna pek çok örnek vardır. Dünya aydınlanmacı mutlakiyetçileri olarak yapılan sıralamada Rusya'dan Büyük Petro, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ise II. Mahmud bu listede mevcuttur. Bu liste için bkz.:

http://tr.wikipedia.org/wiki/Ayd%C4%B1nlanmac%C4%B1_mutlakiyet, (Çevrimiçi), 02.02.2015.

çok dikkatle planlanmalı ve gerekli destek sağlanmalıdır."¹⁰ II.Mahmud'un Tıbbiye'yi açması birinci maddeye, Yeniçeri Ocağını kaldırması ikinci maddeye, Bektaşîleri sürmeden önce hem Mevlevîler hem de Nakşîler ile işbirliği yapması da üçüncü maddeye örnek gösterilebilir.

Ordunun, eğitimin, tıbbın ve genel olarak Osmanlı dünyasının modernleşmesi bağlamında II.Mahmud 1838'de Tıp Okulu'nun yeni binasının açılış töreninde öğrencilerine verdiği bir söylevde¹¹ şunları belirtiyordu: "*Burada Fransızca olarak fennî tıbbî tahsil edeceksiniz. Sizlere Fransızca okutmaktan benim muradım Fransızca lisanı tahsil ettirmek değildir. Ancak fennî tıbbî öğretip refte refte kendi lisanımıza almaktır. Hocalarınızdan ilm-i tababeti tahsile çalışın ve tedricen Türkçeye alıp lisanımız üzere tedavülüne sayeyleyin.*"¹² Bu söylevinden de anlaşılacağı üzere sultan yapılacak reform hareketlerinin her alanda kalıcı olmasını ve bunun zihniyet aydınlanmasına yönelmesini amaçlamaktadır.

İlber Ortaylı'nın değerlendirmesine göre XIX. yüzyıl Osmanlı modernleşme olgusu, kaba bir deyişle, var olan değişimin değişmesidir. XIX. yüzyıl toplumu yeni bir değişme ivmesi kazanmıştır. Ona göre Osmanlı'nın bu devirdeki batılılaşması hayranlıkla değil, zorunluluk nedeniyle tercih edilmiş; öncelikle askerî alan olmak üzere çoğu alandaki yeniliklere pragmatik bir yaklaşımla girilmiş; fakat reformlar sadece kışlayla sınırlı kalmamış, daha doğrusu reformun askerî cerrah yetiştirmek için tıp eğitimi, istihkâm ve yol için mühendislik eğitimi, matematik, coğrafya derken sonunda vergilerin düzenli toplanması için maliyeye kadar yansımıştır.¹³ Aynı zamanda XIX. yüzyıl bir kültürel düalizm asrıdır. Bu, hukuk¹⁴ ve idare alanında da böyledir.¹⁵ XIX. yüzyıl bütün Osmanlı camiasının en hareketli, en

¹⁰ Stanford J.Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, e Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2006, s. 25.

¹¹ Bu söylevin gerçek olup olmadığıyla ilgili bir tartışma için bkz.: Ayten Altıntaş, "II. Mahmud'un Tıbbiye Nutku Düzmece Miydi?" *Tarih ve Toplum*, C. XXVIII, S. 163, İstanbul, 1997, s. 4-8.

¹² Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK Basımevi, çev. Metin Kıratlı, 9. Baskı, Ankara, 2004, s. 86.

¹³ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım Yayınevi, 25. Baskı, İstanbul, 2006, s. 15-24.

¹⁴ Osmanlı hukukundaki düalizmle ilgili daha fazla bilgi için bkz.: H. Tahsin Fendoğlu, "Tanzimat Sonrası Hukuki Düzenlemeler ve Hukuk Düalizmi", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, C. XIV, Ankara, 2002, s. 727-736.

¹⁵ Ortaylı, a.g.e., s. 27

sancılı, yorucu, uzun bir asrıdır; geleceği hazırlayan en önemli olaylar ve kurumlar bu asrın tarihini oluşturur.¹⁶ Bu sebeplerle Ortaylı, XIX. yüzyılı *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* olarak kabul etmektedir.

Kemal Karpat'a göre, XIX. yüzyıl Osmanlı modernleşmesi üç ana faktör etrafında gelişti: Birincisi, merkezileşme güdüsüdür ki politik yapıyı yeniden şekillendirmiş ve siyasi elitler ile toplumsal gruplar arasındaki ilişkilerde mevcut olan ikilemi daha da derinleştirmiştir. Yönetim ve toplum organik olarak ayrılmıştır. İkinci faktör, Avrupalı güçlerin artan politik etkileridir. Bu, hükümeti Osmanlı politik kültürüne ve onun geleneksel toplum yapısına yabancı kurumlar açmaya ve uygulamalar başlatmaya mecbur etmiştir. Açılan kurumların olumsuz kültürel etkileri, sağladıkları hizmetin değerini küçültmüştür. Üçüncü faktör, ilk ikisinden türemedir ve modernleşmenin ideolojik boyutunu oluşturur. Önce ıslahat, daha sonra muasırlaşma, asrileşme ve garplılaşma olarak bilinen modernleşme, yönetici elitlerin hem ideolojisi hem de güçlerinin yegâne meşruiyet kaynağı haline gelmişti.¹⁷ Osmanlı modernleşmesinin ana hedefi, bürokrasinin hizmet kapasitesini artırmak ya da tebaanın yaşam standardını yükseltmekten çok, merkezi yönetimin gücünü pekiştirmektir.¹⁸ Osmanlı modernleşmesinin en hızlı ve en yoğun olduğu bu yüzyıl tam olarak tahlil edilemediği müddetçe Türk modernleşmesi doğru anlaşılıp doğru ifade edilemez.

Son olarak XIX. yüzyıla Osmanlı bilim tarihi açısından bakmak faydalı olacaktır. Osmanlı bilim tarihi ve felsefesi üzerine ayrıntılı eserler yayımlayan Remzi Demir'in üç ciltlik eserinin dönemlere ayrılma kıstasları bile bu konuda önemli bir fikir vermektedir. Demir bu eserinde Osmanlı felsefesini¹⁹ başlangıcından günümüze

¹⁶ Ortaylı, a.g.e., s. 32.

¹⁷ Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, İmge Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, 2008, s. 78.

¹⁸ Karpat, a.g.e., s. 81.

¹⁹ Bir felsefeci ve bilim tarihçisi olarak Remzi Demir, *Philosophia Ottomanica* isimli üç ciltlik eserine Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde incelenmeye değer olacak yoğunlukta bir "felsefe etkinliği"nin bulunduğunu kanıtlamak ve bu etkinlik sonucunda ortaya çıkan düşünsel birikimin mevcut olup olmadığını -cevap pozitif ise- özgün yanlarını ortaya çıkarmak amacıyla yola çıkmıştır. Demir'in sorusu Osmanlı felsefesi kavramından bahsedilebilir mi? şeklinde özetlenebilir. Bu bağlamda yine cevabı kendisi üçüncü cildin sonunda verir: "Şayet burada çizilen taslak, herhangi bir gerekçeden ötürü aldattıcı değilse [ki öyle olduğuna inanmıyorum], evet vardır ve felsefenin bazı dallarında bir hayli mütakâmdir..." Remzi Demir, *Philosophia Ottomanica III*, Lotus Yayınları, Ankara, 2007, s. 231.

kadar incelemektedir. Ona göre bu süreç üç önemli döneme ayrılmaktadır. XIV. ile XVI. yüzyıllar arasını kapsayan Birinci Dönem'i, İslam Felsefe Geleneği çerçevesinde biçimlendiği için *Philosophia Antiqua* (Eski Felsefe) Dönemi ve XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın birinci çeyreğini kapsayan Üçüncü Dönem'i ise Batı Felsefe Geleneği çerçevesinde biçimlendiği için *Philosophia Nova* (Yeni Felsefe) Dönemi olarak adlandırmaktadır; XVII. ile XVIII. yüzyıllar arasını kapsayan İkinci Dönem ise, *Philosophia Antiqua* ile *Philosophia Nova* arasında bir geçiş dönemidir ve iki geleneğin karşılaşmasına ve etkileşmesine sahne olduğu için Bocalama Çağı olarak adlandırmıştır.²⁰ Bu dönemlendirmeden de anlaşılacağı üzere XIX. yüzyılda gerek felsefi düzlemde gerekse onun tabii bir sonucu olarak bilimsel çerçevede bir değişim²¹ söz konusudur. Bu değişim var olan Doğu-İslam-Osmanlı bilgisi ile yeni karşılaşılmayan fakat yeniden keşfedilen Batı bilgisinin bir raddeye kadar içselleştirilmesiyle ortaya çıkacaktır. Batı Bilgisi'ni alma, işleme, değerlendirmedeki üslup, çıkarılan sonuç Osmanlı modernleşmesinin temel karakterini, ana temasını oluşturacaktır.

Yukarıda fikirlerine müracaat ettiğimiz dört akademisyen XIX. yüzyılı bütün yönleriyle kavrayabilmek maksadıyla özellikle seçilmiştir. Cezar ve Ortaylı ile tarihsel bağlam; Karpat ile sosyolojik/düşünsel bağlam; Demir ile felsefi/bilimsel bağlam ortaya konulup XIX. yüzyılın fotoğrafı pek çok açıdan çekilmeye, betimlenmeye çalışılmıştır. İşte Şâni-zâde böyle bir tarihsel, düşünsel, sosyal ve felsefi dönemin insanıdır. Onun hayatını, felsefesini, eserlerini düşünürken bu tarihsel arka plan hiçbir zaman unutulmamalıdır. Sadece yukarıda alıntı yapılan bağlamda düşünüldüğü durumda bile şöyle iki ilginç örnek ortaya çıkmaktadır: Bunlardan birincisi gerek Nizam-ı Cedid ve gerekse Asakir-i Mansure-i

²⁰ Remzi Demir, *Philosophia Ottomanica*, Lotus Yayınları, C. 1, Ankara, 2005, s. 12.

²¹ Buradaki değişim ile kastedilen şey sadece niteliksel değil niceliksel anlamda da bir değişimdir. XIX. yüzyıl ile birlikte pek çok şey değişmiştir, bu doğrudur; fakat bunun nesnel göstergeleri nedir sorusuna verilecek cevap denemesi şu olabilir: Avrupa ile Osmanlı'nın XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla gelinceye kadar yapılan yenilik ve buluş bağlamında bir karşılaştırma söylediklerimize nicel kanıt oluşturacak cinstendir. Bir tarafında Batı'nın diğer tarafında Osmanlı'nın olduğu bu karşılaştırma listesinde XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar -kimisi istisnalar hariç- Osmanlı listesi uzun boşluklar içermektedir. Fakat bu boşluk XIX. yüzyılın hemen başında Mustafa Behçet Efendi'nin *Tertib-i Ecza'sı* ve sonrasında Şâni-zâde'nin *Hamse-i Şâni-zâde* adlı eserinin ilk üç cildi basılarak nihayet bulmuştur. Karşılaştırma listesi için bkz.: Melek Dosay Gökdoğan v.d., *Bilim Tarihi Kılavuzu Buluşlar ve Yapıtlar*, Nobel Yayın, Ankara, 2001, s. 87-112.

Muhammediyye isimli iki yeni ordunun oluşturulmaya çalışılmasıyla direkt ortaya çıkan ihtiyaçtır. Bu bağlamda bizzat dönemin padişahı III.Selim *Vesâyenâme-i Seferiyye* -ikinci bölümde ayrıntısıyla ele alınacaktır- isimli eseri, Şâni-zâde'den çevirmesini isteyecektir. Bunun gibi birkaç durum Şâni-zâde'nin eserlerini ve mesaisini belirlemiştir. İkincisi ise ordunun kurulması ve pek çok alanda yapılan yeniliklerle ortaya çıkan dolaylı ihtiyaçlardır. Buna da Baron Anton von Störck'ten *Mi'yâru'l-Etbbâ* ismiyle Türkçe'ye çevrilen eser güzel bir örnektir. Askerî alandaki ihtiyaçlar onlarla ilgili diğer alanları da etkilemiştir. Kısaca, ihtiyaç çalışmayı, çalışma ise tercümeyle bilgi aktarımını ortaya çıkarmış/hızlandırmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞÂNİ-ZÂDE'NİN HAYATI

Tarihin işlevlerinden birisi de insanların güdülerini açıklamak ve idare etmek, eylemlerini eleştirmek, hatalarından ibret almak ve meziyetlerinden elden geldiği kadar çok istifade etmektir. Bilim tarihçisi, bilimsel keşiflerin nedenlerini ve bilimsel kuramların gelişimini açıklamalıdır; ama aynı zamanda, bilim adamlarını, okuyuculara, insanlığın üyeleri olarak tanıtmalı ve onların yaşamları ile ilgili olayları mümkün olduğu kadar doğru bir şekilde anlatmalıdır. Büyük bilimsel başarılar nadirdir; ancak büyük bilim adamları daha da nadirdir. Yeri geldiğinde onların büyüklüklerini tasvir etmek ve böylece soylu rekabetlere yol açmak önemli bir şeydir.²² Bu bağlamda bir bilim adamının biyografisi onun sosyal çevresi, kabulleri, yetiştirilmesi, eğitimi ve nihayet eserlerini ortaya çıkarırken karşılaştığı problemleri hakkında yapılan araştırmalar sürecin tafsilatını çıkaracak, yeni nesil araştırmacı, bilim adamı yahut akademisyenlerin ufkunu açacaktır. Benzer bir sorun, psikolojik gerginlik, umutsuzluk, başarı ya da başarısızlıkla karşılaşan önceki bilginlerin bunlarla karşılaştıklarında ortaya koydukları tavırlar bugünküler için çözüm getirici rol modeller olabilecektir. İşte bu amiller çerçevesinde bir âlimin hayatını analiz etmenin gerekliliği ortadadır. Buradan hareketle Şâni-zâde'nin hayatına genel hatlarıyla bakılacaktır.

---

²² George Sarton, *Bilim Tarihinde Yöntem*, der., Remzi Demir, Doruk Yay., Ankara, 1997, s. 74.

1.1.DOĞUM TARİHİ VE DOĞUM YERİ

Mehmed Ataullah Efendi, Medine-i Münevvere mevleviyyetinde bulunduğu esnada vefat eden Şâni-zâde el-Hac Mehmed Sadık Efendi'nin oğludur. İstanbul'da doğdu. Veladet tarihi mazbut değildir. (Şâni-zâde) namıyla maruftur.²³ M. Necip'in 1772 miladi olarak bildirdiği doğum tarihi hiçbir kaynağa istinad ettirilmediği için şüphelidir. F. N. Uzluk ise bu konuda, “*Şâni-zâde'nin arkadaşı Kethüdâzâde Arif Efendi*²⁴ *Menakıbı'ndaki işareten doğum yılının 1184/1771 olması icâb ediyor*” der ki bu tarih şimdiye kadar yapılan bütün araştırmalarda Şâni-zâde'nin doğum tarihi olarak kabul edilmiştir.²⁵ Eğitilmiş, varlıklı ve bürokrat bir aileden gelmesine rağmen Şâni-zâde'nin doğum tarihiyle ilgili net bir kaydın olmaması veyahut var olabilecek herhangi bir kaydın bugüne değin ortaya çıkarılamamış olması bir hayli şaşırtıcıdır. Fakat yine de gerçek tarihin yukarıda belirlenenden çok büyük bir farklılık arz etmeyeceği düşünülebilir.

Şâni-zâde'nin Ortaköy'de bir yalıda dünyaya geldiği bilinmekte olup yalının bugünkü hali meçhuldür. Bu yalıyla ilgili yapılan kimi araştırmalar herhangi bir netice vermemiştir. Uzluk bu yalının yandığını ve çok değerli, kapsamlı hatta nadir eserlerden müteşekkil olduğunu zannettiği Şâni-zâde'nin kişisel kütüphanesinin yok edildiğini söylemektedir.

Yakın dönem âlimi olarak Şâni-zâde'nin çizilmiş bir portresi bulunmamaktadır. Fakat gazete, dergi ve kitaplarda Şâni-zâde'nin resimleri

²³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlü'ş-Şuara)*, haz., Müjân Cunbur AKMB Yayınları, C. I, Ankara, 1999, s. 163.

²⁴ Şâni-zâde'nin fikirleri ve dünyaya bakış açısını tespit etmek bakımından onun çevresindeki insanların önemi de büyüktür. Bu bağlamda kısaca tanıtmak gerekirse Kethüdâzâde Arif Efendi 1777 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası Reisu'l-Ulema Sadık Efendi (ö.1818) ve onun babası da Sultan III. Osman'ın validesinin Kethüdası olan Halil Ağa'dır. Osmanlı tarihinde Kethüdâzâdeler olarak şöhret bulmuş bu aile, aslen Giritlidir. Bursalı Mehmet Tahir'in “laubali meşrepli ve aynı zamanda arif ve filozof olan değerli bir zat” olarak belirttiği Kethüdâzâde Arif Efendi'yi, Cevdet Paşa da İslam filozofu saymakta ve kendisini “Ayaklı Kütüphane” olarak tanıtmaktadır. Ayrıntı için bkz.: İsmail Erdoğan, “Kethüdâzâde Arif Efendi ve Felsefî Görüşleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XV, S. 1, s. 172-173. (Çevrimiçi), <http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt15/sayi1/171-188.pdf>, 15 Mart 2015.

²⁵ Bedizel Zülfiyar, *Şâni-zâde-Hayati ve Eserleri*, Özel Yayınları, İstanbul, 1991, s. 13.

görülmektedir. Bu resim Şâni-zâde'nin resmi olmayıp Uzluk tarafından muhtemelen Süheyl Ünver'e çizdirilen ve tamamen Uzluk'un zihninde var ettiği Şâni-zâde'dir.²⁶

1.2. AİLESİ VE SOSYAL ÇEVRESİ

Şâni-zâde'nin bilinen en eski atasının adı Mirza'dır. Onun oğlu Tarakçı (Şâni) Ahmed Dede'dir. Aile bu kişiden dolayı sonraları Şâni-zâdeler diye anılacaktır. Dedesi, Mahmudpaşa Mahkemesi birinci kâtibi olan Hacı Mustafa Efendi'dir.²⁷ Şâni-zâde sülalesinin İstanbul'a nereden geldiği bilinmemektedir.

Şâni-zâde'nin babası Mehmed Sadık Efendi'nin ne zaman doğduğu bilinmemektedir. 22 Şevvâl 1169/20 Temmuz 1756'da Dâmâd-zâde Feyzullah Efendi'nin şeyhülislamlığı zamanında rüüs imtihanını başararak Dersiyye-i el-Hac Mustafa Medresesi'ne müderris olduğu bilindiğine göre, muhtemelen 1735/1736 yıllarında İstanbul'da doğmuş olmalıdır. 28 Şevvâl 1198/14 Eylül 1784'te Süleymaniye Medresesi'nde müderris, 2 Muharrem 1200/4 Kasım 1785'te Altmışlı²⁸ rütbesinden Galata Kadısı olup, bir sene sonra 1 Muharrem 1201/23 Ekim 1786'da azledilmiştir. 1202 Şa'ban ayında (Mayıs 1788) Mekke-i mükerrerme payesi ile ordu-yi hümâyûn kadısı olmuştur. Bu görevde iken 1206 Muharrem ayında (Eylül 1791) Medine Kadısı olmuş ve bu görevi sürdürürken aynı sene Medine'de vefat etmiştir.²⁹

Şâni-zâde yukarıdaki kısmî şecereden de anlaşılacağı üzere Osmanlı'da ilmiye sınıfından gelen bir aileye mensuptur. Bu aile üç nesil ilmiye sınıfının içerisinde yer almıştır. Bu durum aynı zamanda klasik Osmanlı eğitim sisteminin

²⁶ Şâni-zâde'nin bu resmi için bkz.: Ek-1.

²⁷ Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi, *Şâni-zâde Tarihi*, haz., Ziya Yılmaz, Çamlıca Basım, İstanbul, 2008, s. XLVI.

²⁸ Şâni-zâde'nin Babası Mehmed Sadık Efendi'nin ilmiyedeki yerini bilmek için ilmiye rütbelerini bilmekte fayda vardır. Bu bağlamda altmışlı ilmiye rütbelerinden birinin adıydı. Bu rütbe İstanbul rüüsüne dâhildi. İstanbul rüüsünün aşağıdan yukarı doğru dereceleri şöyleydi: İptida-i hariç, hareket-i hariç; iptida-i dâhil, hareket-i dâhil, musile-i sahn, sahn-ı seman, iptida-i altmışlı, hareket-i altmışlı, musile-i Süleymaniye, Süleymaniye, darü'l hadis-i Süleymaniye. İstanbul rüüsundan İzmir paye-i mücerredine terfi edilir, oradan Edirne paye-i mücerredine, sonra da sırasıyla devriye mevalisi, mahreç, Bilad-ı Hamise, Haremeyn, İstanbul, sadr-ı Anadolu, sadr-ı Rumeli'ye çıkılırdı. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul, 1993, C. I, s. 54.

²⁹ Şâni-zâde, a.g.e., s. XLVII.

kurumları olan medreselerin ortaya çıkardığı ve işlediği bilgiyi üç nesil boyunca özümsemiş bir aile yapısı demektir. Bununla birlikte Şâni-zâde eğitim düzeyi yüksek bir aileden gelmenin müsbet yanlarını iyi değerlendirmiştir.

Şâni-zâde, Şâni-zâde Mehmed Atullah Efendi'nin sülalesinin ismidir. Şâni³⁰ Farsça'da tarak anlamına gelmekte olup zâde de yine bu dilde oğlu anlamına gelmektedir. Bu konuda Edward Raczynski'nin şu anısı hem isim alma hem de Şâni-zâde hakkında bilgi vermesi bakımından oldukça önemlidir. Raczynski eserinde: *“İstanbul'da ‘rical’ denilen ve yüksek sınıfı meydana getiren bir zümre vardır. Bunlar sadriazamlar, kaptanpaşalar ve devletin diğer ileri gelen kimseleridir. Fakat hiçbirinin belirli bir soyadı yoktur. Kabiliyeti ya da zenginliği ile tanınan bir kimsenin soyundan gelenlerin isimlerinin sonuna sadece ‘oğlu’ getirilir. Hatta meşhur Sadrazam Köprülü'nün torununa 4 ya da 5 nesil geçmesine rağmen hâlâ ‘Köprülüoğlu’ deniyor. Ataların hatırasına karşı gösterilen bu his çok ulvidir. Aşağı tabakadan olan kimselerin yüksek mevkilere çıktıkları zaman asıllarını saklamaya çalışmamaları onların saygıya değer sadeliklerini gösteriyor. Bu sadelik meslek isimlerini adlarıyla birleştirecek kadar ileridir. İstanbul'da babası tarakçılık yapan ve şimdi de önemli bir mekide bulunan birisiyle tanıştım. Kendisi İstanbul'da bilgili bir insan sayılıyordu. Akıcı Fransızcası vardı ve II. Friedrich'ten pek çok eseri Türkçeye tercüme etmişti. İsmi ‘tarakçının oğlu’ manasına gelen ‘Şâni-zâde’ idi. ‘Şâni-zâde’, dedelerinden bahsederken, filozof edasıyla hiç de aşağılatıcı bulmadığı soyadını bildirdi.”*³¹ Fakat yukarıda Raczynski'nin dediği gibi Şâni-zâde'nin babası tarakçı değildir. Bu işi onun dedesinin babası yapmıştır. Yılı ve yaptığı çevirileri göz önüne alındığı zaman Raczynski'nin karşılaştığı kişi Şâni-zâde'dir. Fakat babasının tarakçılık yaptığı konusundaki anlatısı gerçeklikle bağlantılı değildir. Bu anı üzerinde durulması gereken bir diğer yan ise *“II. Friedrich'ten pek çok eseri Türkçeye tercüme etmişti”* cümlesidir. Şâni-zâde'nin *Tarih-i Şâni-zâde*'de listesini verdiği eserleri arasında sadece biri *-Vesâyênâme-i Seferiyye-* II.Friedrich'ten tercümedir. Pek çok diye ifade edilen bu tercüme eserlerin hangileri olduğu bilinmemektedir.

³⁰ Şâne: (Farsça İsim) Tarak. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitapevi, 22. Baskı, Ankara, 2005, s. 978. Şâne ismi zamanla Şâni diyerek söylenmeye ve yazılmaya başlanmıştır. Şâni-zâde ismi de böyle ortaya çıkmıştır.

³¹ Edward Raczynski, *1814'de İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat*, çev., Kemal Turan, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1980, s. 184-185.

Şâni-zâde'yi tanımış olan Joseph-François Michaud, Eylül 1830'da “Boğaziçi Yalılarını” konusunda yazmış olduğu bir mektupta Şâni-zâde'nin “Frenk” ilmine ve kitaplarına olan merakını vurgulamaktadır: “Ortaköy'ün yakınlarında tıp ve tabiat tarihi konularında çeşitli eserler yazmış olan Şâni-zâde adında Türk bir feylosof³² yaşardı; yalısının huzurlu ortamında tek düşüncesi bilgisini artırmaktı; Fransızca dâhil olmak üzere birkaç Avrupa diline aşinaydı ve Batı'nın en iyi eserleri yalnızlığına lezzet katıyordu. Şâni-zâde çiçek yetiştirmeyi, bitkileri incelemeyi severdi; onu mutlu eden, kütüphanesine Avrupa'dan bir kitap, bahçesine bizim diyarımızdan çiçek katabilmektir. Ne var ki kimseye acımayan entrika ve yalan, bu Müslüman feylosofun hayatını kararttı; yeniçeriler daha yeni Sultan Mahmud'un gadrine uğramışlardı ve haset dolu insanlar tarafından hükümete karşı sözler sarf etmiş olmakla suçlanan Şâni-zâde 1827'de (?) Anadolu'ya sürüldü.”³³ Yazar burada bu bilgileri verirken Şâni-zâde'nin ölüm tarihini hatalı kaydetmiştir.

Bazı vakfiyelerde Sadık Efendi eşi Şakire Hatun adına rastlanıyorsa da bunun Şâni-zâde'nin annesi olup olmadığı belirsizdir. Gene bunun gibi vakfiyelerde Şakire Hatun gelini olarak adı geçen Ayşe Penbe Hatun'un da Şâni-zâde'nin eşi olduğu şüphelidir.³⁴ Ziya Yılmaz, Şehsuvaroğlu'nun da Uzluk'tan alıntılacağı bu bilgi ile ilgili şöyle söylemektedir: “Şâni-zâde'nin terekesinin kaydedildiği defterde, o sırada sağ olan annesinin adı Şâkire Hanım olarak geçmektedir. Böylece Uzluk'un verdiği bilgi tereke defteri tarafından doğrulanmış olmaktadır. Yalnız Ayşe Penbe Hanım'ın Şâni-zâde'nin eşi olmadığını zannediyorum. Çünkü söz konusu tereke kaydında Şâni-zâde'nin nikâhlı eşinden bahsedilmemekte, sadece iki cariyesi gözükmekte ve bunlardan çocuklarının olduğu da zikredilmektedir.”³⁵ Michaud'un “Batı'nın en iyi eserleri yalnızlığına lezzet katıyordu.” cümlesi de Şâni-zâde'nin fikrî ve medenî anlamda yalnız olduğunu düşündürülebilir.

³² Joseph François Michaud'un Şâni-zâde'yi anlatırken “âlim, bilgin, bürokrat” vb. isimler kullanmak yerine direkt felsefî ve aydınlanma dönemi terimi olan feylosofu kullanması çok manidardır. Michaud bu kavramlar arasındaki ayrımı pek tabii gayet iyi bilmektedir. Öyleyse yazar burada Şâni-zâde'yi Doğulu anlamda hikmet ile uğraşan bir âlim değil, Batılı anlamda felsefeyle uğraşan bir feylosof olarak görmekte ve bu kavramı Şâni-zâde için bilinçli kullanmaktadır.

³³ Edhem Eldem, “Voltaire ve Şâni-zâde Mehmed Atallah Efendi, Hayretü'l-Azime Fi İntihalatı'l-Garibe”, *Toplumsal Tarih*, S. 237, Eylül 2013, s. 22.

³⁴ Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Türk Tıp Tarihi*, Taş Kitapçılık, Bursa, 1984, s. 155.

³⁵ Şâni-zâde, a.g.e., s. XLIX.

Şâni-zâde İstanbul'daki vebayı teferruatlı bir şekilde anlattıktan sonra tarihine hanesindeki kişi sayısını anlayabileceğimiz bir not düşer: “*Hakîr dahi da'ire-i âcizânemde zükûr u inâsdan on beş kadar nüfûs-i mahfûz ile bâ-'inâyet-i Rabbü'l-âlemîn ol saht-ı 'azîmden cümlemiz min-küllî'l vücûh müsterih ü emin olup...*”³⁶ diyerek hanesinde on beş fert olduğunu belirtir. Fakat bu on beş kişinin ailevî rabitayla mı memuriyet yahut hizmet rabitasıyla mı bağlı olduğunu netleştirmek güçtür.

Şâni-zâde'nin dedesi Hacı Mustafa Efendi ve babası Mehmed Sadık Efendi Osmanlı ilmiye sınıfının en yüksek makamlarında memuriyet icra etmişlerdir. Bu durum onların mesleklerinden dolayı önemli bir gelir elde ettiklerini ve Osmanlı başkentinde elit sayılabilecek bir konumda buldukları konusunda bir ipucu verir. Bunlarla beraber Şâni-zâde'nin bir konakta cariyeleri ve hizmetçileriyle yaşaması da ekonomik durumu hakkında iyi bir görüntü ortaya koyar. Hem kendisinin hem de babası Mehmed Sadık Efendi'nin gelir düzeyleriyle ilgili fikir veren, babasının tasarrufunda bulunan bir mukataanın Şâni-zâde'ye devrini içeren arşiv kaydı da önemli veriler sunar.³⁷ Burada sıralananlar düşünüldüğünde Şâni-zâde'nin ekonomik açıdan iyi bir noktada olduğu görülebilir.

Şâni-zâde'nin bir ilim adamı olması ve çağının en gelişmiş ilim kurumlarından birine üye olmasından dolayı sosyal çevresi “*Beşiktaş İlmiye Cemiyeti Mensubu Olarak Şâni-zâde*” bahsinde ele alınacaktır.

³⁶ Şâni-zâde, a.g.e., s. 542.

³⁷ Şâni-zâde'nin Babası Mehmed Sadık Efendi'nin Hatt-ı Humayun'a yansıyan mukataası ile ilgili bilgi şöyledir: “*Sabık Şâni-zâde'nin mukataasının 55 kese akçaya kadar alıcısı vardır. Fakat geleneklere uygun bir şekilde öncelik oğlu Şâni-zâde Mehmed Ataullah'ındır. Şâni-zâde'nin en az 56 kese verip veremeyeceği sorulmalıdır. Eğer bu bedeli oğlu verirse mukataanın kira gelirinin oğluna verileceği*” belirtilmiştir. Şâni-zâde'nin alım gücünün olduğuna yönelik cevap gelmiş olmalı ki devamında “*Birkaç gün içinde teslim etmek şartıyla 30 bin kuruş ile acilen oğluna verilmesi*” denilerek mukataanın Şâni-zâde'ye devredileceği bildirilmiştir. Bkz.: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayûn (HAT), 1402/56587.

1.3. EĞİTİM VE MESLEK HAYATI

Yukarıda da değinildiği gibi Şâni-zâde yüksek eğitim ve kültür seviyesine sahip bir aileden gelmektedir. Klasik Osmanlı eğitim anlayışının devam ettiği XVIII. yüzyılın son çeyreğinde eğitim hayatının büyük bir bölümünü tamamlamıştır. Fakat medrese sistemindeki derece yükseltme ve ilmini derinleştirme çabası uzun yıllar devam etmiştir.

Şâni-zâde'nin medrese okuduktan sonra 1200 (1786) yılı Muharremi'nde tarîk-i ilmiyeye dâhil olarak ilmiye rü'usu aldığı bildirilmektedir. Medreseden mezun olduktan sonra Süleymaniye Tıp Medresesi'nde³⁸ ve Halıcıoğlu Mühendishanesi'nde³⁹ tahsil gören Şâni-zâde'nin hangi mektebe daha evvel girdiğini

³⁸ Süleymaniye Tıp Medresesi: Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırılan Süleymaniye Külliyesi'nin bir bölümünü oluşturan ünlü okuldur. Süleymaniye Tıp Medresesi'nin kuruluş senesinde okul: "*Tıp bilimine ev sahipliği yapacak muteber okul*" olarak tanımlanmıştır. Osmanlılar tarafından kurulmuş ilk tıp okuldur. Müderris adı verilen hocalar ders verir. Danışmend denilen öğrenciler günlük iki akçe bursla burada tıp bilimleri okurlar. Muid denilen görevlilerin müderris ya da hizmetli olduğu net değildir. Noktacı, bevab, ferraş diğer yardımcı personeldir. Buradaki eğitimde İbn-i Sina'nın beş ciltlik *-Kanun-* eseri okutulmuştur. Bunun yanısıra ilm-i mizan, ilm-i abdan ve fenn-i hikmet dersleri de okutulmuştur. Dönemin hekimbaşları bu kurumun yöneticileri olmuştur. Buradan mezun olan öğrenciler özellikle imparatorluğun son dönemlerine doğru yeni açılan sağlık kurumlarındaki boş kadrolara atanmışlardır. XIX. yüzyılın ortalarına doğru 1827'de Tıbhane-i Amire'nin açılmasına kadar eğitime devam etmiştir. Daha fazla bilgi için bkz.: Salim Aydüz, *Süleymaniye Medical Madrasa In The History of Ottoman Medicine*, (Çevrimiçi), http://www.muslimheritage.com/uploads/Suleymaniye_Medical_Madrasah.pdf, 28 Eylül 2015.

³⁹ Halıcıoğlu Mühendishanesi (Mühendishane-i Berr-i Hümâyûn): Mühendishane-i Berr-i Hümâyûn'un başlangıcı III.Selim'in Eyüp'teki Bahriye yazlığında açılan "Mühendishane-i Sultanî"dir (1791). Bu okul, bir sene sonra Halıcıoğlu'ndaki -Halıcıoğlu Mühendishanesi denilmesinin nedeni budur- Kumbaracı Kışlası'na nakledildi (1792). 1793 tarihinde Hasköy'de yeni bir binanın temeli atılarak inşasına başlandı. Bu bina 1794 yılında tamamlanarak Mühendishane-i Sultani buraya taşındı (1794-1795). 10 Mayıs 1795 tarihinde açılan bu okulun ismi Mühendishane-i Berr-i Hümâyûn'dur. Ders programları itibariyle Fransız askeri mekteplerinin programını kabul etti. Okul aynı zamanda devrin yegâne riyaziye -matematik- öğreten mektebidir. Daha fazlası için bkz.: Alaettin Avcı, *Türkiye'de Askeri Yüksek Okullar Tarihçesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1963, s. 11.; Okulun kurucusu III.Selim okulun amacıyla ilgili olarak: "*Hasköy'de ve tersane-i amirede vaki müceddeden ihyakerde-i cenâb-ı hilâfetpenâhi olan mühendishâne-i hümâyûnlarda fûnûn-u berriye ve bahriye ve bahriyeden hendese ve hesap ve coğrafya fenlerinin intişar ve tezâyüd-ü Devlet-i aliyeye ehem ve elzem olan sanayi-i harbiyenin talim ve taallüm ile kuvveden file hurûcu hususlarına irâde-i aliyeye taalluk eylediğine binaen.*" demektedir. Daha fazlası bilgi için bkz.: Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hat-ı Hümayunları 1789-1807*, TTK Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1988, s. 80.; Mühendishâne-i Berr-i Hümâyûn hakkında en etraflı bilgi "... Mühendishâne-i Berr-i Hümâyûn'da el-yevm olunan talim ve talimin kifâyeti bu vecihledir ki evvela mûmâ ileyh el-Hac Hâfız İshak Efendi'nin taliminde bulunan otuz altı nefer..." diye başlanarak Takvim-i Vekayi'nin Fünûn bölümünde anlatılır. Daha Fazlası için bkz.: Takvim-i Vekayi, 7 Cemaziyelahir 1249 (22 Ekim 1833), s. 3-4.

ve hangi senelerde tahsil gördüğü bilinmemektedir.⁴⁰ İkisine birden gittiği de düşünülmektedir.

Şâni-zâde'nin hocalarının kimler olduğu belli değildir. Fakat yazdığı bazı notlarda bazılarını üstad veya hoca olarak nitelendirdiği bilinmektedir. İbnülemin Mahmud Kemal, Şeyhülislam Arif Hikmet Bey'in düzenlenmemiş bir eserinin içindeki varakada Madrübi Ahmed Efendi'nin talebelerinden Hoca İslam Efendi'nin Şâni-zâde'nin hocalarından biri olarak belirtildiğini yazmaktadır.⁴¹

Şâni-zâde'nin önemli özelliklerinden biri pek çok dili ileri derecede biliyor olmasıdır. Arapça ve Farsça'yı medresede kusursuz olarak öğrenmiştir. Fakat o bununla yetinmemiştir. Bunun nedenini *Mi'yâru'l- Etibbâ*'nın önsözünde yazdığı veçhile tababete ilk başladığı zamanda artık İbni Sina'nın *Kanun* adlı kitabıyla, Miladi 1037'de ölen müellifinin fikirlerine uymanın doğru olamayacağını idrak ettiğini ve yeni tıp için yabancı Avrupa dillerini bilmeye kat'i ihtiyaç olduğunu göz önünde tutarak devam etmekte bulunduğu mühendishanede evvela İtalyanca daha sonra Fransızca tahsil ettiğini, bu iki dili Başvekil Ahmet Vefik Paşa'nın büyük babası Rum aslından Bulgarzade Yahya Naci Efendi'den öğrendiğini adı yukarıda geçen kitapta kaydeder.⁴² Buradan hareketle anlaşılmaktadır ki Şâni-zâde İtalyanca, Rumca ve Latince'yi de öğrenmiştir.

Aynı zamanda Uzluk, *Şâni-zâde'nin doğup büyüdüğü İstanbul'daki Ortaköy'de o tarihte Rum ve Ermeni ailelerinin oturduğunu ve hatta kendi babasının vakfiyesinde yaptırdığı çeşme mütevelliliğini bir Ermeni papazına vermiş olması M. Sadık Efendi'nin de uyanık bir insan olduğunu ve Şâni-zâde'nin daha çocukluğunda komşularından Rumca öğrendiğini ve böylelikle sonraları yabancı iki dili pek kolaylıkla tahsil ettiğini*⁴³ tahmin etmektedir.

⁴⁰ Zülfikar, a.g.e, s. 17.

⁴¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Son Asır Türk Şairleri, (Kemalü'ş- Şuara), haz., Müjgan Cunbur, AKMY, Ankara, 2002, C. I, s. 178.

⁴² Feridun Nafiz Uzluk, "Şâni-zâde Mehmet Ataulah", 14 Mart Tıp Bayramı Dolayısıyla, Ankara, 1951, s. 4-5.

⁴³ Uzluk, a.g.e., s. 5.

Eğitimi hakkındaki daha bu ilk bilgilerde bile Şâni-zâde'nin eğitim hayatında bir Doğu-Batı ayrımı yahut daha doğru bir ifadeyle Doğu-Batı birleşmesi göze çarpmaktadır. Klasik Osmanlı Medresesi'nden ulum-i cüz'iyye, hesap, heyet, ilm-i hikmet, mantık, belâgat, kelâm, usûl-i fıkıh, fıkıh, akaid, usûl-i hadis, hadis ve tefsir⁴⁴ derslerini alarak İslam ya da Doğu'ya ait bilgiyi öğrenmiştir. Diğer yandan Halıcıoğlu Mühendishanesi'nde de Fransızca, Arapça, geometri, aritmetik, coğrafya, cebir, trigonometri, diferansiyel ve integral hesap, astronomi ve istihkâm dersleri alarak Batılı anlamda bilgiyi öğrenmiştir. Bu iki durumun Şâni-zâde'ye çok yönlülüğü hususunda önemli katkı sağladığı kesindir.

Şâni-zâde tahsili bitince uzun müddet, o zamanlar ordu kadısı olan babasının maiyyetinde dolaşmıştır.⁴⁵ Şâni-zâde'nin babasının maiyyetinde ne kadar süre ve hangi tarihlerde bulunduğu tam olarak bilinmemektedir. Fakat onun memuriyete geç girmesinin nedenin bu seyahatler olduğu düşünölmektedir.

Şâni-zâde müderris olmaya hak kazandıktan sonra, önce ibtida-i haric derecesiyle Örekzade Medresesi'ne tayin edildi. Daha sonra 15 Muharrem 1205'te (24 Eylül 1790) ibtida-i dâhil rütbesiyle Saniye-i Fatıma Sultan, 7 Muharrem 1208'de (15 Ağustos 1793) hareket-i dâhil Dersiyye-i Hane-i Ümmühani, 11 Rebiülahir 1211'de (14 Ekim 1796) Mûsile-i Sahn derecesiyle Beyazıt'taki Sahhaf Karaca Ahmed medreselerinde müderris oldu. 15 Receb 1218'de (31 Ekim 1803) ibtida-i altmışlı derecesiyle Müftü Hüseyin Efendi Medresesi'ne tayin edildi. 15 Őevval 1220'de (6 Ocak 1806) hareket-i altmışlı derecesine yükseldi. 13 Zilkade 1223'te (31 Aralık 1808) Mûsile-i Süleymaniyye derecesiyle Hoca Hayreddin ve Hakaniyye-i Vefa Medreselerine geçti. 1 Cemaziyelahir 1231'de (23 Nisan 1816) Çorlu Medresesi müderrisliği kendisinde olmak üzere Havass-ı Refia (Eyüp) kadısı oldu. 1 Cemaziyelahir 1232'de (18 Nisan 1817) azledildi ve kendisine Mekke Kadılığı payesi verildi. 3 Rebiülahir 1232'de (20 Şubat 1817) hayat boyu müfettiş-i

⁴⁴ Osmanlı klasik medrese tahsil hayatında medreselerin ortaya çıktığı ilk günden itibaren en alt basamaktan en üst basamağa kadar bu dersler verilmiştir. Derslerin isimleri sabit kalmakla birlikte içerikleri çok az değişmiştir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, TTK Basımevi, 3. Baskı, Ankara, 1988, s. 20-23.

⁴⁵ Şehsuvaroğlu, a.g.e., s. 484.

sadr-ı âli olarak görevlendirildi. Ancak 9 Muharrem 1237'de (6 Ekim 1821) görevine son verildi. Şâni-zâde 13 Zilhicce 1241'de de (19 Temmuz 1826) Mekke payesi ve Menemen arpalığı ile emekli oldu.⁴⁶

Görüldüğü üzere Şâni-zâde bir ilmiye mensubu olarak mezuniyetinden sonra ilmiye sınıfının bütün kademelerinde görev yapmıştır. Bu durum onun bilgisini paylaşmasına ve birikimini ciddi derecede artırmasına vesile olmuştur. Diğer taraftan Şâni-zâde'nin varlığı XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle eğitim alanında atılan adımların semeresinin alındığının da dolaylı bir ispatı olarak yorumlanabilir. Yine tamamen Osmanlı eğitim kurumlarından yetişen bir münevver olarak Şâni-zâde toptan batıcılığı alalım düşüncesindeki insanların karşısında bir anti-tez gibi ayakta durmakta, modernleşmenin böyle bir yolunun da olduğunu gösteren bir rol model sunmaktadır.

1.4. SÜRGÜN VE VEFAT

Şâni-zâde ilmin çok temel alanlarına vakıf bir âlimdi. Derin bilgisi ve müstesna kişiliği ile hayranlıkları üzerine toplamakla beraber kıskançlık ve hasedi de toplamıştır. Bu durum onun bütün terfilerinde, eser basma için izinlerinde ve ilişkilerinde gizli ya da açık olarak ortaya çıkacaktır. Şâni-zâde elbette bunlardan muzdarip olacak ve sonuçlarına katlanmak zorunda kalacaktır. Fakat bedeli en büyük olan hasetlik onun Tire'ye sürülmesine sebep olacaktır.

Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılması sırasında Bektaşîliğin de yok edilmesine girişildiğinden Şâni-zâde, Beşiktaş Cem'iyet-i İlmiyesi'ne mensubiyetinden dolayı 9 Zilkade 1241'de (15 Haziran 1826) Bektaşî olduğu ileri sürülerek arpalığı olan Tire'ye sürüldü. İki ay sonra da burada vefat etti.⁴⁷

Şâni-zâde'nin Tire'deki günlerinin nasıl geçtiğine dair bilgi bulunmamaktadır. Fakat Şâni-zâde'nin kütüphanesi, çalışmaları, dostları İstanbul'da

⁴⁶ Ziya Yılmaz, “Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi”, *DİA*, İstanbul, 2010, C. XXXVIII, s. 334.

⁴⁷ Yılmaz, a.g.m., s. 334.

kaldığı için üzgün ve huzursuz olduğu; burada Mihalzâde Lütfullah Efendi'nin evinde kaldığı tahmin edilmektedir.

Uzluk'a göre Şâni-zâde bir yanlış anlaşılmaya kurban gitmiştir. Bu olayla ilgili pek çok rivayet vardır. Şâni-zâde'nin ölümüyle ilgili akla en yatkın hikayeyi Uzluk anlatır: “*II.Mahmud Şâni-zâde gibi yedi dil bilen, ilmin pek çok alanında derin bilgisi olan bir alimi sürmüştür olmaktan dolayı üzgündür. Kısa süre sonra Şâni-zâde'yi affettiğine dair bir ferman yollar. Şâni-zâde Tire'de misafirler ve ev sahibiyle birlikte akşam yemeğini yemiş, kahve-çubuk içiyordur. Ferman tam bu sırada Şâni-zâde'ye ulaşır. Bu arada Şâni-zâde'nin kaldığı konağa doğru adamlar -fermanı teblig etmek için- gürültüyle koştururlar. O ortamda Şâni-zâde'den başka menfi durumda olan kimse yoktur. Ev sahibi gelenin kim olduğunu sorduğunda aşağıdan yüksek bir sesle Şâni-zâde Efendi'nin itlafına -öldürülmesine- ferman getirdim diye cevap gelir. Bunu duyan Şâni-zâde'nin çubuğu bir yana, fincanı bir yana, kendisi de başka bir yana devrilir. Ev sahibi Lütfullah Efendi, ne itlaflı deyince aşağıdaki aman efendim yanıldım, itlakına -serbest bırakılmasına- ferman getirdim diyecektim, der. Ama iş işten çoktan geçmiştir.*”⁴⁸ Şâni-zâde olduğu yerde kalp krizi geçirmiştir. Bu olaydan yaklaşık bir hafta sonra Tire'de, 55 yaşında vefat eder, buraya gömülür. Kışla civarında Tire eşrafından Ali Paşa merhumun konağı karşısındaki mezarlığa defnedilen Şâni-zâde'nin kabri daha sonra kaldığı konağın sahibi tarafından yaptırılmıştır.⁴⁹

Şâni-zâde'nin mezar taşında şunlar yazmaktadır:

Müeyesser oldu⁵⁰ bana şahâdet,

İlahi sen nasîb eyle sa'âdet,

Bulam ta ki Rasûl'ünden şefa'at.

⁴⁸ Uzluk, a.g.e., s. 21-22.

⁴⁹ Şâni-zâde, a.g.e., s. LVIII.

⁵⁰ Buradaki “müeyesser oldu” yazısı Uzluk ve Şehsuvaroğlu gibi tıp tarihi araştırmacıları tarafından “müeyesser olmadı” diye çevrilmiştir. Oysa mezar taşında belirgin bir şekilde “müeyesser oldu” yazısı görülmektedir. Mezar taşı görseli için bkz.: Ek-2.

*Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi bâ-emr-i'âlî Tire'ye me'mûr iken merhum oldu; gurre-i Muharrem sene 1242.*⁵¹ Şâni-zâde'nin mezar taşı Tire Müzesi'nde bulunmaktadır. Sonradan Şâni-zâde adına Tire'de anıt mezar yapılmıştır.⁵²

Yılmaz'ın Şer'îye Sicilleri Arşivi'ndeki kayıtlardan ulaştığı bilgiye göre: “*Şâni-zâde'nin ölümü üzerine hayattaki tek varisi olan annesi Şâkire Hanım tarafından 7 Cumâdelâhire 1242/6 Ocak 1827'de terekesinin çıkarılması mahkemedен istenmiş, kitapları ve eşyaları satılmış, borçları ödenmiş, kalan 3884 kuruşun 2584 kuruşu, hibe yoluyla cariyeleri olan Hadîce ve Fâtıma kadınlara verilmiştir. Tabî bu arada kütüphanesindeki kitapları da değişik ellere geçmiştir.*” Böylece hem maddî hem de ilmî birikimi dağılmıştır.

1.5. DEĞERLENDİRME

Şâni-zâde'nin hayatı genel olarak değerlendirildiğinde ilmiyeden gelmesine ve yazıyla ilgili meslekler yapmasına rağmen kendisiyle ilgili bilginin azlığı dikkat çekmektedir. Doğum tarihinin bile tartışmaya açık olması buna örnektir. Şâni-zâde hayatının uzun bir bölümünü kadılık mesleğini yapmakla geçirmiştir. Aynı zamanda babasının ordu kadısı olmasından dolayı Şâni-zâde'nin de seferlerde babasına eşlik etmesi önemli bir ayrıntıdır. Gezdiği, gördüğü her yerden farklı bilgi ve tecrübeler edindiğini düşünmek mümkündür. Bu gezileri ile ilgili herhangi bir şey yazmamış olması da diğer şaşırtıcı durumlardan birisidir. Ailesinin üç nesil ilmiyeden gelmesi Şâni-zâde için önemli bir şanstır. Bu durumun klasik Osmanlı düşüncesini kavramakta ve içselleştirmekte önemli bir katkı olduğu düşünülebilir. Öte taraftan Şâni-zâde hem medeni hem de düşünsel anlamda yalnız bir insan olarak görülmektedir. İç kapanıklığının nedeni çağında anlaşılammış ve hatta kimi yerde alaya alınmış olması olabilir. Şâni-zâde'nin Tire'ye sürülmesine kadar sakin ve bir o kadar da yorucu çalışmalar yaparak hayatını geçirdiği düşünülebilir. Tire'ye

⁵¹ Şâni-zâde, a.g.e., aynı yerde.

⁵² Şâni-zâde adına yaptırılan anıtın bir görseli için bkz.: Ek-3.

sürülmesi ile hayatı değişmiş, yapmayı planladıkları yarım kalmıştır. Hayatının en verimli olabileceği döneminde vefat etmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

ŞÂNİ-ZÂDE'NİN ESERLERİ

Geçiş dönemi münevverlerinin eser verme konusunda bir hayli velud oldukları bilinen bir vakiadır. Fakat aynı zamanda onların işi diğer dönemlerdeki münevverlerden hem çok daha zor hem de nisbeten kolaydır. Zordur, eski ile yeniye mecz etmek için hem eskinin hem de yeninin çok iyi bilinmesi gerekir. Bu durum çok ciddi bir çaba ve özveri gerektirir. Bunu yapan kişi sayısı da oldukça sınırlıdır. Fakat diğer yandan nisbeten kolaydır, çünkü bir yeni tesis edilecek ise bu her açıdan boşluklar ihtiva eder. Bu boşlukların giderilmesi için özgün şeyler söylemek nisbeten daha kolaydır. Toplumların din, kültür ve alfabe değiştirmesi bu geçiş dönemi dediğimiz zaman aralıklarını en güzel şekilde örnekler. Osmanlı XIX. yüzyılı işte böyle bir geçiş dönemi yüzyılıdır. Bu bölümde bir geçiş dönemi münevveri olarak Şâni-zâde'nin hangi eserleri verdiği, hangi yeniye tesis ettiği ve hangi özgün çalışmaları yaptığı sorusuna cevap aranacaktır.

Çok yönlü bir âlim olan Şâni-zâde'nin eserleri de çok farklı alanlara dairdir. Bundan dolayı hakkında araştırma yapan çoğu akademisyen onun eserlerini çeşitli tasniflerle anlatmayı tercih etmiştir. Bunlardan en çok tercih edileni konusuna göre yapılan tasniftir. Şehsuvaroğlu *tababete ait olanlar, tarihe ait olanlar, askerliğe ait olanlar, edebiyata ait olanlar, coğrafyaya ait olanlar*⁵³ diyerek sınıflandırmıştır. Bir tıp tarihçisi olan Feridun Nafiz Uzluk ise merkeze tıpla ilgili olan eserlerini alıp uzun uzun anlattıktan sonra diğer alanlara ait eserlerini bir iki cümleyle geçiştirmiştir.⁵⁴ Buna benzer bir sınıflandırmayı daha keskin bir şekilde bilim tarihçisi Esin Kâhya yapmıştır. O, Şâni-zâde'nin eserlerini *tıpla ilgili eserleri ve bu konudaki çevirileri ile tıp dışında, başka bilim dallarındaki eserleri ve çevirileri olarak ayırmıştır*.⁵⁵ Bunların dışında Şâni-zâde'nin eserleri çeviri/telif ya da elimizde olan ile günümüze ulaşamamış eserleri diye de ayrılabilir. Fakat burada bilgi alanlarına göre yapılan sınıflandırma esas alınacaktır.

---

⁵³ Şehsuvaroğlu, a.g.e., s. 489-495.

⁵⁴ Uzluk, a.g.e., s. 7-18.

⁵⁵ Esin Kahya, "Şâni-zâde Mehmet Ataullah Efendi", *Erdem Dergisi*, (Ayrıbasım) AKDITYK, Ankara, 1991, C. I-XV, S. 15, s. 850.

Şâni-zâde eserlerinin tam listesini biraz karışık olmakla beraber “Şâni-zâde Mehmed Atâ’ullah min-zümreti’l-mevâlî dâ’îlerini bî-irtiyâb mahz-ı lutf u keremlerinden intihâb u ihtiyâr buyurmalarıyla, ilbâs-i hil’at-i mukaddimetü’l-inayetleriyle ser-firâz u kâm-kâr ve hurşîd-i ziyâ-bahş-ı çarh-ı devvâr olan Devlet-i ebed-müddet’lerinde istidâme-i nâmla mânend-i zerre resîde-i evc-i Utârid bekây-ı i’tibâr buyurdıklarından fazla, mukaddemâ dahi Mir’âtü’l-Ebdân fî Teşrîh-i A’zâ’i’l-İnsân ve Tenbîhât-ı Hükümrân bâ-Ser’askerân ve Tanzîm-i Piyâdegân ve Süvâriyân ve Mi’yâru’l-Etubbâ ve Usûlü’t-Tabî’a ve Müfredât ve Mürekkebât-ı Eczâ’-i Tıbbiyye ve Istilâhât-ı Etubbâ ve Usûl-i Hisâb ve Hendese ve Cebir ve Mukabele ve sâ’ir Kavâ’id-i Fenn-i Matamatika ve Ta’rîfât-ı Sevâhil-i Deryâ nâm terceme ve te’lifât-ı nâfi’ât-ı Hakîrâne’min ekseri...”⁵⁶ diyerek kendi tarihinin girişinde yazmıştır. Yazarın kendi eserlerini toplu bir şekilde aynı yerde zikretmesi oldukça önemlidir. Bu liste olmasına rağmen bazı eserlerin Şâni-zâde’ye ait olup olmadığı müphemdir. Sırası geldikçe bunlara değinilecektir. Son dönem araştırmacılar tarafından yapılan konu merkezli tasnife göre Şâni-zâde’nin eserleri şöyledir:

2.1. TARİHE DAİR ESERİ

“Ma’denü’l-fezâ’ili ve’l-’irfân Mütercimü’l-Kâmûsi ve’l Bürhân mevâlîden Ahmed Âsım Efendi, bin iki yüz otuz beş seferinde mat’ûnen şehid olup irtihâl-i dâr-ı cinân eyledikde, bu hıdmet-i celîle-i vâcibetü’d-dikkati bilâ-es’âr îsâra kudret-şi’âr olan erbâb-ı iktidârı, hazret-i Şehriyâr-ı Felâtûn-haslet istiksa vü istihbâr buyurdıklarında cânib-i riyâset-i ‘atebe-i Sînâ-dirâyet ve ‘Utâridî-liyâkat’den bâ-telhîs-ı Sadr-ı Âsaf-şi’âr ‘arîza-i ‘atebe-i Şâhenşâh-i ‘adâlet-kâr buyurulan esâmî-i zevi’l-istihkakdan Şâni-zâde Mehmed ‘Atâ’ullah min-zümreti’l-mevâlî dâ’îlerini bî-irtiyâb mahz-ı lutf u keremlerinden intihâb u ihtiyâr buyurmalarıyla...”⁵⁷ diyerek 19 Kasım 1819 tarihinde vak’anüvisliğe atandığını bildirir. Şâni-zâde bu görevi boyunca karşılaştığı, duyduğu, belgelerini gördüğü olayları dört cilt halinde *Tarih-i Şâni-zâde*

⁵⁶ Şâni-zâde, a.g.e.,s. 13.

⁵⁷ Şâni-zâde, a.g.e., aynı yerde.

de toplamıştır. Şâni-zâde selefinden kendine tevarüs eden tarihsel malzemenin eline geçmesi için gerekli girişimlerle işe başlamıştır.

Şâni-zâde göreve gelir gelmez bir maruzatname ile durumu bildirir. Belgeden de anlaşılacağı üzere Şâni-zâde tekrara düşmek ve yazılmış olanları yeniden yazmak istememektedir. Selefî Asım Efendi'nin nereye kadar geldiğini bilmek, kalan ve yazılmayı bekleyen zamana ait bilgi, belge ve kayıtların eline geçmesini istemektedir.⁵⁸ Buradan da fark edileceği üzere Şâni-zâde'nin yazdığı *Tarih-i Şâni-zâde*'nin önemli bir bölümünü selefinin yazmadığı ya da yazamadığı dönemler oluşturmaktadır. Dört ciltten oluşan *Tarih-i Şâni-zâde*'nin dönemlendirmesi şöyledir:

I. Cilt 8+409 sayfa, 1223/1808-1225/1810 seneleri

II. Cilt 8+425 sayfa, 1126/1811-1234/1818 seneleri

III. Cilt 4+216 sayfa, 1234/1818-1236/1820 seneleri

VI. Cilt 4+216 sayfa, 1236/1820 senesinin diğer bazı hadiselerini ele almaktadır.⁵⁹

Şâni-zâde'nin vak'anüvisliğe başladığı ilk günden itibaren *Tarih-i Şâni-zâde*'yi dört cilt olarak tasarladığı ve buna göre bir çalışma yaptığı söylenebilir.

Şâni-zâde Tarihi toplam 1290 sayfa ve dört cilttir. Eserin 850 sayfa ve iki cildi Şâni-zâde'nin vak'anüvisliğe atanmadan önceki dönemi kapsamaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere Şâni-zâde'nin vak'anüvislik görevinin önemli bir bölümü kendisinden önceki dönemi yazmakla geçmiştir.

Tarih-i Şâni-zâde'nin en değerli bölümü giriş kısmıdır.⁶⁰ Bu giriş Osmanlı tarih geleneğinde o zamana kadar görülmemiş ve düşünülmemiş bir tarihsel

⁵⁸ BOA, HAT, 1343/52514.

⁵⁹ Çetin Aykurt, "*Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi'nin Tarih Yazıcılığı*", YDT, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999, s. 66.

⁶⁰ Değerli olduğu düşünülen bu kısım ile ilgili Prof. Ahmet Hamdi Tanpınar tam aksi yönde şöyle düşünmektedir: "Tarih anlayışı eskilerden pek farklı değildir. Kitabının Cevdet Paşa tarafından ehemmiyetli addedilerek vesika şeklinde aynen alınan "El-mukaddimetü fi kavâid-i fenn'it-tarih ve usûl-i metâli'üt tevârih" adlı mukaddimesi onun tarihi zamanlar hakkında bazı fikirlere sahip olduğunu, Roma ve Yunan tarihlerini bildiğini ve hatta bazı garp tarihlerini okuduğunu gösterir. Fakat tarihçi için koştugu şartlar, ancak yazıldığı devir düşünülürse üzerinde durulacak şeylerdir. Üstelik

perspektifi yansıtır. Tarihin giriş kısmı II.Mahmud'a, Şâni-zâde'nin selefi Asım Efendi'nin kaldığı yerden itibaren tarihi evrak ve belgenin istendiği, aynı zamanda da *Tarih-i Şâni-zâde*'nin dibacesinin takdim edildiği bir hatt-ı hümayûnla sunulmuştur.⁶¹ Buna karşılık II.Mahmud, Asım Efendi'nin tahriri olan cüzlerin elinde ve büyük bir bölümünün de henüz tahrir edilmemiş olduğunu bildirdikten sonra, *Şâni-zâde Tarihi*'nin dibacesi için “*Ataullah Efendi'nin mukaddimesi güzel olmuş bir okunaklı yazı ile tebyiz olunup taraf-ı hümayûnuma takdim olunsun.*”⁶² diyerek hem bir önceki maruzatta ifade edilen ve Şâni-zâde'nin selefinden kalan tarihsel malzemenin akıbetini netleştirir hem de *Tarih-i Şâni-zâde*'nin girişinde bulunan, tarih ilmi metodolojisi kapsamına giren bölümü beğendiğini ifade eder. Gerçekten de *Şâni-zâde Tarihi*'nin en özgün yanı bu giriştir.⁶³

Şâni-zâde Tarihi'nde dil diğer alanlardaki eserlerine göre daha ağırdır. Arapça ve Farsça terkiplerin yoğun olması vak'anüvis geleneğinin bir parçası olarak düşünülebilir.⁶⁴ Oysa tıp ve askerlikle ilgili eserlerinde oldukça sade ve anlaşılır bir dil kullanmıştır.

Şâni-zâde Tarihi içerik bakımından düşünüldüğünde en fazla ele alınan konular tayin, terfi ve tevcihât'tır. Dört ciltte toplam 129 kez bu konunun geçtiği tespit edilmiştir. Bunu 77 kez ele alınan harp ve ordu ile ilgili haberler izler. Ferman suretleri ise üçüncü sırada gelir. Tıbbî hadiselerle dair konu dört ciltte toplam üç kez geçer.⁶⁵ Bu açıdan bakıldığında ise klasik vak'anüvislerden farkı olduğu söylenemez.

Tarih-i Şâni-zâde Osmanlı XIX. yüzyılı üzerine düşünen, çalışma yapan araştırmacılar için önemli kroniklerden biridir. Dönemin bütün çalkantısı, savaşları, isyanları ve siyasi olayları bu eserin tanıklığıyla anlaşılabilir. Elbette ki bu olayların

---

umumî menfaat için bazı hakikatlere göz yumulmasına bile açıktan açığa razıdır. Ayrıca eserinden istifa ettiği selefleri ile olan münasebetlerinde hiçbir zaman tenkit fikriyle hareket ettiği görülmez.” diyerek çok uç ve genel kabullerin dışında bir fikir beyan etmiştir. Daha fazlası için bkz.: Prof. Ahmet Hamdi Tanpınar, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, 9. Baskı, İstanbul, 2001, s. 113-114.

⁶¹ BOA, HAT, 277/16255.

⁶² BOA, HAT, 277/16255.

⁶³ Bu girişin içeriği ve bu içerikle ilgili tartışma *Vak'anüvis Şâni-zâde* kısmında ele alınacaktır.

⁶⁴ *Şâni-zâde Tarihi*'nden içerikle ilgili bir örnek için bkz.: EK-12.

⁶⁵ Daha fazlası için bkz.: Halil İbrahim Erol, “*Şanizade Mehmet Ataullah Efendi'nin Tarih Anlayışı*”, İÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, YYLT., İstanbul, 2010, s. 85-88.

vak'anivüs geleneği içerisinde, devlet yanlısı bir üslup ve tutumla yansıtıldığı da akılda tutulmalıdır. Diğer taraftan Türk Tarihçiliği açısından -belli ölçeklerde- bir dönüşümün başlangıcı, modern tarih anlayışının ilk örneği olarak değerlendirilebilir.

Şâni-zâde Tarihi'nin pek çok kütüphanede basma nüshaları bulunmaktadır. Fatih, Süleymaniye ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanelerinde⁶⁶ bulunan birer suret buna örnek teşkil eder. Eser yazma ve basma nüshalar karşılaştırılarak Ziya Yılmaz tarafından günümüz harflerine iki ciltte toplanarak aktarılmıştır.⁶⁷

2.2. TIBBA DAİR ESERLERİ

Şâni-zâde'nin en kuvvetli yönlerinden biri de kuşkusuz hekimliğidir. Onun hekimlik alanında çok iddialı ve nitelikli eserler ortaya koyduğu bilinmektedir. Bu alandaki çalışmalarını hem İslam hem de Osmanlı Tıbbı açısından oldukça yenilikçidir. Şâni-zâde tıbbî bilgi birikimini ustaca kullanırken kendisi de buna yeni bir bakış açısı katmıştır.

İbn-i Sina, Nizamî gibi birçok şark âlimi ana eserlerini hamse yani beş cilt halinde yazmışlardır. İşte Şâni-zâde de bu geleneğe uyarak⁶⁸ ve Peygamber Ehl-i Beyt'ine bağlılığının bir işareti olarak büyük tıp eserini beş cilt halinde hazırlamıştır. Bu eser *Hamse-i Şâni-zâde -Şâni-zâde'nin Beşlisi-* veya *Kanûn-i Şâni-zâde* olarak da anılır.⁶⁹ Bu isimlendirmenin bile kendi içinde klasik tıbbı karşı bir meydan okuma olarak değerlendirilmesi mümkündür. *Hamse-i Şâni-zâde* şu bölümlerden daha doğrusu şu kitaplardan oluşur:

⁶⁶ *Tarih-i Şâni-zâde*'den bir örnek için bkz.: EK-4.

⁶⁷ Şâni-zâde, *Şâni-zâde Tarihi I-II*, haz. Ziya Yılmaz, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2008.

⁶⁸ Şehsuvaroğlu, a.g.e., s. 490.

⁶⁹ Şâni-zâde, a.g.e., s. LXXVI.

2.2.1. Mir'atü'l Ebdân Fi Teşrih-i A'za'i'l-i İnsan

Hamse-i Şâni-zâde'nin ilk kitabıdır. Devrine göre modern anlamda hazırlanmış bir anatomi kitabı olan *Mir'atü'l-Ebdân, Mi'yarü'l Etibbâ*'dan sonra yazılmış olmasına rağmen *Hamse-i Şâni-zâde*'nin ilk kitabını teşkil eder. Bu eserin, Tıbbiye'de yasaklandığı Bernhard Stern'in Türkiye hakkında yazdığı, 1903 yılında Berlin'de yayınlanan eserinde iddia ediliyorsa da 1260 (1844) yılı mezunu Dr. Hayrullah Efendi'nin defterleri içinde bulunan bir kayıt⁷⁰ sonucu bu iddianın gerçek olmadığı ispatlanmıştır.⁷¹

Şâni-zâde tarihinde bu eserin basımının ertelenmesini şöyle anlatmaktadır: *Avrupa'da tâ'ûn ve veba'nın sona erdirilmek üzere olduğunu tesbitle birlikte "...bu mevâdın re'y-i hükemâ ve tedbir-i etibbâya müte'allık husûsâtı, te'lifât-ı abd-i Hakîr'den tıbbâ dair olup, cild-i evveli bâ-irâde-i 'aliyye tab' u temsil ve cild-i sanisi hasbe'l iktiza ma'rûz olmayarak ile'l-ân te'hîr olunan Hamse-i Şâni-zâde'de kadr-i ifadede tahrir u tastir olunmuş olup..."*⁷² Şâni-zâde'nin bu eserinin yayınlanma öyküsü hem *Şâni-zâde Tarihi*'nde hem de *Tarih-i Cevdet*'te⁷³ tafsilatla anlatılmıştır.

Yukarıda da izah edildiği gibi *Mir'atü'l-Ebdân*'ın basılma süreci bir hayli sıkıntılı olmuştur. Eser huzura sunulmada gerekçesiz bir şekilde bekletildikten sonra sıra basım işlerine gelir. Yazılan hatt-ı hümayûnla kitabın geçirdiği evrelerle içeriği özetlendikten ve yararı belli ölçülerde anlatıldıktan sonra kitabın basımı için onay

⁷⁰ Hekimbaşı Küçük Hayrullah Efendi'nin (1820-1869) satın aldığı defterleri içerisinde "*Mevcûdum olan tıp kitapları*" kaydıyla yazdığı eserler arasında *Hamse-i Şâni-zâde* ve *Teşrih li-Şâni-zâde* adlı eserlerini "*ez-mâl-ı mîrî*" kaydıyla, yani Tıbbiye Mektebi'nin demirbaş kitaplarından olduğunun belirtildiği belge vasıtasıyla Bernhard'ın yanıldığını ortaya çıkarmıştır. Şâni-zâde, a.g.e., s. LXXVIII.

⁷¹ Zülfikar, a.g.e., s. 36.

⁷² Şâni-zâde, a.g.e., s. 543.

⁷³ "*Biçare Şâni-zâde devlet ve milletine hizmet niyet-i harbiyesiyle Dürrizâde Abdullah Efendi'nin defa'en evveli meşahatinde ilm-i tıbdan Mi'yarü'l-Etibbâ nam kitabı te'lif idub, o zaman ise müellifât-ı cedide huzur-u humayuna arz ile irade-i seniyyesi istihsal olunmadıkça neşr olunamadığından ve böyle yeni eser vücuda getirenler taraf-ı şahanedan mezhur taltif ve ihsan olmak hasebiyle bu kitabı arz itmek üzere Abdullah Efendi'ye takdim idub eskiden Abdullah Efendi'ye tereddüd ve itisabı dahi olduğu halde mektubcusunun rekabet ve muhasedesinden naşi kitab-ı mezkûr birçok vakit yasdık üstünde kalub arz olunmadığına mebni Şâni-zâde'nin mukarreran vuku' bulan... ol vakit hekimbaşı bulunan Mesud Efendi'nin fesadına mebni endurun-u humayunda dahi kuşe-i nisyanda bırakılmış ve Şâni-zâde hayretde kalmış. Nihayet ol kitabı ihtar için onun mevkuf-u ileyh olan ve (Mir'atü'l-Ebdân fi Teşrih-i Azâzil-i İnsan) tesmiye olunan kitabı te'lif ile ibtidasında evvelki kitabın dahi huzur-u humayuna arz olunmuş... İşte bu esnada sadrazam Rauf Paşa tarafından arz olundukda mahzuziyet-i seniyyeye mevacib ve gerek evvelki kitabın ve gerek bunun tab'ı ve neşrine irade-i seniye sadr olmuşdur."* Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Matba-i Osmaniye, İstanbul, 1858, c. XI, s. 12-13.

istenir.⁷⁴ Bunun üzerine II.Mahmud'un cevabı gayet sade ve nettir: “*Kitâb-ı mezkûr manzûr-ı hümayûnum olmuştur. Bunlar lâzımlı şeylerdir. Bu dahi tab‘ ve temsil ettirile.*⁷⁵ Şâni-zâde de *Mir‘atü‘l-Ebdân‘ın girişinde “Devlet-i Aliyye‘ye faide-i azime getirecek olan bu eser-i celilenin bizzat hâkim sevab-ı cihandarı buyurmalarıyla iktiza iden eşkâli müellifi marifetiyle tertib ve tashih olunarak tabhane-i şahanede tab‘ ve temsil olmak bâbında mübarek hatt-ı hümayûn”*⁷⁶ diyerek eserinin devlete faydasını, bizzat kendisi tarafından yazılıp düzeltildiğini ve padişahın emriyle tıphanede basıldığını söyler. Şâni-zâde'nin kararlılığı sonuç vermiştir. Öte taraftan II.Mahmud gibi ufku açık bir sultanın varlığı da Şâni-zâde için büyük şans olarak düşünülebilir.

Bu hatt-ı hümayûn üzerine Şâni-zâde'nin uzun süredir basılmayı beklediği kitabı baskıya verilir. Ve gerisini Şâni-zâde eserinde şöyle anlatır: “...*sair imla-i ecnebiyeye muhtac olunmaksızın dar-ı saltanat-ı seniyye-i Konstantiniye ahalisinden erbab-ı sanayi celb ve tahsiliyle elli altı kıta‘ elvah-ı nühasiyye üzerlerine eşkâl-i lazime-i nühasiyye resm ve hak itmeğe akdem... 1235 senesi Receb ayı (Kasım 1819).*”⁷⁷ Böylece Şâni-zâde padişahın kitabı için gerekli olan levhaların hazırlanması için de destek almıştır.

Şâni-zâde *Mir‘atü‘l-Ebdân* ile dönemin koşulları içerisinde resimli anatomi kitabı hazırlamak istemektedir. Dönemin baskı tekniği ve teknolojisi resim basmaya elverişli olmadığından dolayı bu resimlerin gümüş ya da metal levhalara kazınarak basılması gerekmektedir. Padişahın hazırlanması için izin ve destek verdiği levhalar bunlar olup toplam 56 adettir ki Şâni-zâde'nin bu kitabı için hazırlanmış ve Osmanlı'da basılmış ilk anatomi kitabı olma özelliğini kazanmıştır.

Bu levhaları kimin hazırladığı ile ilgili tam bir netlik yoktur. 5, 6, 7 ve 56⁷⁸ numaralı olanların sol alt köşesinde amel-i Agob Erzurumî⁷⁹ yazmaktadır. Diğer levhalarda bu isim ve imzaya rastlanmaz. Bu dört levhanın belirgin ortak özelliği de

⁷⁴ BOA, HAT, 464/22720.

⁷⁵ BOA, HAT, 464/22720.

⁷⁶ Şâni-zâde, *Mir‘atü‘l-Ebdân Fi Teşrih-i Azazi‘l-İnsan*, Tabhane-i Amire, İstanbul, 1235, s. 1.

⁷⁷ Şâni-zâde, a.g.e., s. 1.

⁷⁸ Yukarıda verilen sırayla kitaptaki sayfa numaraları: 37, 38, 39, 136, Şâni-zâde, a.g.e., ilgili sayfalar.

⁷⁹ Bu levhaların bir örneği için bkz.: EK-5.

kafatası ve kafatası detay çizimleri olmasıdır. Belki bu konuda uzmanlaşmış olan Erzurumlu Agob sadece kafatası iskeletlerini çizmiştir. Eğer sadece sonuncu olan 56. levhada bu isim olsaydı bütün çizimlerin ona ait olduğu düşünülebilirdi. Kuvvetle muhtemel olarak Agob Erzurumî sadece kendi yaptıklarının altına kendi ismini yazmıştır. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki kitapta kafatası çizimlerine dair başka levhalar da bulunmaktadır ve bu levhaların altında yukarıda bahsedilen sanatkârın ismi bulunmamaktadır.

İçerik olarak bakıldığında Şâni-zâde *Mir'atü'l-Ebdân*'a “*zıkr-i sebeb-i tab-ı kitab-ı müstetab*” başlığıyla bir giriş yazma gereği duyar. Burada hem ilm-i tıb hem de fenn-i teşrih⁸⁰ için önemli vurgular yapar ve bu iki bilimin “...*yalnız benîâdeme münhasır olmayıb sair mahlûkata dahi şamil ve dair*”⁸¹ olduğunu vurgular. Bu ifade, yüzlerce yıldır -tartışmalı da olsa- resim yasağının olduğu ve uygulandığı İslam Coğrafyası'nda ciddi bir tavır farkının göstergesidir. Şâni-zâde bunu demekle aslında Batılı anlamda görüntülemenin, resimlerle anatomi öğretmenin de yolunu açıyordu.

Mir'atü'l-Ebdân Osmanlı'da basılmış ilk resimli anatomi kitabıdır.⁸² Yukarıda da zikredildiği gibi toplam 56 anatomi çizimi vardır. Bunlar belirli harflerle

⁸⁰ Teşrih: Açıklama, anatomi, dissection des cadavres, anatomie. Ekmeleddin İhsanoğlu v.d., *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, TTKB., Ankara, 2004, s. 323.; Geniş anlamda Teşrih: Aslında bir şeyi dilim dilim kesmek manasına gelen bu kelime, ıstılah olarak iki ayrı manaya gelmektedir: 1. Bir ilmin izahı, bir kitabın tefsir veya şerhi, 2. İnsan vücudunu açma ve izah etmeden ibaret olan anatomi ilmi. Teşrih, İslamiyette pek revaçta olan bir ilim değildi. İnsan vücudunun tasviri yasaktı. Din ve örf, teşrih'i mekruh addediyordu. Müslümanlar tarafından esas itibarıyla tatbik edilmezdi; nitekim kadim çağda da İskenderiye hariç, durum aynen böyle idi. Daha fazla bilgi için bkz.: A. Süheyl Ünver-Esin Kahya, “Teşrih”, *İA*, MEB Basımevi, İstanbul, 1993, s. 197-201.

⁸¹ Şâni-zâde, a.g.e., aynı yerde.

⁸² Bu ifade özellikle önemlidir. Çünkü Şâni-zâde'nin *Mir'atü'l-Ebdân* isimli eseri Osmanlı'da basılmış ilk resimli anatomi kitabıdır. Oysa Osmanlı'da yazılmış fakat basılmamış, el yazması olarak kalmış en az üç tane anatomi kitabı bulunmaktadır. Kimi yazar ve araştırmacılar çalışmalarında bu durumu karıştırmaktadır. Örneğin Ziyaver Şencan, *Radikal*'deki köşesinde “İlk Resimli Anatomi Kitabımız” diyerek bahsetmektedir. (Çevrimiçi), <http://blog.radikal.com.tr/yasam/modern-osmanli-tibbinin-kurucusu-tarihci-matematikci-cevirmen-cografyaci-egitimci-s%C3%A2niz%C3%A2de-ataullah-mason-ve-dinsiz-miydi-20430>, 18 Haziran 2015.; Aynı yazar başka bir gazetede yazdığı farklı bir makalesinde bu kitaptan “İlk Resimli Anatomi Kitabımız” diyerek bahsetmiştir. (Çevrimiçi), <http://blog.milliyet.com.tr/gec-donem-modern-osmanli-tibbinin-kurucu-simasi--s-nizade-ataullah-efendi/Blog/?BlogNo=326187>, 18 Haziran 2015.; Son olarak başka bir gazetede: “Osmanlı'nın İlk Tıp Kitabını Yazan Ataullah Efendi'nin Mezarı İzmir'de Bulundu” denilerek haber yapılmıştır. (Çevrimiçi), http://www.zaman.com.tr/gundem-osmanlinin-ilk-tip-kitabini-yazan-ataullah-efendinin-mezari-izmirde-bulundu_620237.html, 18 Haziran 2015. Sonuç olarak Osmanlı'da yazılan ilk resimli anatomi kitabı Şemseddin İtâki'ye ait yazma olarak kalmıştır. Şâni-zâde'nin bu kitabı Osmanlı'da yazılan ilk tıp kitabı da değildir. Şâni-zâde de Süleymaniye Tıp Medresesi'nde kendinden önce yazılan tıp kitapları ile tahsil görmüştür.

sembolize edilerek ayrıntılı anlatımlarda bulunulmuştur. Şâni-zâde kitabındaki resimleri hangi eserlerden istifade ederek meydana getirdiğini ayrıca işaret etmiştir.

Örneğin:

Alinus, B.S. (1770) 20, 21. Levhaları ondan almıştır.

Haller, A. (1707) 53. Levhayı ondan almıştır.

Drake, R. (1708) 50. Levhayı ondan almıştır.

Vieussens (1716) 49. Levhayı ondan almıştır.⁸³

Ayrıca Şâni-zâde'nin bu kitabında Vesalius'un meşhur eseri *De Humani Corporis Fabrica*'dan alınmış resimlere rastlanır. Bunlar genellikle, iskeletle ilgilidir. Örneğin, Vesalius'un *Fabrica*'sında 80. sayfadaki önden insan iskeleti Şâni-zâde'nin söz konusu eserinde üçüncü levhaya; *Fabrica*'da 22. sayfadaki kafatasının alttan görünüşü ise Şâni-zâde'nin eserindeki dokuzuncu levhanın ikinci şekline benzer.⁸⁴

---

⁸³ Uzluk, a.g.e., s. 10.

⁸⁴ Kahya, a.g.e., s. 856.

Resim-1: Şâni-zâde: Levha-i Salis "Mukabelesinden nazar olunmuş iskelet yani mecmua'-i izâm mürettebe-i beden resmidir" diyerek eserine aldığı Vesalius'a ait (sağda) resimdir.

Yukarıda sol tarafta bulunan resim Şâni-zâde Mehmet Atullah Efendi'nin *Mir'atü'l-Ebdân* kitabının 35. sayfasından alınmıştır. Resim Şâni-zâde'nin eserinde levha-i salis olarak isimlendirilmiştir. Sağ taraftaki resim⁸⁵ ise Andreas Vesalius'tan alınmıştır. Her iki resim de aynıdır. Şâni-zâde'nin resme herhangi bir müdahale yapmadan resmi olduğu gibi kullandığı görülmektedir.

Daha önce de bahsedildiği gibi Şâni-zâde'nin *Mir'atü'l-Ebdân* kitabının ilk bölümü levhalardan oluşmaktadır. Örneğin birinci levhada bütün vücudu gösteren bir resim bulunmaktadır. Arap harfleriyle isimlendirilmiş ve bölümlendirilmiştir. Aln elif, omuzlar ayın, baldırlar lam, dizler mim harfleriyle isimlendirilmiştir. Bu şekilde vücudun bütün temel bölümleri gösterilmiştir.⁸⁶ İki sayfa levha gösterilmesinin akabinde "evvelki levha, nazar olunmuş beden-i insan suretdir ki anda aksam-ı

⁸⁵Buradaki resim ve daha fazlası için bkz.: Emine Atabek, "Andreas Vesalius", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, C. II, S. II (Ayrı Baskı), İstanbul, 1971, s. 226.

⁸⁶ Şâni-zâde, a.g.e., 1235, s. 12.

zahire-i bedenin ekseri tayin ve işaret olunmuştur.” denilerek harflerin açıklamasına geçilmiştir. Örneğin lam harfi gösterildikten sonra karşısına “*fehzin yani uyluklar*”; vav harfi gösterildikten sonra “*raci yani el ayası*”, lamelif harfi gösterildikten sonra “*akab yani ökçe*” denilerek hem o vakte kadar kullanılan Arapça ya da Farsça isimleri hem de karşılıklarına Türkçeleri yani denilerek yazılmıştır.⁸⁷ Levhaların altında şekiller alt başlığı oluşturulmuştur. Örneğin, ikinci levhanın dördüncü şekli diyerek tasnif edilmiştir.

Osmanlı ve daha önce kurulmuş İslam devletlerinde resim yasağının tartışmalı bir konu olduğu bilinse de genel olarak resimli anatomi anlatımına ve ilm-i teşrihe karşı belirli bir mesafe ile yaklaşıldığı da malumdur. Hal böyle iken Şâni-zâde'nin resimli insan anatomisi anlattığı ve adını da doğrudan doğruya *Mir'atü'l Ebdân Fi Teşrih-i A'za'i'l-i İnsan* koymak suretiyle oluşturduğu eserde teşrih kelimesini geçirmesi önemsenmesi gereken bir ayrıntıdır.

Mir'atü'l Ebdân Fi Teşrih-i A'za'i'l-i İnsan kitabı iki farklı tip olarak basılmıştır. Bunlardan biri padişah ve devlet adamlarına dağıtılan nüsha olup vişne çürüğü meşin ciltlidir; üzerindeki Sultan II.Mahmud tuğrası altın kabartma, içindeki resimler renklidir. Hâlbuki ikinci tipte resimler siyah beyazdır; kapaktaki kabartma padişah tuğrası gümüştendir ve karton ciltlidir. Birinci tipte tezhip vardır, ikincisinde tezhip görülmez.⁸⁸ Bugün Milli Kütüphane'de beş nüshası⁸⁹ bulunmaktadır. Bu çalışmada kullanılan basma nüshalar da bunlardır. *Mir'atü'l-Ebdân* pek çok araştırmacı tarafından incelenmiştir. Bu konudaki değerlendirmeler *Hekim Şâni-zâde* kısmında yapılmıştır.

⁸⁷Şâni-zâde'nin *Mir'atü'l-Ebdân Fi Teşrih-i A'za'i'l-i İnsan* isimli eserinin içeriğinden bir örnek için bkz: EK-13.

⁸⁸ Kahya, a.g.e., aynı yerde.

⁸⁹ Şâni-zâde'nin *Mir'atü'l-Ebdân* isimli eserinden bir görüntü için bkz.: EK-6.

2.2.2. Usûlü't- Tabî'a

Hamse-i Şâni-zâde'nin ikinci kitabıdır. Osmanlı'da yazılan ilk fizyoloji kitabı olarak kabul görür. Şâni-zâde bu esere, kitabın Arapça önsözünde tabîği hadiselerden bahsedeceği için fizyoloji Yunanca sözünü Türkçe karşılığı olarak tabîği usûl adını koymuştur. Şâni-zâde kitabın giriş bölümünde kuvvetleri Tabîği Kuvvetler, Nefsanî Kuvvetler, Hayvanî Kuvvetler diye üç bölüme ayırmıştır.⁹⁰

Kitaba ilk sayfasında *el-kitab el-sani fi el-tabîyat* denilerek başlanıyor. Burada Şâni-zâde tabîayı şöyle açıklıyor: “*Bedenin mücerred azasını ve âzâ-i mezbûrenin kifâyet-i terkib ve inşâlarını ve tenassüb ve vazîalarını temalük kifâyet itmeyub belkik tenassüb-ü mezkûreden tertib iden ahvâli vazîa-i mütenasibede icra olunan imâli ve âzâ-i bedenin vazîalarından hâsıl olan âsârı dahi eğilmek lazımdır ki bunlar kuvve ile tabir olunurlar ve kuvve-i tabîya ve kuvve-i nefsanîye ve kuvve-i hayvanîye taksim olunmağla aksâm-ı mezkure-i fasul sâlise-i atiyeyi mevcube olurlar.*”⁹¹

Üç bölümden oluşan kitabın ilk bölümü *el-fasıl el-evvel fi el-kuvve-i tabîyat* denilerek dördüncü sayfada başlar. Bu bölümde toplam on dokuz başlık bulunmaktadır. *Fi beyan el-maziğ (çiğneme), fi beyan el-hazım (hazmetme)*, bunlardan bazılarıdır.

Usûlü't-Tabî'a'nın on dördüncü sayfasında kuvve-i tabîyat biter ve *el-fasıl el-salis fi el-kuvve-i el nefsanîye ve numune-i bil-hayatiyye* denilerek nefsanî kuvvetler başlar. Şâni-zâde nefsanî kuvvetleri: “*kuvve-i nefsanîye kendülerden tasdir iden hayati bakiyye iden kuvvetlerdir ki teneffüs ve hareket-i kalb ve deverân-ı dem bu gruba girer.*” diyerek tanımlar. Bu bölüm de kendi içinde yirmi bir bölümden ya da başlıktan oluşmaktadır. *Fi el-teneffüs, fi esbab-ı hareket el-kalb* bunlardan bazılarıdır.

“*El fasıl el-salis fi el-kuvve-i hayvaniye*” başlığıyla yirmi ikinci sayfada nefsanî kuvvetler biter hayvanî kuvvetler başlar. Şâni-zâde hayvanî kuvvetleri:

⁹⁰ Uzluk, a.g.e., aynı yerde.

⁹¹ Şâni-zâde, a.g.e., 1235, s. 4.

“*Kuvve-i hayvaniye beynimizde icra olunur bazı âsârdır ki anlarda ruhun medhul galisi vardır ki mesela nevm gibi yani zevk ve şemm ve basar gibi ve hareket bunların emsalidir*” diyerek açıklar. “*Fi el-sevm*”, “*fi el-zevk*” bunlardan bazılarıdır.⁹² Bu bölüm irili ufaklı toplam otuz beş başlıktan oluşur. Bu bölümün bitiminde kitap da sona erer.

Feridun Nafiz Uzluk, küçük hacimli bir eser olan -39 sayfadan oluşan *Usûlü't-Tabîa*'nın basılan ilk fizyoloji kitabı olduğunu bildirmektedir. Şâni-zâde eserin girişinde şöyle der: “*Mirâtü'l-Ebdân adlı eseri tamamladım. Darü't-Tıbb'da basıldı. Daha sonra umûr-ı tabiiyeden bahseden ikinci bir kitap daha yazmam gerektiğine inandım. Ahvâl-i emrazü'l-âmmeden bahseden bu kitaba Usûlü't-Tabî'a adını verdim ve bu kitabı insan vücudunun ahvalini bilmek isteyen kardeşlerime ithaf ettim.*”⁹³

Bir fizyoloji kitabı olan *Usûlü't Tabî'a*'nın fizyolog hekim Sami Aydoğan ve Erdoğan Pınarbaşı tarafından değerlendirilmesi şöyledir: “*Usûlü't Tabîa'da anlatılanlar bugün de aynen geçerlidir; ancak olaylar, daha çok makroskopik gözlem sonuçlarına dayanılarak açıklanmış durumdadır. Yani mekanizmaların açıklanmasında hücresel ve moleküler düzeye inilmemiştir. Bu konudaki detaylı bilgiler ancak son yıllarda ve teknolojik gelişmelerin yardımıyla elde edilmiştir. Bu yüzden gerek konuların yüzeysel olması gerekse kitapta konuların sınıflandırılma şekli basit kalmaktadır. Ataullah Efendi, ayrıca fizyoloji ile klinik arasındaki köprüyü kuran yani fizyopatoloji kavramını getiren bir kişi de olmuştur.*”⁹⁴ *Usûlü't Tabîa*'yı yazdıktan yaklaşık iki yüz yıl sonra bile tıp gibi sıçrayarak gelişen bir alanda söylediklerinin, yazdıklarının geçerliliği Şâni-zâde'nin bu alandaki istidadının net kanıtıdır.

⁹² Şâni-zâde'nin *Usûlü't-Tabî'a* isimli eserinin içeriğiyle ilgili bir örnek için bkz.: EK-14.

⁹³ Zülfikar, a.g.e., s. 43.

⁹⁴ Sami Aydoğan, Erdoğan Pınarbaşı, *Usûlü't Tabîa*, “Şâni-zâde Ataullah Kongresi”, EÜ GNTTE, EÜ Matbaası, Kayseri, 1989, s. 46.

Usûlü't Tabî'a, *Mir'atü'l-Ebdân* ve *Mi'yâru'l-Etubbâ* ile beraber üç kitabın ikincisi olarak 1235 yılında Dâru't-tıbbâ'ati'l-Âmire'de bir cildin içinde olarak basılmıştır.⁹⁵ Yazma nüshası bulunmamaktadır.

2.2.3. Mi'yâru'l-Etubbâ

Şâni-zâde Hamsesi'nin üçüncü kitabı olan *Mi'yârü'l-Etubbâ*, Viyana'da Avusturya İmparatoriçesi Maria Theresia'nın başhekimisi ve Avusturya tıp fakültelerinin başı Baron Anton Von Störck'ün (1731-1803) yeni tıpta iç hastalıklarına dair yazdığı "*Medizinisch Praktischer Unterricht Für Die Feld Und Landwundarzte Der Österreichischen Staaten, Wien 1776* (Avusturya Memleketleri Askeri ve Köy Hekimleri İçin Pratik Tıbbî Öğretim)" adlı çeşitli Avrupa dillerine çevrilen iki ciltlik Almanca kitabının Bartelemy Bathisti (1755-1831) tarafından "*Instrozione Medico-Practica ad uso dei Chirurghi Civil e Militari Opera, Venezia 1778*" adıyla yapılan İtalyanca'sından Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi'nin yaptığı tercümedir.⁹⁶ Şâni-zâde bu kitabı Störck'ten tercüme ettiğini kendi eseri *Vesâyênâme-i Seferiyye*'nin önsözünde yazar: "...gerek İstörk nam tabib-i mezhurun tıbb-ı cedit Halebde⁹⁷ telif eylediği iki cild kitab-ı makbulün tercemesine bedel-i nakidesine kudret..."⁹⁸ Şâni-zâde, *Şâni-zâde Tarihi*'nin ilk cildinin beşinci sayfasında da bu kitaptan bahseder. Dikkat edildiği zaman fark edilebilecek bir diğer durum da Störck'ün bu eserinin Avrupa'da çok ünlü olduğu ve ondan fazla dile tercümesinin yapıldığıdır. Bu durum Şâni-zâde'nin *Mi'yârü'l-Etubbâ*'yı tercih etmesinde de dikkatli ve seçici davrandığını düşündürmektedir. Şâni-zâde bu eseri dikkatli seçmekle kalmayıp yazılışından yaklaşık 30 sene sonra tercüme ettiği için güncelliğini yitirmiş kimi bilgileri de düzeltmiştir.

⁹⁵ Şâni-zâde'nin *Usûlü't Tabî'a* isimli eserinden bir görüntü için bkz.: EK-7.

⁹⁶ Şâni-zâde, a.g.e., 2008, s. LXXIX.

⁹⁷ Buradaki Halebde kelimesi Şâni-zâde hakkında araştırma yapan çoğu araştırmacı tarafından çevrilmemiş, atlanmıştır. Örneğin Bedizel Zülfikar bu konudan bahsettiği kitabının 50. sayfasındaki alıntısı şöyledir: "*gerek Störk nam tabib-i meşhurun tıbb-ı cedide telif eylediği iki cilt kitab-ı makbulün tercemesine.*" Burada atlanan Halebde kelimesinin farklı nüshalarda kullanılıp kullanılmadığı belirlenmemiştir.

⁹⁸ Şâni-zâde, *Vesâyênâme-i Seferiyye*, 1339, s. 2.

Mi'yarü'l-Etubbâ 8. sayfaya kadar yazılan bir girişle başlar. 8. sayfadan 201. sayfaya kadar “iltihab beyanındadır”, “nefes beyanındadır”, “hafakan beyanındadır”, “öksürük beyanındadır” ve “emraz-ı etfal beyanındadır” gibi başlıkların yer aldığı bölümlerle devam eder.⁹⁹ Kimi sayfaların kenarında bazı maddelere dikkat çeken notlar bulunmaktadır. 201. sayfadan sonra ilaç formüllerinin bulunduğu 56 sayfalık bölüm başlar. 258. sayfada “devalara müteallik oldukları sınıflara taksim defteridir” denilerek başlayan bölüm iki sayfa sürer. 261. sayfadan itibaren “fihrisat-ı mufassal kitab-ı sâlis harf-i elif” denilerek fihristler bölümü başlar. Kitap y harfinde 273. sayfada son bulur.

Şânîzâde'nin *Mi'yarü'l-Etubbâ* kitabının emrâz-ı etfâl -çocuk hastalıkları- bölümünü inceleyen hekim ve tıp tarihçisi Ahmet Acıduman'ın değerlendirmesi şöyledir: “*Emrâz-ı Etfâl başlığı altında ele alınan bölüm yenidoğanın dikkatli bir muayenesinin yapılması önerisi ile başlamaktadır. Çağdaş pediatri kitaplarında da görüleceği biçimde tam bir fizik muayene yapılması, çocuğun durumunun değerlendirilerek, solunum ve dolaşımı ile ilgili sorunların çözümlenmesi, mekonyumun -yenidoğanın ilk kakası- çıkarılmasının değerlendirilmesi, emzirme, yenidoğan sarılığı gibi bilgiler verilmiştir. Bunun yanı sıra makrosefali -yenidoğanın kafasının normalden büyük olması-, hidrosefali -beyinde su toplanması-, kolik -ağlama krizi- ve diş çıkarma gibi yenidoğan ya da bebeklik dönemini ilgilendiren sorunların yanı sıra nezle, boğmaca, raşitizm gibi bebeklik ve oyun çağı çocuklarını etkileyen sorunlar da tanıtılarak tedavileri konusunda bilgiler verilmiştir.*”¹⁰⁰ Ahmet Acıduman'la belli ölçülerde aynı fikri paylaşmayanlar da bulunmaktadır. A. Kamil Cihan'ın müşterek hazırladığı *Mi'yarü'l-Etubbâ* makalesinde eser şöyle değerlendirilmiştir: “...Buraya kadar anlatılanlardan anlaşılacağı gibi zatürrenin klinik tablosu ve hastalığın gidişi hakkında oldukça doğru, bugün de kabul edilen klinik bilgiler verilmiştir. Ancak hastalığın tedavisi hakkındaki bilgiler yetersizdir. Burada ileri sürülen kan alma metodunun günümüzde zatürre tedavisinde yeri

⁹⁹ Şânî-zâde'nin *Mi'yâru'l Etubbâ* isimli eserinin içeriğiyle ilgili bir örnek için bkz.:EK-15.

¹⁰⁰ Ahmet Acıduman, “Şânî-zâde Mehmed Atâullah Efendi ve *Mi'yâru'l-Etubbâ Adlı Eserinde Çocuk Hastalıkları*”, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, C. 52, S. 1, Ankara, 2009, s. 50.

yoktur... ”¹⁰¹ Aynı yazar sonuç kısmında eseri: “...özellikle hastalıkların tedavileri konusundaki bilgilerin eksik ve hatalı oldukları dikkat çekmektedir. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi bu tür değerlendirmeler o çağın şartları göz önüne alınarak yapılmalıdır... ”¹⁰² diyerek değerlendirmiştir. İki araştırmacının söylediklerinden yola çıkarak Şâni-zâde'nin bu eserini tavsiyeler konusunda güncel, uygulamalar konusunda -kimi yerlerde- güncelliğini yitirmiş olarak değerlendirmek mümkündür.

Şâni-zâde *Mi'yarü'l-Etubbâ*'yı *Mir'atü'l-Ebdân* isimli kitabından önce yazmıştır. Fakat eserin huzur-ı hümayûna sunulması gerekçesiz bir şekilde bekletilince basımı sonraya kalmıştır. Şâni-zâde *Mir'atü'l-Ebdân* -anatomi-, *Usûlü't Tabî'a* -fiziyojî-, ve *Mi'yarü'l-Etubbâ* -farmakolojî- isimli eserini müstakil kitaplar olarak yazmıştır. Fakat Şâni-zâde bu üç kitabı aynı ciltte toplayarak hem kaybolmasını önlemiş hem de birbirini tamamlayan bütünlüklü bir eser ortaya çıkarmıştır.

Mi'yarü'l-Etubbâ Şâni-zâde'nin tıp alanında yazdığı ilk kitaptır. Şâni-zâde *Beşlisi*'nin de üçüncü kitabıdır.¹⁰³ *Mi'yarü'l-Etubbâ*, *Mir'atü'l-Ebdân Fi Teşrih-i A'za'i'l-i İnsan* ve *Usûlü't-Tabî'a* ile birlikte aynı cilt içinde, 1823'te Mısır'da Bulak matbaasında basılmıştır.

2.2.4. Kanûnü'l Cerrahîn

Kanûnü'l Cerrahîn, Şâni-zâde *Hamsesi*'nin dördüncü kitabıdır. Şâni-zâde, eserin Arapça mukaddimesinde önceki kitaplarını ismen bildirdikten sonra, cerrahlıkla ilgili olan bu kitabını iki bölüme ayırdığını, birinci bölümde cerrahlıktan, ikinci bölümde ise cerrahlığı ilgilendiren özel hastalıklardan bahsedeceğini ve kitabına *Kanûnü'l Cerrahin* adını verdiğini belirtir.¹⁰⁴

¹⁰¹ A. Kamil Cihan v.d., “*Mi'yarü'l Etubbâ*,” Şâni-zâde Ataulah Kongresi, EÜ GNTTE, EÜ. Matbaası. Kayseri, 1989, s. 48.

¹⁰² Cihan v.d., a.g.e., s. 52

¹⁰³ *Mi'yarü'l-Etubbâ* kitabından bir görüntü için bkz.: EK-8.

¹⁰⁴ Şâni-zâde, a.g.e., 2008, s. LXXXI.

Kanûnü'l Cerrahîn kitabının tercüme mi, telif mi olduğu konusu üzerinde önemle duran, *Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi'nin Kanûnü'l-Cerrahin Adlı Kitabının İncelenmesi* adında bir tez hazırlayan Dr. Namık Kemal Kurt, Prof. Dr. Karl Süssheim'in *Şâni-zâde'nin Mi'yarü'l-Etubbâ* kitabının bir tercüme eser olduğunu ispat eden yazısını dikkatle okumuştur. XVIII. yüzyılın önemli Alman hekimi Anton Von Störk'ün ilk baskısını 1776 yılında yaptığı *Medizinischpraktischer Unterricht für Feld und Landwundaerate der Österreichischen Staaten* isimli kitabının İtalyanca tercümesini Bartelomea de Battistidi San Giorgis'in yaptığı *Istruzione Medico-Practica Ad Uso dei Chirurghi Civilie Militari* başlıklı eserinden tercüme edildiği ortaya konuluyordu. Kurt da buradan hareketle *Şâni-zâde'nin bu cerrahi eserinde de bu kitabın bir bölümünün olduğunu düşünmüştür. Fakat bu noktada istenilen kesinliğe ulaşılamamıştır.*¹⁰⁵

Kanûnü'l Cerrahîn ilk sayfası "*fihrisât-ı cild-i evvel min kavânin-i cerrahin*" denilerek başlar.¹⁰⁶ Burada sayfa ve konu sıralaması fihristi bulunur. Fihristten sonra kitap iki bölüme ayrılabilir. Birinci bölüm "*cihaz-ı evveli kaldırmak beyanındadır*", "*taharete dair ihtimamlar beyanındadır*", "*tamir-i ittihad beyanındadır*" "*şeftin cerrahi tefrik beyanındadır*" ve "*key etmek yani dağlamak beyanındadır*" gibi pek çok başlıkla 207 sayfa sürer. 207. sayfanın devamında ikinci bölüm başlar, ancak burası 1'den itibaren numaralandırılmıştır. 1'den 14. sayfaya kadar "*fihrist-i elvah*" bölümü sürer. Bu bölümde kitaba eklenen levhaların harf sembolü ve açıklaması bulunmaktadır. Fihrist bölümünün sonunda numaralandırılmayan, 14 sayfa süren resimli anlatımlar bulunur.¹⁰⁷ Burada bazı kaza ve yaralanmalarda ortaya çıkacak kırık ve kesiklerin nasıl sarılacağına dair resimler bulunmaktadır. Buradan sonra yedi tertiple bazı melhemlerin nasıl ve ne kadar kullanılacağı yazılarak kitap sona erer.¹⁰⁸

Eser Mısır'da Bulak Matbaası'nda Mehmed Ali Paşa'nın emri ve Diyarbekirli Sa'dullah Sa'id'in tashihleriyle 1 Rebi'ul-evvel 1244/11 Eylül 1828'de iki resimli

¹⁰⁵ Namık Kemal Kurt, "*Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi'nin Kanûnü'l-Cerrahin Adlı Kitabının İncelenmesi*", İÜ SBE, Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, YDT, İstanbul, 1999, s. 117.

¹⁰⁶ *Kanûnü'l Cerrahîn* kitabından bir görünüm için bkz.: EK-9.

¹⁰⁷ *Kanûnü'l Cerrahîn*'deki resimlerin bir örneği için bkz.: EK-10.

¹⁰⁸ *Kanûnü'l Cerrahîn*'nin içeriğine dair bir örnek için bkz.: EK-16.

levha ve bunların açıklamalarıyla birlikte basılmıştır. Söz başları Arapça olmakla beraber, metin kısmı genellikle açık ve sade bir Türkçe ile yazılmıştır.¹⁰⁹

2.2.5. Mizânü'l-Edviye

Şâni-zâde Hamsesi'nin beşinci kitabı, ilaçlardan bahseden *Mizanü'l Edviye* adlı eserdir. Şâni-zâde bugün yazma halinde bulunan kitabın Arapça mukaddimesinde, kendisinin şu anda Vekayi'nüvis ve Eyüp Kadısı bulunduğunu, bu eserinin *Kanun-i Şâni-zâde* diye isimlendirdiği beş kitabın sonuncusu olduğunu belirtmektedir. *Mizanü'l-Edviye* diye isimlendirdiği bu kitabını iki kısma ayırdığını, her iki kısmı da bir hatime ile tamamladığını, birinci kısmın "Ecza-i Müfrede-i Tıbbiyye", ikinci kısmı da "Edviye-i Mürekkebe", sonunda da "İstılahat-ı Tıbbiyye"'nin yer aldığını söyler.¹¹⁰

Mizanü'l-Edviye basılmamıştır. Kitabın sadece birinci bölümü olan *Mizanü'l-Edviye* bugüne ulaşmıştır ve o da tek nüshadır. Feridun Nafiz Uzluk, Türk Tıp Tarihi Arkivi'ne yazdığı seri makalelerinde bu eseri tanıtmış, mukaddime kısmını aynen - Arap harfleriyle- diğer bölümlerini de bugünkü yazıya aktararak vermiştir. Ancak Arkiv'in yayını devam edemediği için eserin tanıtımı da devam edememiş ve elif harfinin "uyuz otu" maddesinde kalınmıştır.¹¹¹ Oysa kitabın alfabetik tarzda düzenlenmiş ilk kısmı "sin" harfine kadardır.¹¹²

108 sayfa olan bu kitap 34 x 24,5, yazı 21,5 x 14,35 satır olup krem renginde aharlanmış Avrupa kâğıdı üzerine talik kırmasiyle yazılmıştır. Söz başları ve mühim bölümlerle dikkat gözünü üstüne çekmek icabeden kelimeleri kırmızı mürekkeple yazılıp işaretlenmiştir.¹¹³

Feridun Nafiz Uzluk ve onu takip eden araştırmacılar her ne kadar *Mizanü'l-Edviye*'nin ilk bölümünün kendisinde ve sonradan kendi adına kurulmuş

¹⁰⁹ Şâni-zâde, a.g.e, 2008 s. LXXXI.

¹¹⁰ Şâni-zâde, a.g.e., s. LXXXII.

¹¹¹ Zülfikar, a.g.e., s. 62-63.

¹¹² Şâni-zâde, a.g.e., s. LXXXII.

¹¹³ Uzluk, a.g.e., s. 12 - 13.

kütüphanede olduğunu söyleseler de bu konuda bir belirsizlik olduğu görülmektedir. Zira, Prof. Dr. Ayhan Yücel'in hazırladığı “*Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk ve Adına Kurulan Kütüphanesindeki Tıbbi Yazma Eserlerin Listesi*”¹¹⁴ isimli makalesinde bu esere rastlanılmamıştır. Buradaki listede Şâni-zâde'nin sadece *Mi'yarü'l Etibbi fi'tb ve Teşrih* isimli kitabı bulunmaktadır. Noterden alınan listede bu eserin olmaması düşündürücüdür.

Uzluk makalesinde “*ben en çok “İstılahatı Etıbbâ” kısmına acıyımdım. Zira eğer o elde olsaydı bugün tıp dilimizi daha kolay sadeleştirebilirdik. Türkiye’de Digital=Yüksük Otu’nu ilk defa yazan ve bu kıymetli ilacın fizyolojik tesirleri üstüne bugünkü bilgilerimize yakın malûmat veren Şâni-zâde onu işte böyle anlatıyor: Dijital, Dikital-i Firfiri, Digitalis, Purpurea, Digilala, Digitale...*”¹¹⁵

Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi'nin *Hamse-i Şâni-zâde'si*, *Kanûnü'l Şâni-zâde* veya *Şâni-zâde Beşlisi* olarak bilinen çeviri/telif eserlerinin tamamı göz önünde bulundurulduğunda bir ölçüde bugünkü tıp eğitiminin temel unsurlarını oluşturan bilgileri barındırdığı söylenebilir. Uzluk'un deyimiyle “*kendisi başlı başına bir tıp mektebi olan*” Şâni-zâde'nin tam manasıyla yeni bir tıp eğitimi ya da yeni bir hekim portresi oluşturacak teorik altyapıyı kurmak için bir külliyat yarattığı düşünülebilir. Şâni-zâde tıp alanındaki eksikliği fark etmiş, ardından bunu tarif etmiş ve nihayet bu eksikliğin kapatılması için elinden geldiğince çaba sarf etmiştir. Ömrü Tıbbîye'nin açılışına vefa etseydi belki de buranın en önde gelen hocalarından biri olacak, Türk Tıbbı için çok değerli hizmetlerde bulunmaya devam edecekti.

¹¹⁴ Ayhan Yücel, “Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk ve Adına Kurulan Kütüphanesindeki Tıbbi Yazma Eserlerin Listesi”, II. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden Ayrıbasım, TTKB, 1999, Ankara, s. 180-185.

¹¹⁵ Uzluk, a.g.e., s. 13.

2.2.6. Ruhye Risalesi

Ruhye Risalesi Şâni-zâde'ye ait olduğu tartışma konusu olan ve tartışmanın her iki tarafında bulunanlar için de kuvvetli istinatların olduğu eserdir.

*Ruhye*¹¹⁶ *Risalesi, Şâni-zâde Tarihi*'nde eserlerin sırayla anlatıldığı bölümde geçmemektedir. Hatta mevcut dönem kaynaklarında da Şâni-zâde'ye ait eserler listesinde yer almaz. Şâni-zâde'nin neredeyse bütün eserlerini sayıp *Ruhye Risalesi*'ni anlatmayacağı düşünülemez. Fakat özellikle Feridun Nafiz Uzluk bu konuda farklı fikirdedir.

Uzluk: “*Şâni-zâde'nin bir diğer tıbbî kitabı daha vardır ki başta Bursalı Tahir Bey olmak üzere hemen bütün Biyograf ve Bibliyograflar ondan bahsetmezler*” der. Bu eser Şâni-zâde'nin basılı *Mi'yarü'l-Etibbâ*'sının 198. sayfasının kenarında şu şekilde basılmıştır:

*Musannifi kitap yani Störck'ün bu Ruhye marazını, onun ilacı hakkında kendi icat gerdesi olan kaideyi havi bir risalesi vardır ki onda adı söylenen maraza Kuşuru lebeniye=Croutes des laits tabir eylemiştir. Hercai menekşe viola tricholor dedikleri Benefşei serenk onun kâfi devası olduğunu badet tecrübe onda tahrir eylemiştir; onun evrandan bir kabza nısıf filcan inek sütüyle sabah ve akşam kaynatılıp tıfla - çocuğa- verilir. Eğer çocuk imtina ederse bu süt ile ekmek vesair taamina - yiyeceklerini- pişirip vermek mümkün olur demiştir. Menekşenin tazesini bulunmadıkça gölgede kurutulmuş evrakından -yapraklarından- sabah ve akşam nısıf dirhem, yarım fincan sütte bir saat nuku olunup nuku -kaynatma, haşlama- verilir. Adı söylenen risale tercüme olunmuştur, tafsil murad edenler (geniş bilgi elde etmek isteyenler müracaat buyursunlar) Şâni-zâde sözü bitti.*¹¹⁷

Yukarıdaki nottan hareketle Uzluk bu eserin Şâni-zâde'ye ait olduğunu iddia etmektedir. O bu konuda iki farklı fikre ulaşmaktadır:

¹¹⁶ Ziya Yılmaz, araştırmacıların Farsça ruhye -yanak- kelimesini, ilk bakışta farklı anlamlara gelebilecek şekilde kullandığını Zülfikar ve Aykurt'un Ruhiyye, Ruhiyye; Uzluk'un Ruhiyye ve Ruhuye; Şehsüvaroğlu'nun Ruhiye imlalarıyla yazdıklarını ifade etmiştir. Yılmaz'ın Ruhye olarak düzelttiği yazım ve mana daha makuldür.

¹¹⁷ Uzluk, a.g.e., s. 14-15.

A- Bu risale Şâni-zâde tarafından Störk'ün benim henüz aslını bulamadığım broşüründen terceme edilmiştir, fakat zemin ve zaman onun basılmasına engel olmuştur. Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi bu tercemeyi Şâni-zâde'nin 1826'daki ölümünden sonra satılan kitapları arasında ele geçirmiş ve belki kendisi de bazı ilaveler yaparak bugün üniversite ve Halet Efendi Kitaplıklarındaki risaleler bu suretle meydana gelmiştir. Gerçi Behçet Efendi tercemesinin hiçbir yerinde Şâni-zâde isminden bahsetmemektedir.

B- Mustafa Behçet Efendi bunu gene Störk'ten tercüme etmiştir. Bence bu fikir biraz zayıftır, çünkü Şâni-zâde'nin 1820'de basılması sona eren kitabında bu tercümeyi bitirdiği yazılı ve herkes gibi Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi de elbette onu okumuştur. Eğer Mustafa Behçet'in tercemesinde tarih bulunsaydı yahut kopyasının yılı belli olsaydı bu işi daha kolay ayırt edebilirdik.¹¹⁸

Uzluk'un yapmış olduğu bu fikir yürütmenin yanı sıra ortadaki belirsizlik bugün itibariyle Mustafa Behçet lehine çözümlenmiştir. Gerek en güncel çalışması ile Ziya Yılmaz ve gerekse tıp tarihi çalışan diğer araştırmacılar eserin Şâni-zâde'ye ait olmadığına neredeyse kesin gözüyle bakmaktadırlar. Uzluk, Mustafa Behçet Efendi'yi konu alan bir başka çalışmasında da bu eserle ilgili yukarıdaki tartışmayı yeniden gündeme getirmiş ve yine net bir sonuca ulaşamamıştır.¹¹⁹

Diğer taraftan bir tıp tarihçisi olan Esin Kâhya, Şâni-zâde ile ilgili çalışmasında bu eserle ilgili tartışmaya bile girmemiş, Şâni-zâde'ye ait bir çalışma olarak zikretmemiştir.

Ziya Yılmaz *“bana göre kendisi hiçbir yerde açıkça böyle bir tercümesinden bahsetmemesine, Uzluk'tan önce de buna temas edilmemesine, bugün yazma halinde İstanbul Kütüphanelerinde İÜ Nadir Eserler Ktp., nr. T.7045 ve Süleymaniye Ktp., Halet Efendi, nr. 754 ve Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Hazine, nr. 569'da olmak üzere üç nüshası bulunan 9-10 varaklık risalede açık olarak Mustafa Behçet Efendi tarafından son dönemde yazılan Avrupa'daki kitaplardan, özellikle*

¹¹⁸ Uzluk, a.g.e., s. 15-16.

¹¹⁹ Feridun Nafiz Uzluk, “Hekimbaşı Mustafa Behçet Zati, Eserleri Üstüne Bir Araştırma”, AÜTF TTE., Örnek Matbaası, Ankara, 1936, s. 86-87.

Störck'ün kitabından yararlanılarak yazıldığı belirtildiğine göre, artık şüpheli davranmanın bir gerekçesi yoktur.” diyerek tartışmaya son noktayı koymuştur.¹²⁰

2.3. DİVAN-I ŞÂNİ-ZÂDE

Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi tıp, tarih, matematik, askerlik ve coğrafya gibi alanlarda telif ve tercüme olarak ortaya koyduğu değerli eserler yanında şiirle de uğraşmış, güçlü bir şair olarak görülmesi de bunu bir divan teşkil edebilecek seviyeye getirmiştir. Şâni-zâde'nin Arapça ve Farsça bilen bir âlim olarak divân şiirine yöneleceği rahatlıkla tahmin edilebilir. Bu bağlamda kendisi eserler vermiş ve bu eserler *Divan-ı Şâni-zâde*'de toplanmıştır.

Bugün elimizde vefatından sonra bir araya getirildiğini gördüğümüz 4 kadar divançesi¹²¹ vardır. Bunların içinde III.Selim için yazılan bir kış kasidesi, 12 tarih, Ferruh Efendi'nin Mesnevi tercümesine bir takriz, Kani Efendi'nin gazeline tahmis, 75 gazel, 10 kıt'a, 12 ruba'i, 25 beyit bulunmaktadır. Divançesinde Türkçe şiirlerinden başka Arapça ve Farsça bazı şiirlerine de tesadüf edilmektedir.¹²²

Şâni-zâde Divanı İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi T.Y. 1352'de kayıtlı, küçük boyda (85x155) ve 51 sahifedir. Sahib Molla beyin pederi Rumeli Kazaskerlerinden İbrahim İsmet Bey tarafından 1846'da talik ile yazılmıştır. Başında Divan-ı Şâni-zâde Vak'anüvis-i Sabık kaydı vardır. Diğer bir nüshası da Viyana Saray Kütüphanesi'nde ve müverrih Hammer'in kitapları arasındadır. Şâni-zâde'nin bazı gazelleri bizzat Hammer tarafından Almanca'ya tercüme edilmiştir.¹²³

Şâni-zâde tarihinde anlattığı konulara uygun mısralar eklemiştir. Divanında toplanan şiirleriyle dönemin şiir akımına uygun olarak şiirler yazmıştır.¹²⁴ Onun

¹²⁰ Şâni-zâde, a.g.e., s. LXXXIV.

¹²¹Divançe: Eskiden manzum sözlerin yazıldığı kitabın küçüğü hakkında kullanılır bir tabirdi. Büyüğüne divan denilirdi. Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.I, MEB Basımevi, İstanbul, 1993, s. 458.

¹²² Şâni-zâde, a.g.e., s. LXXXIV.

¹²³ Şehsuvaroğlu, a.g.e., s. 494.

¹²⁴ *Divan-ı Şâni-zâde*'den bir örnek için bkz.: EK-17.

divanındaki şiirlerin konusu çeşitlilik göstermektedir. Allah, Peygamberler, tasavvuf, aşk bu şiirlerde işlenen konuların başında gelmektedir.¹²⁵

Son zamanlara kadar pek ilgi duyulmayan Şâni-zâde'nin divanı 2005 yılında yüksek lisans tezi olarak Adviye Rabia Çipiloğlu tarafından çalışılmış ve edebî açıdan etraflıca incelenmiştir.

2.4. ASKERLİKLE İLGİLİ ESERLERİ

XIX. yüzyılda kimi kurumlarda ortaya çıkan yenileşme ihtiyacı ve batılılaşma hareketleri özellikle kendini askerlik alanında hissettirmiş ve bu bağlamda Batı'nın askerlik ve teknik bilgisi çeviri yoluyla dilimize ve eğitim hayatımıza girmiştir. Şâni-zâde dönem padişahlarının isteğiyle pek çok çeviri yapmıştır. Bu çevirelere kendi isteğiyle yaptıkları da eşlik eder. Bunlardan bazılarını henüz ulaşılamamıştır. Fakat ulaşılamamakla birlikte bizzat Şâni-zâde bu eserlerinin varlığını tarihinde beyan etmiştir. Bu beyana rağmen Şâni-zâde'nin askerlikle ilgili eserlerinde de netlik bulunmamaktadır. Bu konuda araştırma yapanların önemli bir bölümü eser isimleri ve içerikleri konusunda farklı fikirlere ulaşmaktadır. Bu konuda Şâni-zâde'nin diğerlerinden farklı bir noktada duran tek eseri *Vesâyenâme-i Seferiyye*'dir.

2.4.1. Vesâyenâme-i Seferiyye

Vesâyenâme-i Seferiyye Şâni-zâde'nin askerlikle ilgili elimizde mevcut bulunan tek eseridir. Milli Kütüphane'deki nüshasında “*Tercüme-i Şâni-zâde Tabib Mehmed Ataullah, 1221*” notu yazmaktadır. Eser İhsan Sungu kitapları arasında bulunmaktadır.

Vesâyenâme-i Seferiyye, III.Selim'in isteğiyle Osmanlı ordusunda yapılacak kimi reformlarda batı tipi askerliğin temel alınması amacıyla Şâni-zâde'ye tercüme ettirilmiştir. Eser Prusya kralı II.Friedrich'e aittir. Şâni-zâde'nin Prusya kralını

¹²⁵ Adviye Rabia Çipiloğlu, “*Şânîzâde Ataullah ve Divanı*”, BÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, YYLT, 2005, s. 38-50.

özellikle mukaddimesinden izahla yakından tanıdığı anlaşılmaktadır. Şâni-zâde bu eseri kısa sürede çevirdiğini yine eserin mukaddimesinde beyan etmektedir.

Vesâyenâme-i Seferiyye’de savaş hile ve stratejilerini iyi bilen II. Friedrich’in seferinde karşılaştığı gündelik sıkıntılar ve bu sıkıntıları aşma konusunda sergilediği davranışları günbegün yazılıdır.¹²⁶ Şâni-zâde II.Friedrich’i fenn-i harb ve kanûnî’l harb’in ustası olarak kabul eder.

Eser bir mukaddime ve yirmi sekiz fasıldan oluşur. Mukaddime 5. sayfaya kadar sürer. 9. sayfada evvelki fasıl başlar. Bu kitapta diğerlerinden farklı olarak fasıllar sıra sayılarla isimlendirilir. Fasıl adının hemen altında da bölümün hangi konuda olduğuna dair giriş beyanı bulunur. Eserde “*ikinci fasıl, asakire-i akvat-ı lazime ve zahir saireleri beyanında olub zahire nezaretine dairdir*”, “*yedinci fasıl, taksim-i asker beyanındadır*” ve “*sekizinci fasıl, ordular ve ordu yerlerinin ahvâl ve eşkâline müteallik nesnelere beyanındadır*” gibi bölümler bulunur. Eserin dili sade ve akıcıdır. Fakat bazı mekân isimlerinin aslı kullanıldığı için kimi zorluklar oluşmaktadır.

145 sayfa olarak Mısır’da Bulak Matbaası’nda basılmıştır.¹²⁷ Fakat Milli Kütüphane nüshası incelenen eserde hangi matbaada basıldığıyla ilgili herhangi bir not bulunmamaktadır.¹²⁸ Bedizel Zülfikar’ın tezinde de nerede basıldığıyla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.¹²⁹

2.4.2. Askerliğe Dair Diğer Eserleri

Vesâyenâme-i Seferiyye Şâni-zâde tarihinin girişinde, eserlerini saydığı yerde bu isimle geçmez. Fakat isminden dahi askerliğe dair eserler olduğu anlaşılan *Tenbihat-ı Hükümran ba-Ser-askeran* ve *Tanzim-i Piyadegan ve Süvariyan* isimli iki

¹²⁶ *Vesâyenâme-i Seferiyye*’nin içeriğinden bir örnek için bkz.: EK-18.

¹²⁷ *Vesâyenâme-i Seferiyye*’den örnek bir görünüm için bkz.: EK-11

¹²⁸ Şâni-zâde, *Vesâyenâme-i Seferiyye*, 1221. s. 1-5.

¹²⁹ Zülfikar, a.g.e., s. 82.’de “*Eser Bulak’ta, Bulak Matbaası’nda, 1328 (1823) Rebiülevvel’inin ahirinde, 145 sayfa olarak basılmıştır.*” dedikten sonra 128. dipnot alıntısı vermektedir. Fakat dipnot kısmında bu alıntının herhangi bir açıklaması bulunmamaktadır. Daha doğrusu alıntı 127’den 129’a geçmiştir.

eserinin adı geçer. Bunların bugüne kadar bir nüshası bulunmamıştır. Her ikisinin de tercüme olduğu düşünülmektedir. Özellikle XIX. yüzyıl modernleşmesi ve askerî alanda yapılan reformlar düşünülürse bu kitapların çevrilmiş olması akla yatkın gelmektedir.

Ziya Yılmaz, *Vesâyenâme-i Seferiyye* diye anılan kitabın aslında *Tenbihât-ı Hükümran ba-Ser'askeran* olduğunu ifade ettikten sonra fikrini *Vesâyenâme-i Seferiyye*'nin mukaddimesindeki “*bi'd-defe'at seferlerde vaki' tecrîbe ve müşahedatının cümlesini havi ser'askerlerine verdiği vesâye-nâme-i seferiyye ki...*” cümlesinden dolayı eserin adının *Vesâyenâme-i Seferiyye* olarak kabul edildiğini; doğrusunun *Tenbihât-ı Hükümrân ba-Ser'askerân* olması gerektiğini savunur.

Diğer taraftan Yılmaz, benzer bir durumun *Kavaninü'l-Asakiri'l- Cihâdiyye* adlı eserin de *Tenbihât-ı Hükümrân ba-Ser'askerân* adlı kitabın bir başka şekilde isimlendirilmesi olduğu kanaatindedir.

Tanzim-i Piyâdegân ve Süvâriyân isimli eser *Şâni-zâde Tarihi*'nde ismi zikredilen bir eser olup bugüne kadar herhangi bir nüshası bulunmamıştır. *Şâni-zâde Tarih-i Şâni-zâde*'de eserlerini sıraladığı bölümde bu eserini de yazmıştır. Dolayısıyla bu eserin varlığına dair bir şüphe yoktur.

Şâni-zâde'nin askerlikle ilgili eserleri düşünüldüğünde ortaya bir isim ve içerik eşleşmesi sıkıntısı çıkmaktadır. Bunun nedeni konunun bizzat kendisiyle ilgilidir. Aynı anlama gelecek ya da içerikten bir cümle alınarak yapılan yakıştırmalar isim konusunda karışıklığa neden olmaktadır. Dönemin ihtiyaçları da göz önüne alındığında Şâni-zâde'nin bu konuda bugüne kadar ulaşılammış pek çok kitap çevirmiş olduğu düşünülebilir. Bu konudaki en güçlü kanıt Edvard Raczynski'nin kitabında Şâni-zâde için düştüğü “*Akıcı Fransızcası vardı ve II. Friedrich'ten pek çok eseri Türkçe'ye tercüme etmişti.*” cümlesidir. Friedrich'ten pek çok kitap çevrilmiştir, fakat bu çevirilerden günümüze sadece tek kitap ulaşabilmiştir.

2.5. COĞRAFYAYA DAİR ESERİ

Bernard Lewis ufuk açan eseri *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*'nde şöyle der: “... Türk bahriyelileri ve coğrafyacılarının Akdeniz ve ötesiyle ilgili pek bilgiye sahip oldukları da şüphelidir. 1770 yılında bir Rus donanması Batı Avrupa'yı dolanarak Ege'de ansızın Osmanlıların karşısına çıktığında, Osmanlı hükümeti, Venedik hükümetinin Rus donanmasına Baltık'tan Adriyatik'e seyir etme izni verdiği gerekçesiyle Venedik temsilcisini resmen protesto etti. Bunun nedeni bazı Orta Çağ haritalarında bu iki denizin Venedik'teki güney ucunda bir kanal varmış gibi gözüküyor olmasıydı. Kâtip Çelebi ve öğrencilerinin daha doğru bilgiye sahip oldukları kesin olmakla birlikte anlaşılabilir ki, Bâb-ı Âli'deki memurlar hâlâ Orta Çağ'a ait coğrafya eserlerinden yararlanıyorlardı.”¹³⁰ Burada gerçek olan şu ki Osmanlı coğrafyacıları güncel bilgilerden oldukça uzak kalmışlar, hatta Kâtip Çelebi ve takipçilerinin hazırladığı eserlere de pek bir itibar göstermemişlerdir. Bu durum bir bilim alanı olarak coğrafyanın modern zamanlara doğru ne kadar ihmal edildiğinin bir başka göstergesidir.

Diğer yandan Remzi Demir *Osmanlılar'da Bilimsel Düşüncenin Yapısı* isimli eserinde şöyle der: “Osmanlı Düşünürleri¹³¹ ve bu arada bilginleri, Aristoteles, Batlamyus¹³² ve Galenos ile bunların Müslüman yorumcularından yararlanmışlardır; dolayısıyla, takriben XIX. yüzyılın birinci yarısına kadar sürecek biçimde Evren ve Evren'i oluşturan varlıkların fiziksel ve biyolojik tasarımı Aristoteles, astronomik ve astrolojik tasarımı ise Galenos'un ortaya koyduğu ve

¹³⁰ Bernard Lewis, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, çev., İhsan Durdu, Ayışığı Kitapları, İstanbul, Mayıs 2000, s. 182-183.

¹³¹ Remzi Demir buradaki Osmanlı düşünürleri kelimesini bilerek kullanmıştır. Bu bağlamda kendisi Osmanlı dünyasında felsefenin ana akışı etkileyecek veya değiştirecek bir filozof çıkaramadığından hareketle Osmanlı filozofları yerine Osmanlı düşünürleri demeyi uygun bulmuştur. Tüm Osmanlı tarihi göz önüne alındığında Demir'in filozof olarak tanımlayabilmeye en yakın olanı Kâtip Çelebi'dir. Ayrıntı için bkz.: *Osmanlılar'da Bilimsel Düşüncenin Yapısı*, Epos Yayınları, Ankara, 2001, s. 10-36.

¹³² Batlamyus'un yer merkezli coğrafi kuramı Batı'da XVI. yüzyıla Doğu'da (Osmanlılarda) ise XIX. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Coğrafya ve Astronomi bilimleri bu felsefi teorinin üzerine şekillenmiş, evren buna göre açıklanmaya çalışılmıştır. Şâni-zâde'nin bin yıldan fazla geçerliliği olan bu teori hakkında nasıl ve nerede durduğunu tespit etmek mevcut olmayan eserlerinin değerlendirilmesiyle olacaktır. Bu sebeple Şâni-zâde'nin coğrafyaya dair eserleri daha büyük bir önem kazanmaktadır.

güçlü bir biçimde savunduğu kuramlar çerçevesinde belirlenmiştir.”¹³³ Demir’in yukarıdaki betimlemelerini hem coğrafya için hem de tıp alanı için yeri geldikçe hatırlatacağız. Fakat burada özellikle coğrafya bilimindeki çağın mevcut durumunu ve geçiş dönemi olarak tabir edilen XIX. yüzyılla değişecek genel görüntüyü ortaya çıkaracak eserler mevcut değildir. Özellikle bu noktada bir geçiş dönemi aydını ya da bilgini olarak Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi’nin bu konudaki eserleri çok önemlidir. Fakat bu eserlerin olmayışı yukarıdaki bilgilerin doğrulanmasını mümkün kılmamaktadır. Şâni-zâde’nin coğrafya alanındaki eserinin elimizde bulunmaması sebebiyle ileride müstakil bir coğrafyacı Şâni-zâde bölümü olmayacaktır. O sebeple coğrafyaya dair düşüncelerin bu bölümde ele alınması uygun görülmüştür.

2.5.1. Müfredât-ı Külliye Fi Sevâhilü’l-Bahriyye (Ta’rifât-ı Sevâhil-i Deryâ)

Müfredât-ı Külliye Fi Sevâhilü’l-Bahriyye, Şâni-zâde Tarihi’nin girişinde ifade edilmiş eserlerden birisidir. Orada Ta’rifât-ı Sevâhil-i Deryâ olarak geçmektedir. Fakat bu eserin herhangi bir nüshasına ulaşılamamıştır. Eserin tercüme olduğu düşünülmektedir. Yukarıda coğrafyayla ilgili ifade edilen gerçekten hareketle dönemin padişahı, ileri gelenleri ya da âlimleri Şâni-zâde’den bu alanda eksikliğin giderilmesi için çeviri yapmasını istemesi ya da Şâni-zâde’nin bizzat bu boşluğu görerek, doldurmak adına böyle bir çalışmaya girişmiş olması akla yatkın gelmektedir.

Şâni-zâde bu eserinden *Vesâyenâme-i Seferiyye’nin girişinde de bahseder: “... ve gerek Müfredât-ı Külliye fi Sevâhilü’l-Bahriyye nam kitab-ı kebirü’l-hacmin tertib ve tercümesini say-ı belîğ üzere olub hatta mukaddemesini paye-i serir-i âlâya arz ve tebliğ itmişdim lakin yalnız bu meşgalelerle...”*¹³⁴ Buradan da anlaşılacağı üzere Şâni-zâde’nin coğrafyayla ilgili bu eseri vardır.

Uzluk, “*Hekim ve Mühendis Şâni-zâde Ataullah Efendi*” isimli makalesinde: “*Ta’rifât-ı Sevâhil-i Deryâ adlı büyük bir coğrafya kitabının mukaddimesini de*

¹³³ Remzi Demir, *Osmanlılar’da Bilimsel Düşüncenin Yapısı*, Epos Yayınları, Ankara, 2001, s. 10.

¹³⁴ Şâni-zâde, *Vesâyenâme-i Seferiyye*, 1221, s. 2.

tercüme etmiş, padişaha takdim eylemiş, burada İstanbul'dan Septe'ye (Cebelütarık Boğazına kadar) giden gemiler hangi limanlara uğrayacak, bunların arası kaç deniz milidir ve oraların ta'rifleri varmış"¹³⁵ der. Fakat verdiği bilgiler için herhangi bir kaynak göstermemektedir. Bu nitelikteki bir coğrafya kitabının bugün olmaması ya da yaşadığı dönemde gündeme gelmemiŝ olması hem Osmanlı Devleti için hem de coğrafya bilimi için önemli bir kayıptır.

2.6. MATEMATİK ALANINDAKİ ESERLERİ

Ŗâni-zâde sosyal bilimlerde olduğu kadar fen bilimlerinde de eserler vermiştir. Bu eserlerin en önemlilerinden biri de matematiğe dair yazmış ya da çevirmiş olduğu eserlerdir. Bütün bu çeviri ya da telif eserler alt alta yazılarak düşünöldüğünde Ŗâni-zâde'nin sistemli ve planlı hareket ettiği düşünölebilir. Fen bilimlerinin temeli hatta bilim dili olarak kabul edilen matematik hakkında çalışma yapmadan Ŗâni-zâde'nin hedefinin kemale ereceğinin düşünölmesi hata olurdu. Bu hedefe ulaşmak için Ŗâni-zâde bu alanda neler yazmış ya da neler çevirmiştir?

Ŗâni-zâde'nin matematiğe ait *Terceme-i Cedide-i Usûl-i Talimiyye*, *Cebir-Mukabele* ve *Hendese* isimli üç tercüme eseri vardır. Bugün sadece biri (*Usûl-i Talimiyye*) elimizde bulunan bu üç eserin de Charles Bossut'un *Cours Complet de Mathematiques* adlı eserinden tercüme edildiği çeşitli kaynaklarda kaydedilmektedir.¹³⁶

2.6.1. Usûl-i Hisab (Terceme-i Cedide-i Usûl-i Ta'limiyye)

Ŗâni-zâde Tarihi'nde *Usûl-i Hesap*¹³⁷ olarak zikredilen bu eser *Terceme-i Usûl-i Ta'limiyye* ve hatta kısaca *Hesab* olarak da geçmektedir. Eser adından da anlaşılacağı üzere tercümedir.

¹³⁵ Zülfikar, a.g.e., s. 85 - 86.

¹³⁶ Zülfikar, a.g.e., s. 79.

¹³⁷ Ŗâni-zâde, a.g.e., 2008, s. 13.

Şâni-zâde eseri Sultan III.Selim'in emriyle mühendishane'de istifade edilsin diye tercüme etmiş, mühendishanenin hocalarından Yahya Efendi'nin de bu tercümede yardımcı olmuştur. Tercüme yapıldığı sırada esere *Terceme-i Cedide-i Usûl-i Ta'limiyye* adını verdiği görülüyor. Fakat daha sonra *Şâni-zâde Tarihi*'nin mukaddimesinde, tercümesinden *Usûl-i Hisâb* diye söz etmesi, sonradan ilk isimlendirmesinden vazgeçtiğini göstermektedir.¹³⁸

Hammer tarafından Viyana'ya götürülmüş olan ve bugün bilinen tek nüshası Viyana Milli Ktp. Nr. 1418'de bulunan eser, 110 varak, açık sarı renkte bir kâğıt üzerine nesih hatla 22 satır olarak ve başlıklar kırmızı mürekkeple yazılmıştır.¹³⁹

Şâni-zâde'nin çevirisini yaptığı eserin müellifine baktığımızda karşımıza şaşırtıcı bir portre çıkar. Matematiğin çeşitli alanlarında çalışmış, profesör payesiyle ders vermiş olan Bossut'un asıl önemi Avrupa'nın bilimsel -fen- eğitimine yapmış olduğu katkıdaki büyük rolüne dayanır. O aynı zamanda Pascal'ın çalışmalarını düzenlemiş, *The Enchyalopedie Methoduqe*'ya katkı sağlamış ve d'Alembert'a yardım etmiş, aynı zamanda da Diderot's *Encyclopedie*'sine destek olmuştur.¹⁴⁰ Bu sebeplerden dolayı Şâni-zâde'nin Bossut'un eserini tercih etmesindeki seçiciliği anlamak mümkündür. Bu eserin çevrilmesi için istekte bulunan III.Selim'in ve eseri çeviren Şâni-zâde'nin sadece matematik değil aynı zamanda temel fen eğitimi sorunlarını da çözebilecek nitelikteki kaynaklara yönelmiş olduğu net olarak görülebilir.

2.6.2. Cebir ve Mukabele

Şâni-zâde Tarihi'nde adı *Cebr u Mukabele* olarak geçer. Bu durum iki ayrı eser olduğu düşüncesini uyandırmaktadır. Ancak, eski matematik terminolojisinde

¹³⁸ Şâni-zâde, a.g.e., 2008, s. LXXXIX.

¹³⁹ Şâni-zâde, a.g.e., aynı yerde.

¹⁴⁰ Charles Bossut, <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-2830900552.html>, (Çevrimiçi), 05.03.2015.

“*cebr u mukabele*” şeklinde iki kelimenin bir kullanılması, bu iki ismin tek bir esere ait olduğu fikrini ortaya koyar.¹⁴¹

Bedi N. Şehsuvaroğlu: “*bu eserin mevcutları henüz ele geçmemiştir. Şâni-zâde matematiğe ait olan bu üç eseri de mühendishanede iken değerli Fransız matematikçilerinden Charles Bossut’nun Cours Completes de Mathematique adlı eserinin İtalyanca tercümesinden dilimize çevirmiş ve Fransızca asıllarıyla de mukabele etmiştir. Tercüme o zaman Mühendishane’de lisan hocası olan Yahya Naci Efendi’nin nezaret etmiş olması pek muhtemeldir.*”¹⁴² der. Fakat bu konudaki kaynağını göstermez. Diğer taraftan Bedizel Zülfikar, Şehsuvaroğlu’nun bu fikrine katılmaz ve ekler: “*...daha sonra Fransızca öğrendiği kaydedilen Şâni-zâde’nin, eserini İtalyanca’dan çevirip Fransızca aslından kontrol etmek yerine, Fransızca’dan çevirmesi daha muhtemel görünmektedir. Ancak, kesin deliller olmadığından yorum yapmak mümkün olmamaktadır.*”¹⁴³

Anlaşılan o ki, yukarıda tartışmalı olan fikrin netleşmesi için eserin hem Fransızcası, hem İtalyancası hem de mevcut yazma/basma nüshaları üzerinde sistemli bir çalışma yapmak gerekmektedir. Bugün mevcut hiçbir nüshasının olmaması bunu mümkün kılmamaktadır.

2.6.3. Hendese

Şâni-zâde *Tarihi*’nde bu eserin adı zikredilmiştir. Fakat mevcut hiçbir nüshasına rastlanmamıştır. Şehsuvaroğlu’nun yukarıda *Cebir ve Mukabele* için söyledikleri¹⁴⁴ *Hendese* kitabı için de geçerlidir. Fakat bu söylediklerini bir temele dayandırmadığı için ihtiyatla karşılanması gerekir.

¹⁴¹ Zülfikar, a.g.e., s. 80.

¹⁴² Şehsuvaroğlu, a.g.e., s. 493.

¹⁴³ Zülfikar, a.g.e., s. 81.

¹⁴⁴ Şehsuvaroğlu, a.g.e., aynı yerde.

2.7. ŞÂNİ-ZÂDE'YE ATFEDİLEN HUKUKA DAİR ESER

Şâni-zâde'nin hukuka dair eseri yoktur. Şâni-zâde bu alanda hiçbir eser yazmamıştır. Şâni-zâde, *Şâni-zâde Tarihi*'nde hukuka dair herhangi bir eserinden bahsetmez. Kendisinin kadılık ve müderrislik yapmasından dolayı olsa gerek babasının yazmış olduğu *Sakk-ı Şâni-zâde* veya *Usûl-i Sakk* kendisine izafe edilir.

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Şâni-zâde bahsinin âsârı bölümünde *Usûl-i Sakk*'ı da Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi'nin eseri olarak kabul eder ve sıralar.¹⁴⁵ Bu eser, *Osmanlı Müellifleri*'nde de her ne kadar Şâni-zâde Mehmed Ataullah'a ait olarak gösterilmiş ise de onun olmayıp hukukçu olan babası Şâni-zâde Mehmed Sadık'ındır.¹⁴⁶

Bu konuda artık herhangi bir şüphe bulunmayacak bir kesinliğe ulaşıldığı için çoğu araştırmacı bu konuya atıf bile yapmaz ve Şâni-zâde'nin eserleri arasında *Sakk-ı Şâni-zâde*'yi saymaz.

Aşağıda Şâni-zâde'nin eserleri ve özellikleri bir tablo halinde verilmiş, yapılan saptamalar bu tabloda gösterilmiştir.

¹⁴⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 174.

¹⁴⁶ Ali Rıza Karabulut, "Şâni-zâde Tabib Mehmed Ataullah Efendinin Eserleri", EÜ GNTTE, *Şâni-zâde Ataullah Kongresi Tebliğleri*, ed., Ahmet Hulusi Köker, EÜ Matbaası, Kayseri, 1989, s. 129.

TABLO -1. Şâni-zâde Mehmed Atullah Efendi'nin bütün eserlerini gösteren dökümdür. Her renk farklı bir bilim alanını göstermektedir. * işareti belirlenemeyen -tartışmalı- durumları; - işareti bilgi olmayan durumları; ? İşareti hakkında bilgiye ulaşılamayan durumları gösterir.

ESER ADI	TEL.-TER.- BİL.	BASIM YILI	BASIM YERİ	SAYFA
TARİH-İ ŞÂNİ-ZÂDE-I	TELİF	1284 / 1867	İSTANBUL	8 + 409
TARİH-İ ŞÂNİ-ZÂDE-II	TELİF	1290 / 1873	İSTANBUL	8 + 425
TARİH-İ ŞÂNİ-ZÂDE-III	TELİF	1291 / 1874	İSTANBUL	4 + 216
TARİH-İ ŞÂNİ-ZÂDE-IV	TELİF	1291 / 1874*	İSTANBUL	4 + 208
HAMSE-İ ŞÂNİ-ZÂDE-I	TELİF*	1235 / 1820	İSTANBUL	274
HAMSE-İ ŞÂNİ-ZÂDE-II	TELİF	1235 / 1820	İSTANBUL	39
HAMSE-İ ŞÂNİ-ZÂDE-III	TERCÜME	1235 / 1820	İSTANBUL	343
HAMSE-İ ŞÂNİ-ZÂDE-IV	TERCÜME*	1244 / 1828	MISIR	134
HAMSE-İ ŞÂNİ-ZÂDE-V	TELİF	1231 / 1816*	İSTANBUL*	?
DİVAN-I ŞÂNİ-ZÂDE	TELİF	-	-	-
VESÂYE-NÂME-İ SEFERİYYE	TERCÜME	1238 / 1822	MISIR	145
TANZİM-İ PİYÂDEGÂN ve SÜVÂRİYÂN	?	?	?	?
TARİFÂT-I SEVÂHİL-İ DERYÂ	?	?	?	?
USÛL-İ HİSÂB	TERCÜME	-	-	-
CEBR ve MUKÂBELE	TERCÜME*	?	?	?
HENDESE	TERCÜME*	?	?	?

2.8. DEĞERLENDİRME

Mehmed Ataullah Efendi'nin eserleri yukarıda izah edildiği gibidir. Bütün bu eserlerde üç şey dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi Şâni-zâde'yi Şâni-zâde yapan ve Türk Modernleşmesi açısından önemli bir yere yerleştiren eserlerinin neredeyse hepsi tercümedir. Bu eserlerin tercüme olması Şâni-zâde'ye atfedilen değer azalmasına neden olur mu ya da bunları tercüme etmesi bile başlı başına bir modernlik arayışı, bir çabadır diyerek Şâni-zâde'ye bakışımız sabit mi kalır, düşünölmeye değer bir konudur. Elbette ki buradan eser tercüme etmenin daha önemsiz bir iş olduğu anlaşılmalıdır. Fakat aynı zamanda yerli ve yeni bilgi üretmeleri beklenen ya da bu gayeyle araştırılan dönem bilginlerinin yeni bilgi üretme yerine yeni bilgi nakletme raddesinde olduğunu tesbit etmek de önemlidir. İkincisi Şâni-zâde'nin eserlerinin önemli bir bölümü kayıp ya da nüshaları günümüze kadar ulaşmamıştır. Şâni-zâde gibi bir bilginin eserlerinin günümüze ulaşmamasının nedeni ne olabilir? Belki Şâni-zâde ve Şâni-zâde'nin çalıştığı alanlara duyulan tarihsel/bilimsel ilgisizlik belki de onun sonunu hazırlayan gelişmelerin eserlerini de benzer akıbete uğratmasıdır. Fakat buna cevap verebilmek oldukça zordur. Üçüncüsü ve belki ilk ikiden daha önemlisi Şâni-zâde'nin telif ve tercüme ettiği eserlerin içeriğidir. Buna göre eserlerine dikkatle bakıldığında Şâni-zâde'nin hangi alanda olursa olsun o alanın bizzat metoduyla -eski deyişle usûlüyle- ilgilenmesi bu eserlerle çıkarmak istediği etkinin daha derin olduğunun düşünölmüne neden olmaktadır. Zira usûl bir bilim dalı ve araştırmacı için en önemli konudur. Şâni-zâde bu eserleri gerçekten bunu düşünerek mi yoksa ihtiyaç hâsıl oldukça ihtiyaca binâen çözümler üretmek için önemsemeden, aciliyetle mi yaptı? Bu son sorunun yanıtı Şâni-zâde gibi ufku ve zihni açık bir aydınının bunu bilerek tercih ettiğidir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞÂNİ-ZÂDE'NİN İCRA ETTİĞİ MESLEKLER VE ETKİLERİ

XIX. yüzyılın en önemli düşünürlerinden biri olan Şâni-zâde bu unvanı yaptığı işlerle kazanmıştır. Pek çok mesleği -bazılarını profesyonel bazılarını da amatör- yapmıştır. Buradan hareketle onu kadı, hekim, vak'anüvis, mühendis, tercüman, Bektaşî, Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi mensubu, hattat, müzisyen ve divan sahibi bir şair olarak görmekteyiz. Ona dair bu unvanların hepsi aslında onun bir parçasıdır. Dolayısıyla bu bölümde o, hekim Şâni-zâde, vak'anüvis Şâni-zâde, Bektaşî Şâni-zâde vb. olarak tanıtılmaya çalışılacaktır. Aynı zamanda Şâni-zâde isminin önüne gelen sıfatların kurum, meslek ya da uğraş alanı olarak neyi ifade ettiği de açıklanacaktır. Bu açıklama yapılırken bahsedilen kavramların Şâni-zâde'nin dönemine kadar olan, onun dönemindeki ve o dönemden sonraki anlam değişiklikleri de göz önünde bulundurulacaktır. Buradaki temel amaç Şâni-zâde'yi bütün boyutlarıyla ele almak ve tarif etmektir. Hekim Şâni-zâde denildiğinde Şâni-zâde'ye kadar ortaya çıkmış hekimlik geleneğinin ne olduğu, kendisinin bunu nasıl değiştirdiği, geliştirdiği, ne gibi katkılar sunarak sonraya bıraktığının izleri sürülecektir.

Herhangi bir kişiye belirli alanlarda ilk derken, onların öncesinde, zamanında ve sonrasında ne olduğunun takibi yapılmalıdır. İşte bu yapılabildiği ölçüde tarihsel figürlerin tarihteki yerleri doğru tespit edilebilir. Bu bölüm işte bu kabuller çerçevesinde bir deneme mahiyetindedir.

3.1. HEKİM ŞÂNİ-ZÂDE

Şâni-zâde ikinci bölümde de anlatıldığı üzere *Hamse-i Şâni-zâde*'nin yazarıdır. *Kanun-ı Şâni-zâde* ya da *Şâni-zâde Beşlisi* olarak da bilinen eserleri telif ve tercümedir. Bu eserlerinden de anlaşıldığı üzere Şâni-zâde işin teorisiyle uğraşan bir hekimdir. Şâni-zâde nasıl bir hekimdir sorusuna detaylı cevap aramadan evvel onun yaşadığı toplumda hekimlik mesleğinin ne olduğunu, bu alana giren konulara nasıl bakıldığını tarif etmek faydalı olacaktır. Hem genel hatlarıyla bilgi sahibi olmak hem de Şâni-zâde'yle gelen yeniliği daha iyi anlayabilmek için Osmanlı tıbbının tarifi, Şâni-zâde'den önce Osmanlı'da anatomi bilgisi, hekimin nasıl yetiştiği ve hekimbaşılık kurumları genel hatlarıyla anlatılacaktır.

3.1.1. Osmanlı Tıbbı ve Şâni-zâde

Diğer bilim kolları gibi Osmanlı-Türk tıbbı da Selçuklu tıbbının ve dolayısıyla İslam tıbbının bir devamıdır. Müslümanlar nasıl Nastüriler yoluyla eski ulusların özellikle eski Yunan tıbbının mirasçısı olmuşlarsa Osmanlılar da Selçuklular yoluyla İslam bilim ve kültürüne mirasçı olmuşlar, yani onu devam ettirmişlerdir. O halde Osmanlı tıbbı yüzyıllarca hemen hemen XX. yüzyılın başlarına doğru Doğulu, İslamî ve klasik bir nitelik taşımıştır.¹⁴⁷ Aynı coğrafyayı, dini ve kültürel mirası paylaşan toplumların beşerî bilimlerde olduğu gibi fen bilimlerinde de aynı kaynaktan beslenmeleri tabîî bir durum olarak değerlendirilmelidir.

Osmanlı'ya ulaşan tıbbî mirasın niteliğine bakıldığında Antik Yunan Felsefesi'nden kaynağını alan ve bin yıldan daha uzun bir süre tıp düşüncesinin iskeletini oluşturan “denge” ve “dengesizlik”¹⁴⁸ olgusunu görürüz. Bu temel zıtlık

¹⁴⁷ Bedi N. Şehsuvaroğlu v.d., *Türk Tıp Tarihi*, TAŞ Kitapçılık, Bursa, 1984. s. 21.

¹⁴⁸ “Aristoteles ve Aristoteles öncesinde ve sonrasında yaşamış olan hekimlerin biçimlendirmiş oldukları dört hilt teorisi, insanın kan, balgam, sarı safra ve kara safra olmak üzere dört sıvının muhtelif ölçülerde karışımından oluştuğunu savunur. Buna göre sağlık, bu sıvılar arasında kurulmuş olan bir denge durumu, hastalık ise bu sıvılar arasında kurulmuş olan bir dengesizlik durumudur; tedavi için, dinlenme, ilaç, lavman vs. gibi yöntemler uygulanarak yeniden denge durumuna ulaşmak gerekir.” Daha fazlası için bkz.: Remzi Demir, *Osmanlılar'da Bilimsel Düşüncenin Yapısı*, Epos Yayınları, Ankara, 2001, s.11.

hastalık ve sağlık değerlendirmesi olarak Osmanlı tıp düşüncesinin temelinde yer almıştır.

Diğer taraftan Osmanlı tıbbi etiyojilerini¹⁴⁹ anlamak için bunları bir sistem halinde görmek gerekir. Bu sistem temelde üçlü bir sacayağına oturur, bunlardan birincisi: Folklorik halk tıbbıdır ve tıbbî meşruiyetini gelenekten alır; dinî, hukukî veya bilimsel bir otoriteye değil, aşağıdan gelen geniş bir mutabakata dayanır. Söz konusu tıbbî folklor Osmanlı İmparatorluğu bağlamında, kısmen Osmanlı'nın geçmişinden kısmen de Osmanlı'nın o zamanki yapısından dolayı kendi içinde birçok çeşit barındırır. İkincisi: Antik Yunan'dan miras alınan humoralizme¹⁵⁰ dayanan mekanik tıp sistemidir. Bu gelenek, meşruiyetini antik çağın bilgilerinin eserlerine, şehrli Müslüman seçkinlerin himayesine ve tıp sahasındaki ünlü şahsiyetlerin düşünsel ve edebî söylemlerinde oynadığı baskın role dayanır. Bu tıp geleneği, dört unsurla ilgili fizikî ve felsefî meta-kuramın üstüne bina edilir. İnsan vücudunun, tabiatın bir mikrokozmosu olması hasebiyle, bu kurama tekabül ettiği düşünülür. İnsan vücudu fizyolojik yapı bloklarını teşkil eden dört humor, yani sıvıdan oluşur: Kan -hava-, balgam -su-, siyah safra -toprak- ve sarı safra -ateş-. Üçüncüsü ise: İslam dini tıbbi, içeriği itibariyle hem halk tıbbi hem de humoralist tıpla benzerlikler taşır, fakat meşruiyetini başka bir yerden alır. Geleneğe veya hazırlanan akademik risalelere dayanmak yerine, Müslümanlar dini tıbbın kaynağının -ve dolayısıyla meşruiyetinin- Hz. Muhammed'in hadisleri olduğuna inanır. Hz. Muhammed'in peygamberlik karizmasının ve ilahî rahmetin bir kaynağı oluşunun bir boyutu kendisine atfedilen şifa gücüdür.¹⁵¹ Bu şekilde özetlenebilecek olan İslam/Osmanlı tıbbi dönemsel ve mekânsal bazı küçük değişikliklerle; fakat ana çatı ve anlayış değişmeksizin XIX. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür.

¹⁴⁹ Etiyoloji: Hastalık nedenlerini inceleyen bilim dalı. (Çevrimiçi), <http://www.saglikterimleri.com/797-etyoloji-nedir.html>, 13 Mart 2015.

¹⁵⁰ Humoralizm: Cerrahnâmelerdeki tedavi metodlarının esası, hıltlar/ahlat/sıvılar teorisi, yani humoral patolojiye dayanır. Humoralizm olarak da anılan ve XIX. yüzyıla kadar geçerliliğini sürdüren bu teori Empedokles'e (M.Ö. 504-433) atfedilir. Humoral patolojinin esasları Hippokrat (M.Ö. 460-377), Aristo (M.Ö. 384-322), Galen (130-201), Ebûbekir Muhammed b. Zekeriyya er-Râzi (854-932) ve İbn Sina (980-1037) gibi önemli hekimlerin ve filozofların da katkılarıyla gelişerek Avrupa'da ve İslâm dünyasında asırlar boyunca tıbbi egemen olmuştur. Daha fazlası için bkz.: Nuran Yıldırım, "On Beşinci Yüzyıla Ait Türkçe Cerrahnameler", *Lokman Hekim Journal*, C. I, S. I, 2011, s. 20.

¹⁵¹ Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı Tıbbi: Tedavi ve Tıbbi Kurumlar 1500-1700*, çev. Bülent Üçpınar, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 42-46.

Teorik açıdan bakıldığında Şâni-zâde'nin yukarıda anlatılan teorik zeminden -humoralizm, tıbb-ı nebevî ve folklorik tıp- bir ölçüde koptuğu yahut kopmak istediği ve bu alandaki tercihini Batı tıbbından yana yaptığı görülmektedir. Doğu tıbbından kopuşunu *Mi'yâru'l-Etubbâ*'nın önsözünde kendi kaleminden çıkan: "...*tababete ilk başladığı zamanda artık İbn-i Sina'nın Kanun adlı kitabıyla, Miladi 1037'de ölen müellifinin fikirlerine uymanın doğru olamayacağını idrak ettiğini ve yeni tıp için yabancı Avrupa dillerini bilmeye kat'i ihtiyaç olduğunu göz önünde tutarak devam etmekte bulunduğu mühendishanede evvela İtalyanca daha sonra Fransızca tahsil ettiği...*"¹⁵² sözlerinden anlaşılmaktadır. Şâni-zâde gelenekselleşmiş tıbbî kabulleri İbn-i Sina'yla sembolize etmiştir. Fakat o Osmanlı düşün dünyasında aşılmaz olarak kabul edilen bu büyük bilginin bilgilerini yeterli bulmamaktadır. Aslında Şâni-zâde burada İbn-i Sina'ya ve İbn-i Sina'nın eseri *Kanun*'a değil, onun üzerine inşaa edilen tıbbî felsefeye karşıdır. Zira kendisi eserlerinde sık sık "*tıbb-ı cedid*"den bahsetmektedir. Bu noktada Şâni-zâde'yi diğerlerinden daha ön plana çıkararak temel etmen onun dil bilgisidir. Temel Avrupa dillerini bilmesi Şâni-zâde'nin Batı tıbbını öğrenmesini önemli derecede kolaylaştırmıştır. Şâni-zâde'nin yeniye duyduğu merak ve ilgi de buna eklenince bahsedilen farkın oluşması kaçınılmaz olmuştur. Buradan Şâni-zâde'nin Osmanlı tıbbının temel iskeletinin hiçbirini kabul etmediği, yazdığı eserlerle bunu belli ölçülerde başardığı, "*tıbb-ı cedid*"i oluşturmak istemesi sebebiyle Avrupa dillerini öğrenmeye azimle sarıldığı düşünülebilir. Bu, geleneksel tıptan kopuş olarak da yorumlanabilir.

Şâni-zâde "*tıbb-ı cedid*" için çabaladığı bir ortamda dönem hekimlerinin ne düşündüğünü *Şâni-zâde Tarihi*'nde şöyle anlatır: "...*bir zemân erbabına mâye-i feyz ü servet ü iftihâr olan bu ilm-i şerîf, bu mefâsid ile giderek ehl-i İslam etıbbâsı hakkında sebab-i izrâr ve mûcib-i iftikâr u ihtikâr olduğu cümleye bi't-tecrûbe âşikâr olmağla, hic bir ahad bu fenn-i celîle heveskâr olmayup, ancak Süleymaniye Tıbhânesi'nde yalnız hâcelik vazifesine ve Tîmâr-hane Tabîbliği vazifesine kanâ'at eder makule ba'zı bî-behre vü abtâl âdemlerden başka kimse kalmayup, Memalik-i*

¹⁵² Uzluk, a.g.e., s. 4-5.

*Osmâniyye’de tıbb-ı cedidi değil, bari tıbb-ı atiki olsun ta’lim ü tedris edebilür hiçbir âhad kalmamağla...*¹⁵³

Modern tıp bilgisi ile Şâni-zâde’nin bilgi ve birikimini karşılaştıran çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalar pek çok açıdan Şâni-zâde’nin tıp çalışmalarının günümüzde de değerini koruduğunu göstermektedir.

Mir’atü’l Ebdân Fi Teşrih-i Azaz’il İnsan’da yer alan üriner sistem ile günümüz modern tıp kitaplarında gösterilen ve anlatılan üriner sistem tıp tarihçileri tarafından karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırmanın sonucunda “Şâni-zâde orjinal yabancı kaynağı tercüme ederken Osmanlı Türkçesi terimlerini kullanmıştır. Zamanının bilgisini en iyi şekilde ifade etmiştir. Üriner sistem üzerine pek çok noktada modern bilgi ile uyumludur.” fikrine ulaşılmıştır.¹⁵⁴

Diğer bir tıp tarihçisi ve akademisyen Şâni-zâde’nin *Mi’yârü’l-Etubbâ* adlı eserinde çocuk hastalıklarını değerlendirmiştir. Bu çalışmanın sonucunda ulaşılan nokta kısaca şöyle ifade edilebilir: “*Şâni-zâde’nin Mi’yârü’l-Etubbâ’sında ‘Emraz-ı Etfal’ başlığı altında ele alınan bölüm yenidoğanın dikkatli bir muayenesinin yapılması önerisi ile başlamaktadır. Çağdaş pediatri kitaplarında da görüleceği biçimde tam bir fizik muayane yapılması, çocuğun durumunun değerlendirilmesi, mekonyumun çıkarılmasının değerlendirilmesi, emzirme, yenidoğan sarılığı gibi bilgiler verilmiştir. Bunun yanı sıra makrosefali, hidrosefali, kolik ve dış çıkarma gibi yenidoğan ya da bebeklik dönemini ilgilendiren sorunların yanı sıra nezle, boğmaca, raşitizm gibi bebeklik ve oyun çağı çocuklarını etkileyen sorunlar da tanıtılarak tedavileri konusunda bilgiler verilmiştir. Şâni-zâde’nin ‘mekonyum’, ‘rahitis’ gibi bugün de tıbbi terminolojide kullanılan bazı terimleri olduğu gibi Türkçeye aktardığı görülürken, boğmaca, kırpa gibi halk arasında kullanılan terimleri de eserine kattığı görülmektedir. Bunlar, onun Türkçede kullanılabilir tıbbi terimler oluşturma girişimleri olarak yorumlanabilir. Hastalıkların patofizyolojilerini açıklamakta, onun döneminde halen dört humor (ahlat-ı erbaa)*

¹⁵³ Şâni-zâde, a.g.e., 2008, s. 231-232.

¹⁵⁴ Enis Uluçam v.d., “A Comparison of the Urinary System in the First Printed Modern Turkish Anatomy Book and Contemporary Anatomy Books”, *Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 2009; 26 (3), s. 256.

teorisinin kullanıldığı görülmektedir. Şâni-zâde'nin eserinde de tedavi şemalarının bu paradigmayla uyumlu olduğu görülmektedir. Bu durum aynı zamanda (eserin Avrupa'dan yapılmış bir çeviri eser olması hasebiyle) Avrupa'da da aynı paradigmanın egemen olduğunun göstergesidir. Eser çeviri olmakla birlikte, çocuk hastalıkları konusunda XIX. yüzyılın çağdaş Avrupa tıbbına ait bilgileri Osmanlı İmparatorluğu'na aktarması açısından önem taşımaktadır. Eserin çocuk hastalıkları ile ilgili bu bölümü kabul edilebilir bir kısım bilgileri ve uygulamaları içermektedir. Şâni-zâde'nin tıbbi bir terminoloji oluşturma girişiminin bazı ipuçları da eserin incelenen bu bölümünde görülmektedir. XIX. yüzyılın ilk yarısında çevirisi yapılan ve matbaada basılarak çoğaltılan bu eserin, el yazmalarına oranla daha yaygın bir kullanım alanı bulduğu ve böylece tıp öğrencileri ve hekimler arasında döneminin çağdaş bilgilerinin bir ölçüde yaygınlaşmasına katkıda bulunduğu da düşünülebilir.”¹⁵⁵ Şâni-zâde “*tıbb-ı cedid*” in bir çırpıda kurulamayacağını farkındadır. Bununla birlikte kendisi de dört humor -ahlat-ı erbaa ya da denge teorisi-paradigmasından henüz sıyrılamamıştır. Bu bakımdan Aykut Kazancıgil XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Anatomi isimli kitabının önsözünde Şâni-zâde'yi şöyle değerlendirir: “İlmi cemiyetler, akademiler ve genellikle bütün kuruluşlar bilimsel gelişmeyi yönlendiren iletişimi sağlayan kuruluşlardır. Aslında bunların gerçekleştirdiği birikim, zaman içinde bilginin gelişmesini sağlar. Fakat bazen tek bir kişi derneklerin hatta devletlerin yapamadığı bilimsel gelişmeyi kişisel gayret ile sağlar. Bir devri kapatır ve yeni bir devri açar. İşte Şâni-zâde bu tür kişilerden biridir. O, İbn-i Sina'nın eseri Kanun'u yakmadan sessice ortadan kaldırmayı başarmıştır.”¹⁵⁶

¹⁵⁵ Ahmet Acıduman, “Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi ve Mi'yârü'l-Etibbâ Adlı Eserinde Çocuk Hastalıkları”, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, S. I, C. LII, 2009, s. 50-51.

¹⁵⁶ Aykut Kazancıgil, *19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Anatomi*, Özel Yayınları, İstanbul, 1991, s. 1.

3.1.2. Osmanlı'da Anatomi ve Şâni-zâde

Şâni-zâde tıbbın farmakoloji, fizyoloji, anatomi ve cerrahi gibi alt dallarında çalışmış bu konularda eserler yazmıştır. Bunların hepsi ile ilgili etraflıca bilgi vermek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla burada -Şâni-zâde'ye kadar olan alansal bilginin niteliğini tespit etmek için- Osmanlı tıbbının bir bileşeni olarak anatomi biliminin genel seyrini takip etmenin uygun olacağı düşünülmektedir.

Orta Çağ'da anatomi genelde cerrahlar için vazgeçilmez bir bilim olarak kabul edilmiştir. Osmanlı'da özellikle ordu ihtiyaçları için geniş bir cerrah kadrosu daima mevcut olmuş ve bunların anatomi bilmeleri gereğine sıklıkla işaret edilmiştir. Genelde Orta Çağ cerrahisi bir acil cerrahi şeklidir. Bunun için ilk yardımda olduğu kadar yüzeysel yapı hakkında bilgi sahibi olmak gereklidir. Bu açıdan da İslam cerrahisinin direkt gözleme dayanan ileri düzeyde anatomi bilgilerine sahip olduğu bilinmektedir. Bu gelişme çizgisinin son önemli örneği Sabuncuoğlu Şerafeddin'de¹⁵⁷ görülmektedir.¹⁵⁸ Anatomi açısından bir diğer önemli istisna ise Şemseddin-i İtaki'dir.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Şerafeddin Sabuncuoğlu (1386?-1470) Fatih döneminin meşhur hekimleri arasında yer alır. Amasya şehrinde doğmuş ve temel eğitimini orada, Amasya Darüşşifası'nda tamamlamıştır. Orada hekim olarak görev yapmış ve aynı şehirde vefat etmiştir. Genel olarak hekimler, cerrahi müdahalenin hayati tehlikesi olması ve bu tehlikeyi asgariye indirecek ve ameliyatı kolaylaştıracak bazı teknik imkânların olmayışı yüzünden cerrahiyle fazla ilgilenmemişler ve hatta cerrahi tedavinin gerekli olduğu vakalarda bile, ilaçla tedaviyi tercih etmişlerdir. Sabuncuoğlu bu konuda bir istisnadır, kendisi cerrahi ile yoğun olarak ilgilenmiştir. Onun meşhur Kitabü'l-Cerrahiyye't-İlhaniyye kitabı, bilindiği kadarıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nda kaleme alınmış yegâne resimli cerrahi eseridir. XIX. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı tıbbının mevcut sistemi dışına çıkıp istisnai katkılar sunan bir iki hekimden birisidir kendisi. Daha fazla bilgi için bkz.: Esin Kahya-Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, TDVY, Ankara, 2000, s. 129-130.

¹⁵⁸ Kazancıgil, a.g.e., s. 1.

¹⁵⁹ Şemseddin-i İtaki el-Şirvani: Yaklaşık olarak 1570'li yıllarda doğmuş olmalıdır. Daha sonra başta tıp olmak üzere hadis, fıkıh, felsefe, mantık, astronomi, matematik gibi çeşitli konularda bilgi sahibi olmuş; bu konularda kaleme alınmış eserleri okumuş, bilgisini arttırmıştır. Şirvan'dan İstanbul'a gelmesinde ve dönemin padişahı IV.Murat'a önerilmesinde aracı olan Ali ve İbrahim Efendilerin isteği üzerine ve yine onların "eski bilginlerin anatomi konusundaki fikirlerinin, Türkçe olarak yazılıp, ortaya konursa, yararlı olacağını belirtmeleri" üzerine devrin padişahı adına *Teşrih-i Ebdân ve Tercüman-ı Kibale-i Feylesüfan* adlı eserini kaleme almıştır. Bu eser Osmanlı İmparatorluğu'nda yazılmış yegâne resimli anatomi eseri olarak son derece önemlidir. İtaki eserini hazırlarken, batı kaynaklarından da yararlanmış. Modern anatominin kurucusu olarak kabul edilen Andreas Vesalius'un meşhur eseri *Fabrica*'dan -De Humani Corporis Fabrica- yararlandığı belirlenmektedir. Ancak bunun daha çok resimler düzeyinde kaldığı, Latince bilmemesi dolayısıyla, İtaki'nin metnin içeriğinden yararlanamadığı iddia edilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz.: Esin Kahya, *Şemseddin-i İtaki'nin Resimli Anatomi Kitabı*, AKDITYK AKMY, Ankara, 1996. s. 1-3.; Esin Kahya-Ayşegül D.

Şâni-zâde'yi bir hekim olarak farklı yapan unsurlardan bir diğeri de onun tıp eğitiminde teşrih ve resme verdiği önemdir. İslam inancı ve geleneği içerisinde kadavra ve resim¹⁶⁰ hoş karşılanmadığı, mesafeli durulduğu için her ikisi de tıp eğitiminde uzun yıllar kullanılamamıştır.¹⁶¹ Teşrih konusunda Osmanlı tarihi boyunca istisnai iki hekim -Sabuncuoğlu Şerafettin ve İtaki- dışında Şâni-zâde'ye kadar ciddi çalışmalar yapılmamıştır. Şâni-zâde ise *Mir'âtü'l Ebdân Fî Teşrih-i A'zai'l-İnsan* isimli eserinin başlığında teşrih kelimesini geçirerek ve eserini resimlerle takviye ederek bu konuyu ele almıştır. Yine anılan eserin girişinde “*teşrih sadece insanlar için değil bütün mahlûkat içindir*” diyerek teşrihin önemiyle ilgili vurgulamalar yapmıştır. Bu eseri için önemli çizimler yaptırmıştır. *Mir'âtü'l Ebdân Fî Teşrih-i A'za'i'l-İnsan*'da kullandığı çizimlere bakılırsa Şâni-zâde'nin Avrupa'nın en önde gelen anatomi hekimlerini¹⁶² takip ettiği rahatlıkla görülecektir. Bu açıdan bakıldığında Şâni-zâde tıbbın uzun yıllar ihmal edilmiş bir dalını canlandırmış, batılı kaynaklardan yararlanarak bir eser meydana getirmiş ve teşrihin öğretilmesini kolaylaştırmıştır. O bugünün tıbbi için kuvvetli bir temel atmıştır.

Şâni-zâde'nin döneminde de anatomi çalışmaları için kadavraya ihtiyaç duyulmuş, ancak dönemin muhafazakâr sosyal kuralları ve din görevlileri bu alandaki uygulama ve çalışmaları uygun bulmamışlardır.¹⁶³ Fakat bütün bunlara rağmen Şâni-zâde bu alanda eserini yazmış, çalışmalarını sürdürmüştür. Diğer taraftan Şâni-zâde'nin eserlerinin okutulduğu Tıbbiye'den mezun olan öğrenciler bu

---

Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, TDVY, Ankara, 2000, s. 177-179.

¹⁶⁰ İslam'da resim yasağının olup olmadığı ve varsa bu yasağın uygulanışı üzerine farklı düşünceler bulunmaktadır. Padişahların -II.Mehmed gibi- resimlerini çizdirdikleri bilinse de genel olarak bir serbestiyet olmadığı ve tıp çalışmalarında istisnaî olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bu konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz.: Köksal Çiftçi, *Tektanrılı Dinlerde Resim ve Heykel Sorunu*, Bulut Yayınları, 2008, s. 265-v.d.; İslam'da kadavra ise üzerinde henüz anlaşılammış bir konu olmakla birlikte XIX. yüzyılın ortalarından itibaren padişahın özel izniyle Tıbbiye öğrencileri için serbest hale gelmiştir

¹⁶¹ Osmanlı dünyasında teşrih -anatomi- XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Şâni-zâde gibi hekimler aracılığıyla başlamasına rağmen, Avrupa'da bu çalışmalar 1540'lı yıllarda Vesalius'un Padua'da doktora kabul edilmesiyle başlar. Vesalius burada kadavralar üzerinde çalışıp değerli çizimler yapmış, Avrupa tıp tarihinde haklı bir üne sahip olmuştur. Daha fazlası için bkz.: Colin A. Ronan, *Bilim Tarihi*, çev. Ekmeleddin İhsanoğlu-Feza Günergün, Tübitak Yayınları, Ankara, 2003, s. 320-321.

¹⁶² Alinus, Vesalius ve Drake bunlardan bazılarıdır.

¹⁶³ Sezer Erer v.d., *A Forensic Autopsy Case Belonging To The Nineteenth Century In Turkey*, International Society For The History Of Islamic Medicine, S. 5, 2006, s. 42.

yüzyılın sonuna doğru Osmanlı tarihinde ilk otopsiyi¹⁶⁴ bu eserlerin ortaya çıkardığı bilgi birikimi sayesinde yapabilmıştır. Böylece Şâni-zâde serbest fikirli bir âlim ve hekim olarak tarihsel rolünü yerine getirmiştir.

3.1.3. Osmanlı'da Tıp Eğitimi ve Şâni-zâde

Osmanlı'da hekim nasıl yetişirdi, nerelerden eğitim alırdı? Bu soruların tam ve sıhhatli bir cevabı bugüne kadar verilebilmiş değildir. Fakat neredeyse bütün tıp tarihçileri Osmanlı'da hekimin XIX. yüzyıla kadar usta-çırak ilişkisi içerisinde yetiştiğinde hemfikirdir.¹⁶⁵ Öte taraftan Osmanlı belgelerinde tıp eğitimi alan öğrenciler için kullanılan şakird kelimesinin anlamı da müphemdir. Bu terim öğrenci anlamına gelebileceği gibi acemi çalışan ya da çırak manası da taşıyabilir. Osmanlı tıp kurumu bağlamında şakirdi, bir öğrenciden ziyade stajyer hekimle özdeşleştirmenin daha uygun olacağı düşünülmektedir.¹⁶⁶ Tıp eğitimi klasik dönem Osmanlı eğitim anlayışının bir parçası olarak kurum ya da kuruluştan ziyade bir kişiden alınır, şu kişiden okudum denilerek bireysel usta-çırak ilişkisine vurgu yapılır.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Erer v.d., a.g.m., s. 42-43.

¹⁶⁵ İslam dünyasında ve Osmanlılarda, bir hayli kompleks tarzda teşkilatlanmış ve formelleşmiş haliyle dahi, öğretimin daima kişiler, yani özel hocalar etrafında toplanmakta devam etmiş olduğu bir gerçektir. Bir medresinin bir müderris ile temsil edilebilmesi icazetlerin medreseler tarafından değil de müderrisler tarafından verilmiş olması gibi misaller bu özelliği açık bir şekilde yansıtmaktadır. Bu sebeple, o zamanların medrese sistemi içine girmiş bir tıp öğretimi ile bir özel ve kişisel hoca yanında çıraklık şeklindeki tıp öğretimi, zamanımızda düşünölmeye alışkın olunan kadar büyük bir uçurumla ayrılmış değildi. Ayrıntı için bkz.: Aydın Sayılı, "Bizde Tıp Öğretimi Üzerine", *Bellekten*, C. XXXV / 138, Ankara, 1971, s. 231-232. Bilinir ki, medreselerden mezun olanlara verilen diploma o kurul adına değil, eğitimci şahıs adına verilir. Bu sebeptendir ki, yakın zamanlara kadar İslam ve Türk dünyasında yetişenlerin hangi kuruluştan değil kimin yanında yetiştiğinden söz edilirdi. Ayrıntı için bkz.: Esin Kahya, *Şemseddin-i İtâki'nin Resimli Anatomi Kitabı*, AKDITYK AKMY, Ankara, 1996. s. 1-3.; Esin Kahya-Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyet Tıp ve Sağlık Kurumları*, TDVY, Ankara, 2000, s. 258.

¹⁶⁶ Miri Shefer-Mossensohn, a.g.e., s. 207.

¹⁶⁷ Bir örnek için: Çok sayıda istinsah edilmiş olan Menafi'ün-nas adlı tıp kitabının yazarı tabip ve derviş Nidai, hekimlik bilgisini nasıl elde ettiğini anlatırken, "...Yüz yaşını geçkin bir mübarek ihtiyara rast geldim; bu ilmi bana öğretip, bütün tecrübe edilmiş ilaçları bana teslim etti, "icazet" verdi." demektedir. Daha fazla bilgi için bkz.: Nil Akdeniz Sarı, "Osmanlılarda Tıphanenin Kuruluşuna Kadar Tıp Eğitimi", IX. Türk Tarih Kongresi, AKDITYK, TTKB, C. III, Ankara, 1989, s. 1284.

Hekimlerden, kendi disiplinlerinin -üç tane vardı: “genel” tabipler, cerrahlar ve kehhallar (göz hekimleri)- gerektirdiği teşhis ve tedavi için ihtiyaç duyulan kurumsal tıbbî bilgiyi tecrübe ve meslekî beceriyle bütünleştirmeleri ve şahsi karakterlerine bir leke sürmemeleri beklenirdi.¹⁶⁸

Şâni-zâde tıp eğitimini dönemin en gözde okullarından olan Süleymaniye Tıp Medresesi’nde almıştır. Burası Osmanlı’da açılan ilk tıp okuludur. Bu özelliğiyle tıp bilimleri okutan diğer medreselerden ayrılır. Doğulu anlamda eğitim veren medreselerde olduğu gibi burada da İbn-i Sina’nın *Kanun*’u okutulmaktadır. Böyle bir okulda eğitim görmek Şâni-zâde’nin önemli bir farklılığı olarak değerlendirilebilir.

Onu eğitim açısından farklı kılan en önemli unsurlardan biri de fen ilimlerinin okutulduğu Halıcıoğlu Mühendishanesi’nden aldığı eğitimidir. Tıp Medresesi’nden aldığı klasik eğitimle Doğu tıbbını öğrenmiş, Mühendishane’den aldığı fen ilimleri ve öğrendiği yabancı diller aracılığıyla da Batı tıbbına ulaşabilmeyi başarmıştır. Bu sayede de hem klasik Doğu tıbbına hâkim olmuş hem de Batı tıbbını anlayabilmiş, her iki tıbbı karşılaştırabilme potansiyeline ulaşmıştır. Nihayetinde de Batı tıbbını benimsemiştir.

Şâni-zâde dönemin eğitim sisteminden ve hekimlerinden rahatsızdır. Ona göre: “*İstanbul’un âb u hevâsı ve mevki u mesire ve zevk u safâsı gayetü’l gaye alâ olup, lâkin anda avâriz-ı kevnîyyeden üç nev mesâ’ib vardır: Biri tâ’ûn ve vebâ ve biri harîk ve biri dahi cehele-i etibbâdır.*”¹⁶⁹

Şâni-zâde’nin ölümünden bir yıl sonra Tıbbiye açılmıştır. Batılı anlamda tıp eğitimi vermesi amacıyla açılan bu okulda Şâni-zâde’nin beş ciltlik eseri *Hamse-i Şâni-zâde* de okutulmuştur. Böylece Şâni-zâde Osmanlı tıp eğitim sisteminin genel kaynak eserlerini tam olarak değiştiremeye de kendi kaleminden çıkan kitapları bu okulda okutulan kitaplar arasına katar.

¹⁶⁸ Miri Shefer-Mossensohn, a.g.e., s. 208.

¹⁶⁹ Şâni-zade, a.g.e., 2008, s. 233.

3.1.4. Tıp Dilinin Türkçeleşmesi ve Şâni-zâde

Osmanlı tıp yazım dilinde Arapça'dan Osmanlı Türkçesi'ne geçiş şeklinde görülen bir değişim vardır. Osmanlı Türkçesi tıbbî yazımın bir dili olarak Arapça'yı¹⁷⁰ yerinden etmemiş ama en azından seçkin çevrelerde ona katılmıştır. Bu dilin muhatap kitlesi, İslam dünyasının iki büyük dili Farsça ve Arapça'yı çok iyi bilmeyen, hatta hiç bilmeyen, sayıları gittikçe artan bir Osmanlı zümresiydi. Dil konusunda yaşanan değişimi XVI ile XVII. yüzyıllar boyunca çok sayıda tıbbi metnin Arapça'dan -ve ayrıca Farsçadan- Osmanlı Türkçesi'ne tercüme edilmesinde görmek mümkündür. Aynı değişim, anadili Türkçe olmadığı halde tıbbî risalelerini, imparatorlukta Lingua Franca konumundaki Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alan Osmanlı tebaasında da kendini belli etmektedir.

Şâni-zâde'nin *Hamse-i Şâni-zâde* ve *Şâni-zâde Tarihi* eserleri birlikte düşünüldüğünde dil ve üslup bakımından ciddi bir fark olduğu kolaylıkla görülecektir. *Hamse-i Şâni-zâde*'nin dili ve anlatımı daha açık bir Türkçe ile yazılmasına karşın, *Şâni-zâde Tarihi* daha ağır ve ağırdadır. Buradan da anlaşılacağı üzere Şâni-zâde tıpla ilgili olan eseri için özel çaba sarf etmiş, anlaşılabilirliğini kolaylaştırmıştır. Kendisi bunu *Mi'yâru'l-Etîbbâ*'nın önsözünde şöyle ifade etmektedir: “*Mi'yâru'l-Etîbbâ* hekimlerin de kullanımı için olduğundan, sadece onların anlayacağı ve diğerlerinin önemsemeyeceği kısaltmaları içermektedir. Bunun dışında, genel yararlanma açısından sadece basit cümleler kullandım.” Şâni-zâde'nin tıp eserleri için gösterdiği bu hassasiyet tarihle ilgili eserlerinde görülmez. Anlaşılan o ki Şâni-zâde bunu yaparak hem tıp dilinin kolay anlaşılır olmasını hem de Türkçeleşmesini sağlamak istemektedir. Aynı şekilde Şâni-zâde *Hamse-i Şâni-zâde*'nin tüm kitaplarında da yüzyıllardır kullanılan Arapça ve Farsça tıp terimlerinin karşısına Türkçesini yazarak Türkçe'ye işlevsellik kazandırmak istemiştir. Bianchi, *Hamse-i Şâni-zâde*'yi “doğu memleketlerinde hekimlik veya cerrahlık yapacaklara

¹⁷⁰ Okunan kitapların Arapça olmasına karşılık XIV. yüzyıldan itibaren sayısı gittikçe artan bir şekilde tıp eserlerinin Türkçe'ye tercüme edildiğini ve birçok tıp kitabının da Türkçe olarak telif edildiğini biliyoruz. Mesela Sabuncuoğlu Şerafeddin cerrahi kitabını Arapça-Farsça bilmeyenlerce de anlaşılıp okunsun diyerek Türkçe yazmıştı. Metindeki Türkçe tıp terimlerinin oturmuş olduğu dikkati çeker. Tıp medresesi talebesi Arapça okumakta idi; ancak öğretim dilinin Türkçe olduğu konusunda değerli görüşler vardır. Daha fazla bilgi için bkz.: Nil Akdeniz Sarı, a.g.e., s. 1282.

*Türk dilini öğrenmeleri için tercih etmeleri gereken kitaptır*¹⁷¹ diyerek bir dil kitabı gibi önermiştir.

Tıp Tarihçisi Zeki Zeren, Şâni-zâde'nin eserlerinin tıp terimlerini değiştirilmesiyle ilgili şöyle demektedir:“ *Şâni-zâde adıyla yazdığı ve üç cildi Mi'yarü'l-Etubbâ adını alan taş basması ve resimli ilk tıp kitabı olarak tıp tarihimizde mühim bir yeri olan eserde İbn-i Sina'nın Kanun'undaki Arapça terminolojiden başka asırdaş hekim ve cerrahların kullandıkları ve o zamanın yenilikleri ve buluşlarıyla ilgili Batı dillerinden tıp dilimize birçok terimin sokulduğunu görüyoruz. Örneğin: periton, mesarika, pankreas, timüs, kolon, plevra, safen, avort, parotit.*”¹⁷²

Şâni-zâde aynı zamanda Türkçe'de mevcut olan eski tıp terimlerini yeni kavramlara göre değerlendirmiş, eksiklikleri için yeni yeni terimler türetmiştir. Farklı bilimsel kavramların yeni bir terminoloji gerektireceğini şuurlu bir şekilde anlaması ile bu yola girmiştir. Şâni-zâde'nin bu çalışmaları Cemiyet-i Tıbbiye tarafından hazırlanan *Tıp Lügatı* için bir temel oluşturmuştur.¹⁷³ Şâni-zâde *Mir'atü'l Ebdân Fi Teşrih-i A'za'i'l-i İnsan* isimli kitabında “*fehzin yani uyluklar*”, “*raci yani el ayası*”, “*akab yani ökçe*” gibi kullanımlarla hem o vakte kadar kullanılan Arapça ya da Farsça isimleri hem de karşılıklarına Türkçeleri yani denilerek yazmıştır. Bütün bunlar değiştirilmesi düşünülen tıp perspektifinin ve kurulacak yeni sistemin altyapısını oluşturacak adımlar olarak değerlendirilebilir.

3.1.5. Hekimbaşılık Kurumu ve Şâni-zâde

Osmanlı'da hekimbaşılık, İslam kültüründe de mevcudiyetini gördüğümüz bir kurum olup başındakilere Reisü'l-Etubbâ denilmekte ve tayinleri sultanın emriyle yapılmaktaydı. Hükümdar ve ailesinin özel hekimliği yanında, bakanlar kuruluna dâhil olmadığı halde sağlık bakanı gibi, bütün hekimlerin başı olarak saray ve

¹⁷¹ Kazancıgil, a.g.e., s. 17.

¹⁷²Zeki Zeren, *Tıp Terminolojimizdeki Reform*, (Çevrimiçi) <http://tdkkitaplik.org.tr/kurultaylar/K0406006-7f3be24ec1224e7eaca1eb40801f75c5.pdf>, 18 Eylül 2015.

¹⁷³ Kazancıgil, a.g.e., s.14.

devletin sağlık işlerini yürütmekteydi. Hekimbaşların ekseriyeti bu makama atanmadan önce çeşitli medreselerde müderrislik, kadılık yapmışlar, birçoğu da ilmiyyenin en üst derecesi olan Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği rütbe ve makamlarına ulaşmışlardır.¹⁷⁴ Cahil hekimlerin türemesi neticesinde zaman zaman tabip, cerrah, kehhâl ve attarların hekimbaşı tarafından imtihan edilmesi ve yeterli bulunanlara icazet verip yetersiz olanları meslekten men etme gibi görevleri de vardır.¹⁷⁵

Şâni-zâde bir hekim olmasına karşın eserlerinin hiçbirinde *-Tarih-i Şâni-zâde* ve *Hamse-i Şâni-zâde*- onun hekimlik görevi uyguladığı veya ameliyat yaptığına dair herhangi bir not bulunmamaktadır. Sadece *Şâni-zâde Tarihi*'nde hekimlik yaptığı düşünülebilecek bir not bulunmaktadır: “...*abd-i Hakîr'e tedbir u devâ için gelen merzâya ve emrâz-ı rediyye ve ilel-i asabiyye ve âkile ve kurûh-i mütemadiyye ve seyyâle mübtela ricâl ü nisâya Kanûn-i Etubbâ mücebince, sebab-i marazları su'âl olundukça, ekseri yirmi yedi senesi tâ'ûnundan kaldığını muhbir u mukîr olurlar idi.*”¹⁷⁶ Bu noktadan bakıldığında Şâni-zâde'nin bu konuda teorik aşamada kaldığı yorumunu yapmak yanlış olmaz. Oysa Şâni-zâde *Mi'yarü'l-Etubbâ* isimli eserinin girişinde¹⁷⁷ hekimlikte teorinin mi uygulamanın mı önemli olduğu hususunda şöyle demektedir: “*Uygulama yaparak yetişmiş hekim her zaman üstün olacaktır, ancak diğer yandan sadece uygulama bir hekimi mükemmelleştiremez, durumu ve imkânları ne olursa olsun yazılı metinler üzerinde güçlü bir eğitime de ihtiyacı vardır.*”¹⁷⁸ Uygulamalı hekimliğe çok önem vermesine rağmen resmi anlamda hekimlik mesleği yapmaması onun teorik aşamada kalmasına sebep olmuştur. Diğer bir durum ise Şâni-zâde'nin uygulamalarının toplumda bir karşılığının olmamasıdır. Örneğin: “*1810'larda İstanbul'da baş gösteren veba salgını sırasında Şâni-zâde ailesiyle birlikte evine kapanmayı tercih etti. Hastalığa karşı tedbir alınması ve bu doğrultuda özellikle “tecrîd” uygulanmasına gidilmesi gerektiği konusunda uyarılarda bulunduğu halde, bu konudaki görüşleri umursanmayarak alaya*

¹⁷⁴ Ali Haydar Bayat, “Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşlık Kurumu”, *Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu*, İstanbul, 2008, s. 55-59.

¹⁷⁵ Sarı, a.g.e., s. 1285.

¹⁷⁶ Şâni-zâde, a.g.e., 2008, s. 599-600.

¹⁷⁷ Şâni-zâde, *Mir'atü'l-Ebdân Fi Teşrih-i A'za'zi'l- İnsan-Mi'yarü'l-Etubbâ*, Tabhane-i Amire, İstanbul, 1235, s. 8.

¹⁷⁸ Kazancıgil, a.g.e., s. 23.

alınmıştır.”¹⁷⁹ Bütün bu göstergeler göz önüne alındığında uygulamalı hekimliğin en üst noktası olan hekimbaşılığa getirilmemesi anlamlı görülebilir.

Aşağıdaki hekimbaşı tablosu Şâni-zâde'nin yaşadığı ve aktif olduğu döneme aittir. Tablo incelendiğinde de rahatlıkla görülebileceği gibi bu dönemde hekimbaşılık müessesesi etkin bir şekilde boşluk bırakmadan faaliyetini sürdürmüştür. Bazı hekimler üç kez -Mustafa Behçet- bu makama getirilirken Şâni-zâde'ye bu görev hiç gelmemiştir. Sultan II.Mahmud'un da onayını almış olan Şâni-zâde'nin neden bu göreve getirilmediği merak konusudur. Şâni-zâde'nin hekimbaşılığı istediğiyle ilgili net bir bilgi de bulunmamaktadır. Kaldı ki kendisi de dönemin hekimbaşılarını ağır bir şekilde eleştirmiştir: “*Dergâh-ı 'âlî kapucu-başularından olup, Tersane Emîni olan sâbıka Gümrük Emti'a Emîni Selânikî Hasan Ağa'nın kadem-i pür-ikdâmında evrâm-ı iltihâbiyye ne'inden flegmonya ta'bir olunur bir cıban peyda olup, mûmâ ileyh dahi etıbbâ'-i Yehûd ü Tersa'yı celb ü cem'le cûyende-i tedbir u devâ oldukda, çünkü bir müddetden berü ser-etıbbâ olanların ekseri 'adem-i hazâkat ü liyâkatlerinden nâşî, hıfz ve te'bid-i mesned garaz-ı fasdiyle 'illet-i istirkab ü hasede mübtelâ olmalarıyle, muktezâ-yı me'muriyyetleri olan...*”¹⁸⁰ diyerek Şâni-zâde hekimbaşılık kurumunun kendisine değil, o kurumu temsil eden insanların niteliksizliğini eleştirmiştir. Her ne kadar kendisinin hekimbaşılığı isteyip istemediğiyle ilgili net bir tavrı eserlerinden takip edilemese de Osmanlı tıbbını modernleştirme konusunda uzun mesailer sarf eden bir hekimin tıpla ilgili karar alma ve uygulama mekanizması olan hekimbaşılığa bulunmayı isteyeceğini düşünmek akla yatkın gelmektedir.

¹⁷⁹ Nalan Turna, “İstanbul’un Veba İle İmtihani: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Topum Ve Ekonomi, Studies Of The Ottoman Domain”, C. I, S. I, İstanbul, Ağustos 2011, s. 20.

¹⁸⁰ Şâni-zâde, a.g.e., 2008, s. 231.

Tablo II: Şâni-zâde'nin yaşadığı döneme ait hekimbaşları gösterir tablo.¹⁸¹

<i>PADİŞAH</i>	<i>SIRA</i>	<i>HEKİMBAŞI</i>	<i>TAYİNİ</i>	<i>AZLİ</i>
SELİM III 1789-1807	34	Mehmed Sadık	1789	1797
	35	Numan Naim	1797	1803
	36/I	Mustafa Behçet	1803	1807
MUSTAFA IV 1807-1808	37	Tuğcuzâde Ahmed Abdülkadir	1807	1808
MAHMUD II 1808-1839	38	Numanzâde Mustafa Mes'ud	1808	1817
	36/II	Mustafa Behçet	1817	1821
	39	Bendireklizâde Mehmed Said	1821	1823
	36/III	Mustafa Behçet	1823	1834

Şâni-zâde'nin hekimbaşı olamamasının bir başka nedeni olarak gösterilen unsur da Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi¹⁸² ile olan husumetidir.¹⁸³ İddiaya göre yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere üç kez hekimbaşı olan Mustafa Behçet Efendi'nin Şâni-zâde'yi çekemediği ve bunun üzerine bürokraside daha kuvvetli olması nedeniyle Şâni-zâde'yi tıpla ilgili kurumlardan uzak tutması sonucu Şâni-zâde hekimbaşı olamamıştır. Şâni-zâde'nin hekimbaşı olmadığı bilinen bir gerçektir.

¹⁸¹ Bayat, a.g.e., s. 65-66.

¹⁸² Mustafa Behçet Efendi: II.Mahmud ve III.Selim devri hekimbaşlarındandır. İstanbul'da doğmuş, Süleymaniye Tıp Medresesi'nde iyi bir tıp tahsili görmüştür. Yirmi yaşlarında iken Dîvân-ı Hümâyûn tercümanı Yahya Naci Efendi'den Latince ve İtalyanca öğrenmiştir. Bu arada bir nevi aile mesleği olan tıpla meşgul olmuş ve bu alanda kendini yetiştirmiştir. Bir yandan da bazı medreselerde müderrislik yapmıştır. Şeyhülislam Mekki Efendi zamanında kendisine saniye-i mir-i miran - beylerbeyi- rütbesi verilmiş ve 1796'da saray hekimleri arasında yer almıştır. Üç defa hekimbaşılık yapmış, Batılı usûlde tıp okulu açmak için üç defa girişimde bulunmuş üçüncüde muvaffak olmuştur. 14 Mart 1827'de açılan Tıbbiye'nin kurucusudur. Osmanlı'da ve günümüzde tıp bayramı olarak kutlanan bu tarih Mustafa Behçet Efendi'nin armağanıdır. En az üç nesil hekimbaşı ve hekim olan bir aileden gelmektedir. Arapça, Farsça, Fransızca, İtalyanca ve Latince bilmektedir. *Çiçek Aşısı Risalesi, Vazaif al-Aza, Makale-i Emraz al-Frengiye, Buffon'un Tabiat Tarihi Çevirisi, Ruhiye Risalesi, Kolera Risalesi, Hezar Esrar ve Tertib-i Ecza* eserleridir. Daha Fazlası için bkz.: Bedi N. Şehsuvaroğlu v.d., Türk Tıp Tarihi, Taş Kitapçılık-Yayıncılık, Bursa, 1984, s. 152-154.; Nil Sarı, "Mustafa Behçet Efendi," *DİA*, C. XXXI, İstanbul, 2006, s. 345.

¹⁸³ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. XI, Matba-i Osmaniye, İstanbul, 1858, s. 14-17.

Fakat Mustafa Behçet Efendi'nin Şâni-zâde'yi çekememesi için herhangi bir neden bulunmamaktadır. Zira Mustafa Behçet Efendi Şâni-zâde'yle eğitim, bildiği yabancı diller, yazdığı eserler açısından karşılaştırıldığında durum neredeyse eşit görünmektedir. Hatta aldığı resmi görevler göz önünde bulundurulduğunda Mustafa Behçet Efendi'nin hekimlik alanında daha ağır bastığı bile söylenebilir. Bu sebeple Mustafa Behçet Efendi'nin Şâni-zâde'yi kıskanmasının aklen izah edilebilir bir yanı bulunmamaktadır.

3.2. OSMANLI'DA VAK'ANÜVİSLİK KURUMU VE VAK'ANÜVİS ŞÂNİ-ZADE

Şâni-zâde'nin yaptığı resmi görevlerden birisi de vak'anüvisliktir. II.Mahmud tarafından bu göreve getirilmiştir. 1808 senesi ile başlayan ve azline kadar yaklaşık 14 yıllık bir süreci yazarak dört ciltlik *Tarih-i Şâni-zâde* isimli eseri vücuda getirmiştir. *Şâni-zâde Tarihi* çeşitli araştırmalara konu olmuştur.¹⁸⁴ Anılan çalışmalarda tarihçiliği ile ilgili tefarruatlı incelemeler ve değerlendirmeler yapılmıştır. Burada vak'anüvislik kurumu nedir, vak'anüvis kimdir ve Şâni-zade nasıl bir vak'anüvistir sorularının yanıtları aranacaktır.

Vak'anüvis, genel anlamda, Osmanlı merkez teşkilatında vazifeli devlet tarihçilerine verilen unvandır. "*Vak'anüvisler kendilerinden önce yazılanları bir araya getirmek ve hizmette buldukları zamanın hadiselerini yazmakla görevlendirilerek Osmanlı tarihinin telifine çalışmışlardır. Vak'anüvislik müessesesinin XVIII. asrın başlarında teşekkül ettiği anlaşılmaktadır.*"¹⁸⁵ On sekizinci asırdan itibaren divan-ı hümayûn dairesinde vak'anüvislik ismiyle bir memuriyet açılmış; buradaki memur devletçe zabt ve tahriri kendisine verilen vesikaları kayıt etmekle görevlendirilmiştir. Bütün belgelerin vak'anüvise verilmesi gerekmezdi. Bundan dolayı vak'anüvis tarihleri dördüncü, beşinci derecedeki malumatı ihtiva edip bunların içinde görevlendirmeye ilgili konular önemli bir

¹⁸⁴ Bunlardan ikisi: Çetin Aykurt, "*Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi'nin Tarih Yazıcılığı*", HÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, YDT, Ankara, 1999.; Halil İbrahim Erol, "*Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi'nin Tarih Yazıcılığı*", İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, YYLT, İstanbul, 2010.

¹⁸⁵ Bekir Kütükoğlu, "*Vekayinüvis*", *İA*, MEB Basımevi, C. XIII, İstanbul, 1986, s. 271.

yekûn teşkil ederdi. Tevcihat yani memuriyete tayin evrakı, tahvil ve rûûs kaleminden vak'anüvislere verilmek usûldendi. Fakat bir müddet terk edilen bu usûl 1795'te tekrar meydana konmuş ve sonrasında mektubi, beylikçi ve amedi efendiler tarafından hazırlanan belgelerin derhal vak'anüvise verilmesi ve tevcihat ile teşrifatın da eskisi gibi yazdırılması için emir verilmişti.¹⁸⁶

Buradan anlaşıldığına göre Osmanlı vak'anüvisleri bütün belgeleri görmeyip gizli olanları kulaktan duyarak ya da görerek tayin ve teşrifat merasimi gibi önemli olmayan şeyleri de tahvil, rûûs ve teşrifat kalemlerinden aldıklarından dolayı bu tarihlerde önemsiz şeyler de yazmaktadır.

Resmi olarak ilk vak'anüvis Halebli Mustafa Naima Efendi olup meşhur tarihini Sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa'nın emriyle yazmıştır.¹⁸⁷ Bu tarihten itibaren vak'anüvislik kurumu boş kalmadan XIX. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir.

TABLO-III: Vak'anüvis olarak Şâni-zâde Mehmed Atullah Efendi'nin halef ve seleflerini bir arada gösterir tablo.

İSİM	VAK'ANÜVİSLİK DÖNEMİ
Mütercim Ahmed Âsım Efendi	1803-1807
Şâni-zâde Mehmed Atullah Efendi	1808-1821
Sahhaflar Şeyhizâde Mehmed Esad Efendi	1821-1825

Vak'anüvis olmak için gereken vasıflar nelerdir? Vak'anüvisler iki yüz seneyi aşan bir zaman dilimine tekabül eden vak'anüvislik müessesesinde genel manada iki farklı sınıftan -ilmiye ve kalemiye- gelen, fakat özele inildiğinde oldukça muhtelif görevler üstlenen şahısların vak'anüvislik vazifesini yerine getirdiği görülecektir.¹⁸⁸ Bu iki gruptan seçilmesinin önemli sebepleri vardır. Bunun nedeni ilmiye ve

¹⁸⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s. 64.

¹⁸⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, MEB Basımevi, İstanbul, 1993, s. 574.

¹⁸⁸ Erol, a.g.t., s. 26.

kalemiyedekilerin yazma görevinin incelikleri ve devletin işleyişiyle ilgili ayrıntıya diğer başka meslek mensuplarından daha fazla aşına olması olabilir. Şâni-zâde ise bilindiği üzere ilmiye sınıfından gelmektedir.

Vak'anüvisliğe iyi yazı yazarlarla beraber tecrübeli ve sır saklayan adamlar getirilirdi. Fakat kendilerine ehemmiyetli hadiselerle ait vesikalar verilmediğinden, daha doğrusu birçok şeyler kendilerinden saklandığından vak'anüvisler hatıralar yazan bir kısım merak sahipleri gibi ne bulurlar ve ne işitirlerse tarih diye onları toplamaya başlamışlardır.¹⁸⁹ Ama vak'anüvislerden beklenen en önemli vasıf kuşkusuz etraflıca düşünme ve kavrayış ustalığıdır.¹⁹⁰ Genel olarak vak'anüvislerden beklenenler bunlar olmakla beraber dönemin özelliklerine ve padişahın isteklerine göre de bu özellikler farklılık arz edebilmektedir. Bunu II. Mahmud'un hatt-ı hümayûnundan takip edebilmek mümkündür: "*Vak'anüvis Şâni-zâde Ata Efendi'nin muhalif ve uygun olmayan davranışlarından dolayı görevden alınması, değiştirilmesi ya da uyarılması, verilen karara göre de yeni bir vak'anüvis atanması...*"¹⁹¹ denilerek yazılan belgeye gelen cevapla II.Mahmud'un vak'anüvislerle ilgili düşüncesi anlaşılabilir: "*...herkesin bildiği gibi vak'anüvislik devletin gizli ve özel bir memuriyetidir. Her kim bu göreve memur edilirse elbetteki hüner ve dürüst olmasından başka düzenli, güvenilir biri olmalıdır. Şâni-zade Ata Efendi'ye bu görev verilmişse de kabiliyeti ve gittiği yol bu işin erbabı olmadığını göstermektedir. Önerilen Hamid ve Ferruh Efendi bu işin erbabı değil, Abdülkadir Bey'e diyecek hiçbir şeyim yok, tanımıyorum. Bundan dolayı hünerli ve bu memuriyete uygun insanlar araştırılsın...*"¹⁹² Buradan da anlaşılacağı üzere vak'anüvislik XIX. yüzyılda devletin önemli kurumlarından birisi olarak varlığını devam ettirmekte olup vak'anüvis seçiminde özel bir dikkat gösterilmektedir.

¹⁸⁹ Mehmet Zeki Pakalın, a.g.e., s. 575.

¹⁹⁰ Aykurt, a.g.t., s. 13.

¹⁹¹ BOA, HAT, 639/31485.

¹⁹² BOA, HAT, 639/31485.

Kısaca vak'anüvislik:

- a- *Vak'anüvislik bir memuriyettir ama XVIII. ve XIX. yüzyılları kapsayan bir Divan-ı Hümayûn memuriyetidir.*
- b- *Tarih yazıcılığı günün iktidar sahiplerini değilse bile, o toplumda varolan ideolojinin hatta resmi ideolojinin ve bildirgeciliğin ihtiyaçlarına cevap verir.*
- c- *En önemlisi Osmanlı tarih yazıcılığı bir üslup, bir edebiyattır ve müverrihin en çok meşgul olduğu, en maharetli olduğu düzey budur.¹⁹³*

Yukarıda özetlenen genel özelliklere sahip bu kuruma Şâni-zâde nasıl bir fark katmıştır? Farklı bir bakış açısı veya yazım tekniği getirmiştir? Bunun cevabı Şâni-zâde'nin kendinden önceki otuz vak'anüvisten önemli bir farklılığının olmadığı şeklindedir. Mütercim Asım'ın vebadan vefatı üzerine Şâni-zâde vak'anüvislik görevine 3 Aralık 1819'da¹⁹⁴ getirilir. Şâni-zâde hekimliği konusunda döneminin en önde gelenlerinden biri olarak kabul edilmesine ve bu konuda ciddi bir mutabakat olmasına karşın aynı şeyi vak'anüvisliği için söylemek mümkün değildir. Hem konuları ele alış tarzı hem de olayların isnat edildiği kaynaklar bakımından bütün vak'anüvisler arasında farklılık yaratabilmiş kişiler Cevdet Paşa ve Lütfi'dir.¹⁹⁵

Şâni-zâde tarihinin başlangıcında tarih anlayışını ayrıntılı bir şekilde anlatır. Bu bölüm *El-Mukaddimetü fî kava'id-i fenni't-tarih ve usûl-i mutâla'ati't-tevârih* başlığıyla başlar. Şâni-zâde tarihi “*tarih ya gerçek olayların ya da gerçekleşmemiş asılsız hikâyelerin naklinden ibarettir. Ve tevarih-i sanayi tabir olunur bir tür tarih dahi vardır ki sanayi icadlarını anlatır aynı zamanda bunun menfaati oldukça fazladır.*” diyerek tanımlar. Tarihi “*mukaddes ve umumi tarih olarak*” ikiye ayırır. Adından da anlaşılacağı üzere mukaddes tarih peygamber kıssaları, evliya kerametlerinden bahseder. Umumi tarih ise tarihte yaşamış milletlerin, devletlerin durumlarını anlatır. Bugün insanı için çıkarılabilecek pek çok ibret alınmasından dolayı rağbet görür. Şâni-zâde yazdığı bu girişle modern zamanlardaki tarih

¹⁹³ İlber Ortaylı, *Tarih Yazıcılığı Üzerine*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2009, s. 81-82.

¹⁹⁴ Necdet Öztürk, Murat Yıldız, *Osmanlı Tarihçileri, Ahmedi'den Ahmed Refik'e*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, s. 200.

¹⁹⁵ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 65.; Aykurt, a.g.e., s. 20.; Erol, a.g.e., s. 43-44.; Pakalın, a.g.e., s. 574.

kitaplarında bir benzerinin görülebilmesi mümkündür. Tıp ve matematikte olduğu gibi Şâni-zâde tarih alanında bu ilmin metoduyla ilgilenmiştir.

Şâni-zâde bu mukaddimede “geçmişte yaşanmış konuların doğruluğunu ispat etmek için bir tek yol vardır o da sıhhatinden şüphe duyulan konuları gerçekliği bilinen olaylara yaslamaktır.”¹⁹⁶ demektedir. Bu da modern tarihçilikteki dönemin olaylarını dönemin tanıklıkları ile tespit edip doğruluğunu kesinleştirme ilkesiyle örtüşür. Şâni-zâde bu konudaki delil sayılacak eserleri üçe ayırır: “*Delil-i evvel: Babilde 1900 sene boyunca mütemadiyyen devam etmiş olan ziclerdir. Delil-i sani: 2150 yıl önce güneş tutulmasını tam hesaplayan Çin’deki çalışmalardır. He’yet ilmince geçerliliği devam etmektedir. Delil-i salis: M.Ö. 263’den önce Atina şehrinin kurulduğunu gösterir mermer levhadır. Mermer ve taş da tarih araştırmalarına yardımcı olabilmektedir. Son delil: Mısır’daki pramitlerdir. Eski tarihçilerden meşhur Herodot 2220 sene önce bunları görmüş ve Mısır’da bunların tarihini bilir kimseye rastlamadım*”.¹⁹⁷ Şâni-zâde burada tarih ilmi açısından kanıtların farklı alanlardan gelmesi gerektiğini vurguluyor.

Yukarıdaki unsurlar ve *Şâni-zâde Tarihi*’nin birinci cildindeki *El-Mukameddimetü fi kavâ'id-i fenni't-tarih ve usûl-ü mutâla'ati't-tevarih* bir arada düşünüldüğünde gerek tarih metodolojisi açısından ve gerekse de o döneme kadar gelen tarihçilerin anlayışından ayrıldığını görmek mümkündür. II.Mahmud bu dibaceyi beğenerek: “*Ataullah Efendi'nin mukaddemesi güzel olmuş bir okunaklı yazı ile tebyîz olunup taraf-ı humâyûnuma takdîm olunsun*”¹⁹⁸ demiştir. Bir hekim olmasına rağmen Şâni-zâde’nin neden vak’anüvislik kurumuna atandığı bilinmemektedir. Dönemin ulemaları da bu işe şaşırmıştır. Fakat yine de Şâni-zâde bu görevinde başarılı olmuştur. Şâni-zâde’nin başarısına başka bir örnek ise II.Mahmud’un kızlarından Münire Sultan’ın doğumu¹⁹⁹ ve inşaa ettiği veladet

¹⁹⁶ Şâni-zâde, a.g.e., 2008, s. 16.

¹⁹⁷ Şâni-zâde, a.g.e., 2008, s. 17-19.

¹⁹⁹ BOA, HAT, 277/16255.

¹⁹⁹ BOA, HAT, 667/32557.

tarihidir.²⁰⁰ Şâni-zâde düştüğü tarihlerle sultanın takdirini kazanmış ve biner rubiyye altınla ödüllendirilmiştir.

Tarihçi ve hukukçu Ahmet Cevdet Paşa da Şâni-zâde'nin mukaddimesini çok beğenmiş kendi tarihinin içine bir belge niteliğinde almıştır. Fakat son yıllara kadar hiçbir tarihçinin dikkatini çekmeyen ve hatta bu konu üzerinde bizzat tezler hazırlayanların da fark edemediği bir durum ortaya çıkmıştır. Tarihçi Edhem Eldem'in *Hayretü'l-Azime Fi İntihalati'l Garibe* alt başlığıyla Voltaire ve Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi ismiyle yayımladığı makale oldukça dikkate değer unsurları barındırmaktadır.

Eldem, Şâni-zâde tarihindeki mukaddimenin bizzat Şâni-zâde tarafından “kuşa çevrilerek” Voltaire'in Diderot ve d'Alembert'in 1751-1772 yılları arasında yayınladıkları meşhur *Encyclopedie*'nin sekizinci cildinde yer alan “Histoire”-tarih-maddesinden çeşitli zamanlarda gerek yazarı ve gerek daha sonraki dönemlerde kimi yayıncı tarafından yayımlanan eserlerden “intihal” marifetiyle alındığını²⁰¹ iddia etmektedir.

Eldem'e göre daha ilk satırdan başlayarak bu iddia edilebilir. Örneğin: Voltaire tarihi “gerçek olmadıkları bilinen efsanelerin aksine gerçek olduğu iddia edilen olayların hikâyesi” olarak tanımlarken, Şâni-zâde'nin açılış cümlesi epey farklıdır: “Tarih ya gerçek bilinen olayların ya da olmamış yalan olayların kaydedilip nakledilmesinden ibarettir. Şâni-zâde, bu kadar bariz bir anlayış farkını az da olsa yumuşatan bir ifadeyle devam etmektedir: “Bazı tarihler, insan aklının hataları ve olmamış ve güvenilmez olaylarla sağlıklı bir hal alır.” Oysa doğru ile yanlış başından itibaren açık bir şekilde ayıran Voltaire, Şâni-zâde'nin bu son yorumunu “fikirler tarihi” -*histoire des opinions*- adını verdiği bir tarih türüne bağlamaktadır: “Bir de insanın hatalarının derlenmesinden ibaret olan fikirler tarihi vardır.” Voltaire, “sanayi tarihi”nin -*histoire des arts*- özellikle bu sanayinin nitelik ve işleyini de anlatırsa en yararlı tarih olabileceğini vurgulayıp, bir de yanlışlıkla tarih diye bilinen “tabi tarihin” -*histoire natürelle*-, yani tabiat bilgisinin, aslında

²⁰⁰ BOA, HAT, 669/32675.

²⁰¹ Edhem Eldem, “Voltaire ve Şanizade Mehmed Ataullah Efendi, Hayretü'l-Azime Fi İntihalati'l-Garibe”, *Toplumsal Tarih*, S. 237, Eylül 2013, s. 20-21.

fizik dalının temel bir unsuru olduğunu söylemektedir. Şâni-zâde ise, Voltaire'in "sanayi tarihi"yle ilgili görüşünü tamamen benimseyip, hatta daha da anlaşılır kılmak için "ve mancınık ve alatını ve vücuh-ı isti'malatını tahsil ü ta'allüme mü'eddi olmak cihetleriyle" ibaresini eklemişse de "tabii tarih" ile ilgili kısmı tamamen atmıştır. "Olaylar tarihini" -histoire des evenements- ikiye ayıran Voltaire, bunun birini "kutsal" -sacree-, diğerini ise "la-dini" -protane- olarak tanımlamaktadır. Ardından söyledikleri ise, kutsal tarih ile ilgili görüşlerini özetlemektedir: "Kutsal tarih, Tanrı'nın bir zamanlar Yahudi milletine yol göstermek, bugün ise bizim inancımızı düzenlemek için uygun gördüğü ilahî ve mucizevî olaylar silsilesinden ibarettir. Bu saygıdeğer maddeyle ilgilenmeyeceğim." Voltaire'in satırlarının arasındaki hicvi duymamak imkânsızdır: Henüz dini kutsal olarak gören ve koruyan bir rejimde sansüre uğramadan ya da hapse girmeden söyleyebileceği elbette bu kadardı. Şâni-zâde'nin tutumu bundan farklıydı. İkili tasnifi kabul etmiş, "tevarih-i mukaddese" -kutsal tarihler- ve "tevarih-i amme" -umumi tarihler- diye bir ayırım kullanmıştı. Fakat Voltaire'den farklı olarak birini kenara atıp ötekini tek geçerli tarih olarak göstermemişti. Aksine, ikisine de eşit ağırlıklı birer tanım getirmek ihtiyacı duymuştu."²⁰²

Eldem'e göre Şâni-zâde bunları üç sebepten dolayı yapmıştır: "Bunlardan ilki, ya ilgisizlikten ya da bilgisizlikten dolayı Voltaire'in metnindeki kısa ya da uzun bazı kısımları olduğu gibi atlamak; ikincisi, uygunsuzluk kaygısıyla bazı pasajları atmak ve çok daha sıklıkla tam aksine Voltaire'in metninde eksik görüp gerekli bulduğu bazı konuları eklemek; üçüncüsü ise, Voltaire'in söylediklerini muhafaza etmekle beraber bunların içinde yer alan bazı kısımları ya kendi düşündüklerine ya da okuyucusunun beklediklerine uymadığından daha manidar bir şekle sokmaktır."²⁰³

Bu iki yazarın eserlerindeki benzerlikleri çoğaltmak mümkündür. Kısaca Şâni-zâde iyi bir tanımlama ile "alıntı" yapmış, kötü bir tanımlama ile metni "kuşa çevirip" "intihal" etmiştir. Burada söylenecek tek şey Osmanlı XIX. yüzyılda alıntı yapmak, kaynakça göstermek gibi bir geleneğin olmadığıdır. Bunu bizzat kendisi de

²⁰² Eldem, a.g.m., s. 23.

²⁰³ Eldem, a.g.m., s. 24.

makalesinde söylemektedir. Fakat diğer alanlardaki eserlerde çevirinin asıl metninin kime ait olduğunu söyleyen Şâni-zâde'nin sıra tarih mukaddimesine gelince sessiz kalması aynı zamanda kimi yerleri değiştirmesi, silmesi, eklemesi bu konuda yeniden düşünmek için bir sebeptir.

Tarihine genel olarak bakıldığında Şâni-zâde'nin yazış tarzı ve kavrayışı ayrıca bir özellik göstermez; ifadesinde de seleflerinkinden daha az taassub görülür.²⁰⁴ Yukarıda incelediğimiz tıp ve askerliğe dair eserlerindeki yazım ve üslûba bakıldığında, tarihinde dilinin daha ağır ve ağıdalı olduğunu söylemek mümkündür. Bunun nedeni yine yukarıda Ortaylı'dan alıntıladığımız “*tarih yazıcılığı bir üslup, bir edebiyattır ve müverrihin en çok meşgul olduğu, en maharetli olduğu düzey budur.*” cümlesi durumu özetlemektedir. Şehnâmecilik ve ardından vak'anüvislik kurumunun kendi dili ve kabulleri yüzyıllar içinde oturmuş ve bu meslek grubundaki herkesi etkilediği gibi Şâni-zâde'yi de etkilemiştir. Örneğin, Şâni-zâde de meslektaşları gibi yeri gelince imâya, sokak ağzına, hicve başvurur, eserlerinde çoğunlukla kaynak belirtmez.

Şâni-zâde Tarihi'nde Türkçe deyimler ve atasözleri; Arapça hadis, ayet, atasözleri, deyimler ve şiirler; Farsça deyimler, atasözleri ve dörtlükler sık sık konusuna göre kullanılmıştır. Bu durum Şâni-zâde'nin bu dilleri çok iyi bilmesiyle açıklanabileceği gibi vak'anüvislik mesleğinin kendine özgün yapısının ortaya çıkardığı bir sonuç olarak düşünülebilir. Gerçekten de Şâni-zâde İtalyanca ve Fransızca'yı bu dillerden tercüme yapabilecek kadar bilmesine rağmen atasözleri ve deyimleri pek kullanmamıştır.

Şâni-zâde de tüm Osmanlı vak'anüvisleri gibi kendisine verilen belgeleri, şahit olduklarını ve ikinci kişilerden öğrendiklerini tarihinin kaynağı olarak kullanmıştır. Bunları da “*zan kişiye aittir*” prensibiyle tarihine eklemiştir. Bazı durumlarda konuyu direkt anlatmaktansa daha dikkatli bir dil kullanmayı tercih etmiştir. Bir devlet görevlisi olarak bunu yapmasında anlaşılır bir yan olduğunu düşünmek mümkündür.

²⁰⁴ Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev., Coşkun Üçok, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s. 376.

3. 3. OSMANLI'DA TERCÜME VE TERCÜMAN ŞÂNİ-ZÂDE

Şâni-zâde'nin Farsça, Arapça, İtalyanca, Rumca, Latince ve Fransızca'yı öğrendiğine ve bu dillerden tercüme yaptığına *eğitim ve meslek hayatı* bölümünde değinilmişti. O hem kendi hem de dönemin padişahının isteği üzerine tercüme yapmıştır. Bu tercüme üzerine yapılan çalışmalar Şâni-zâde'nin bu eserleri mütakamilen tercüme ettiğini göstermiştir. Buradan hareketle Şâni-zâde'nin tercümanlığıyla ilgili görüntüsünü yansıtmak önemlidir. Bu bölümde Osmanlı'da tercüme hareketi nasıldı, Şâni-zâde bu etkinliğin neresinde durdu sorularının yanıtı aranacaktır.

Bir toplumun uyanışı, içinde bulunduğu ölü toprağı ya da var olan durgunluğu ortadan kaldıracak amillerin başında tercüme etkinliği gelir. Hilmi Ziya Ülken: *“Medeni açılıştaki birer dönüm noktası teşkil eden uyanış devirlerinde, yeni fikir ve san’at mahsullerinin büyüklüğünü, açmış oldukları tesir kapılarının genişliğiyle mütenasip görüyoruz. Şüphesiz ki bu tesirlerin en başında “tercüme” gelir. Makinenin -teknik- bir memlekete girmesi yalnız başına hiçbir netice doğuramıyor: Zenci çok güzel otomobil kullanıyor. Fakat bu makinenin arkasında saklı olup, onu iten hakiki kuvveti, büyük fikir ve san’at eserlerini göremiyor. O suretle ki zenci, makinenin üzerinde olduğu halde, yine kendi kapalı kıymet âlemi içinde yaşamaya devam ediyor. Onu, medeni açılma yoluna karıştırmak için, kafasındaki bu kapalı sistemi kırmak ve oraya çarpışacak yeni tesirler sokmak lazımdır. Diğer tabirle onu binbir renkli yabancı kıymetlerle temasa getirmelidir.”*²⁰⁵

Tercüme gelişmiş ya da az gelişmiş olduğuna bakılmaksızın bir millet için en lüzumlu etkinliklerden biridir. Farklı kültür dairelerindeki ulusların zihniyet birikimleri bu etkinlik sayesinde diğer ulusların tasarrufuna sunulur.

*Eski Yunan uyanışı Anadolu, Fenike, Mısır tercümeleriyle; Türk Uygur uyanışı Hint, İran, Nesturi tercümeleriyle; İslam Uyanışı Yunan -Nesturi, Yakubi-, Hint Tercümeleriyle; yeni Garp uyanışı İslam -Türk, Arap, Acem-, Yahudi, Yunan tercümeleriyle mümkün olmuştur.*²⁰⁶ Bu devirlerde tercüme, tercüme alan

²⁰⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Ülken Yayınları, İstanbul, 2007, s. 14.

²⁰⁶ Ülken, a.g.e., s. 15.

uygarlığın gelişmesine ve kendini yenilemesine yol açarak medeniyetin ilerlemesine katkı sağlamıştır.

*Osmanlılar devri Garpla, eski medeniyetlerle bağlarını keserek yani kendi içine kapandığı için yaratıcılığını kaybetti. Bu devirlerde yalnız İslam medeniyetinin kelimeler, mantık ve tasavvufa ait eserleri aşırı derecede şerh edildi, haşiyeler ve ta'likler yazıldı. Bu nevi eserlere ait ihmal edilemeyecek kadar da tercüme yapıldı. Fakat Latin ve Yunan âleminde hiçbir nakil yapılmadığı gibi, evvelce bu âlemden Arapça'ya geçmiş olan eserlere karşı da aynı alakasızlık gösterildi.*²⁰⁷ Bu durumun nedenleri muhtelifdir. Bunların en başında geleni kuşkusuz Osmanlı'nın Batı karşısında geliştirmiş olduğu askerî, siyasî ve ekonomik gücün doğurduğu üstünlük psikolojisi; gâvura-Frenk'e karşı duyulan güvensizlik duygusudur. Fakat bu durum ilerleyen zamanlarda bir daralmaya, sabit kalmaya ve nihayet çözümsüzlüğe evrilecektir. Bunu kimi Osmanlı aydınları -örneğin: Kâtip Çelebi- fark edecek, yeni bilginin tercüme yoluyla Osmanlı'ya geçmesi konusunda önerilerde bulunacaklardır.

Türk kültürünün yörünge değişimi, yani batılılaşma, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başladığı kabul edilir. Sürekli askerî bozgunlar, imparatorluğun düzeninin bozulması ve parçalanması, malî düzensizlik ve başarısızlıklar ülkeyi, sanayileri gelişmiş ve sömürgeci genişlemenin doruğunda bulunan ülkelerin yarı sömürgesi haline getirdiği söylenir. Tercüme, teknik alanda, uygulamalı bilimlerin öğrenimine yönelik el kitapları sağlamak konusunda, özellikle çok değerli bir araç oldu. Böylece trigonometri ve tıp gibi alanlarda kitaplar tercüme edildi.²⁰⁸ Bu tercüme ilk ihtiyaç duyulan ve eksikliği hissedilen alanların bilgisini tamamlamak için yapılan acil müdahaleler olarak düşünülebilir. Bir devletin rakip ve düşmanlarını ölçmenin en net verisini sunan savaşlar teknik, fen ve tıpta ulaşılan bilgi seviyesinin genel görüntüsünü sunar.

²⁰⁷ Ülken, a.g.e., s. 308.

²⁰⁸ Güzin Dino, "Sabahattin Eyüboğlu ve Türkiye'de Çeviri Hareketleri", *Türk Dili Dergisi*, Tercüme Özel Sayısı, S. 322, 1 Temmuz 1978, s. 105.

*Osmanlılarda sistematik ve planlı bir tercüme programı izlenmemiştir.*²⁰⁹ Bizde tercüme yolundaki hususi teşebbüsler de ekseriya hey'et ve organize olmaktan ziyade ferdi ve dağınık kalmıştır.²¹⁰ Bunların dışında yeni yeni kurumsal kimlik kazanmaya başlayan kurumlardan olan Tercüme Odası 1821'de kurulurken başkanlığa getirilecek Avrupa dillerini iyi bilen bir kişi aranmış, Şâni-zâde Mehmet Ataullah Efendi'nin adı da ileri sürülmüştü. Ancak bu göreve kendiliğinden talip olanlar tarafından "kibar indinde saktu'l-itibar ve belki duçar-ı bezl-i istihkar" olmasına neden olacak iftiralar yayılmıştı. Böylece onun bu göreve gelmesi engellenmiş, kurumun başkanlığına Yahya Naci Efendi getirilmişti.²¹¹ Buradan da anlaşıldığına göre Şâni-zâde'nin hasımları her tarafta ona sorun yaratmaktadır. Diğer taraftan Osmanlı üst düzey bürokrasisinden onu destekleyecek kimsenin bulunmadığı da düşünülebilir.

Şâni-zâde'nin tercümanlığına baktığımızda ise ortaya iki kavram çıkar. Bunlardan birincisi ihtiyaçtır. Dönemin zorunlu gördüğü ihtiyaçlar Şâni-zâde'nin mesaisini belirlemiştir. Bunlardan birisi hiç kuşkusuz III.Selim'in emriyle tercüme edilen *Vesâyênâme-i Seferiyye*'dir. Askerî ihtiyaçların aciliyeti bunu zorunlu kılmıştır. Diğer taraftan yeni kurulan orduların ihtiyaçları da yeni sistemleri, yeni sistemler de tercümeyi merkeze almıştır. İkinci kavram ise hiç kuşkusuz Şâni-zâde'deki bireysel ve bitmek bilmez çabadır. Kimi tercümelerini herhangi bir yardım almadan tamamladığı bilinmektedir. Aslında bu dönemin diğer aydınlarına-âlimlerine bakıldığında da benzer bir görüntü ortaya çıkar. Bunlardan iki örnek kuşkusuz Başhoca İshak Efendi²¹² ve Başhekim Mustafa Behçet Efendi'dir. Şâni-zâde ve mezkûr iki âlim birkaç dil bilen ve tercümelere önem verme özellikleriyle diğerlerinden ayrılırlar.

Şâni-zâde'nin bildiği diller yukarıda zikredilmiş fakat ne ölçüde bildiği konusuna değinilmemişti. Dönemin eserleri incelediğinde bu dilleri tam layıkıyla ve

²⁰⁹ Remzi Demir, *Philosophia Ottomanica*, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Türk Felsefesi", C. III, Lotus Yayınları, 2007, Ankara, s. 28.

²¹⁰ Ülken, a.g.e., s. 344.

²¹¹ Ahmet Karaçavuş, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri", AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, YDT, Ankara, 2006, s. 70.

²¹² Başhoca İshak Efendi için bkz.: Ekmeleddin İhsanoğlu, "Başhoca İshak Efendi", *DİA.*, C. XXII, İstanbul, 2000, s. 529-530.; Salim Aydüz, "Başhoca İshak Efendi", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, YKY, C. I, İstanbul, 2008, s. 657.

ileri seviyede bildiği ortaya çıkmaktadır. Mesela Raczynksi, Şâni-zâde için: “*Kendisi İstanbul’da bilgili bir insan sayılıyordu. Akıcı bir Fransızcası vardı ve II.Friedrich’ten pek çok eseri Türkçe’ye tercüme etmişti*” demiştir. Burada sözü edilen Fransızca’nın niteliği Şâni-zâde’nin bu dili çok iyi bildiği konusunda bilgi vermektedir. Diğer bir batılı müellif olan Joseph-Francois Michaud eserinde: “*Fransızca dâhil olmak üzere birkaç Avrupa diline aşinaydı ve Batı’nın en iyi eserleri yalnızlığına lezzet katıyordu.*” diye yazmaktadır. Burada özellikle batılı müelliflerin verilmesinin sebebi Şâni-zâde’nin yabancı dili bilme ölçüsünü daha iyi anlayabileceklerine dair düşüncedir.

Son olarak bütüne baktığımızda Şâni-zâde mesleği tercüman olan bir insan değildir. Fakat dil bilgisi onu tercüme yapmaya yönlendirmiştir. Bu işi profesyonel olarak yaptığı da ortadadır. Bu noktada Şâni-zâde’nin batı dillerini öğrenmeye meraklı, ilerlemiş bir uygarlığın bilgisini yerinde durmakta olan bir uygarlığa transfer etmek bakımından oldukça değerlidir. Bunu tıp ve askerlik gibi alanlarda yapması ise onun değerini daha da arttırır.

3.4. OSMANLI BİLİM KURUMLARI VE BEŞİKTAŞ İLMİYE CEMİYETİ MENSUBU OLARAK ŞÂNİ-ZÂDE

Şâni-zâde devrin önde gelen ve bilinen bir âlimiydi. Döneminin bütün bilimi, bilgisi ve bilimsel etkinliklerine karşı yakından ilgiliydi. Dolayısıyla bilimsel kurum ve kuruluşlardan uzak kalması düşünülemezdi. Şâni-zâde döneminin ve Osmanlı’nın ilk bilimsel kurumlarından biri olarak kabul edilen Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi’nin bir üyesi ve önde gelen hocalarındandı. Onun sürülmesine sebep olan Bektaşîlik suçlaması da kaynağını buradan alır. O halde Beşiktaş İlmiye Cemiyeti’ni ve Şâni-zâde’nin buradaki rolünü bilmek önem arz etmektedir.

Tanzimat’ın 11 Şubat 1851’de kurduğu Encümen-i Daniş, Türkiye’de ilk modern akademi girişimi sayılabilir. Tanzimat’ın çağdaşlaşma kurumları arasında bu bilim kurumunun o zaman belirlenen başlıca görevi, fen bilimleri alanında kitaplar hazırlamaktı. Encümen, amacına ulaşamamıştır. Bunun önemli bir nedeni, üyeleri

arasında iltimasla sivil ve asker bürokratların yerleştirilmesi, Encümen'in bir yemlik haline getirilmiş olmasıdır. 1862'den sonra Encümen hakkında resmi bir kayıt yoktur. Batı bilimlerini yaymak için ikinci girişim 1861'de Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye'nin kuruluşudur.²¹³ Bu tarihten önce Osmanlı'da akademi yok muydu sorusu sorulabilir. Bu soruya Cemil Meriç'in cevabı: “*Her yalı, her konak, her tekke, her tarikat bir akademi idi. Ama 1851'de Reşit Paşa'nın arzusu ile Encümen-i Dâniş tesis edildi.*”²¹⁴ diyerek konak ve dinî kurumların Osmanlı düşün dünyasındaki yerini tesbit eder. Buradan hareketle Beşiktaş İlmiye Cemiyeti kuruluş ve etkinlik tarihi daha eski olmasına rağmen Osmanlı'da ilmî cemiyetleşmenin başlangıcı olarak kabul edilmez. Burası Batılı ya da Doğulu anlamda bir akademi de değildir. Onun için daha çok topluluk ismi kullanılır.

Bir bilim derneği olmaktan çok, Rönesans döneminde Avrupa'da, Platon'un Akademi Bahçesi'nde yaptığı toplantıları örnek olarak oluşturulan sohbet gruplarına benzeyen bu topluluğun üyeleri, Meclis-i Maarif Reisi Melekpaşazâde Abdülkadir Bey, Şikk-ı Sâlis Defterdarı İsmail Ferruh Efendi, Beşiktaşlı Kethüda-zade Mehmet Arif Efendi, Süleyman Fehim Efendi²¹⁵ ve Şeyh Mahmut Baba gibi aydınlar oluşturmaktadır.²¹⁶ Beşiktaş civarında birbirine yakın yalılarda oturan grup üyelerinin, ilk ne zaman bir araya gelerek bilimsel ve düşünsel tartışmalar yapmaya başladıkları kesin olarak bilinmemektedir. Beşiktaş Topluluğu üyelerinin konakları Beşiktaş ile Ortaköy arasındadır.²¹⁷ Daha önce de belirtildiği üzere Şâni-zâde'nin

²¹³ Halil İnalçık, Makaleler I: Doğu Batı, 2. Baskı, Temmuz 2005, Ankara, s. 20-21.

²¹⁴ Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İletişim Yayınları, 12. Baskı, İstanbul, 2009, s. 329.

²¹⁵ Bu cemiyete üye olanlar Bektaşilik'in ilgisiyle teker teker sürülmüştür. Cevdet Paşa Tarihinde bu durumu şöyle anlatır: “*Garibdir ki bu sırada Anadolu payelilerinden Melekpaşazade Abdülkadir bey ve Mekke-i Mükerreme payelilerinden vak'anüvis Sâbık Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi ve şikk-ı sâlis defterdarı meşhur İsmail Ferruh Efendi dahi Bektaşilikle itham olunarak Abdülkadir Bey Manisa'ya ve Şâni-zâde Menemen'e ve Ferruh Efendi Bursa'ya nefy olundular. Fakat Ferruh Efendi o zaman tefsir mevakıbı telifiyle meşgul olduğundan ba irade-i seniyye onu etmam üzere kazı köyüne tahvil buyurulmuştur. Bunların Bektaşiliğe hiç talik ve münasebetleri yok idi. Hatta Bektaşilere dair bir Saray-ı Hümayûn Cuma şerifinde akd olunan meclis-i meşverette Abdülkadir Bey Bektaşiler aleyhinde atub tutmuş ve o kadar ileri gitmiş idi ki bayağı keremat-i evliyayı inkâr mertebesine varmıştı. Hatta Karaca Ahmet'in kerâmetine dair söz söylediğinde İsevi tabiriyle onu red ve inkâr etmekle Rahmi Bey ona hitaben Abdülkadir Bey neylersin Ehl-i Allah'a zan olunur ma diye gazubâne mukabele etmişti.*” Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Matba-i Osmaniye, Der'saadet, C. XII, 1301, s. 212.

²¹⁶ Karaçavuş, a.g.t., s. 54.

²¹⁷ Karaçavuş, a.g.t., s. Aynı yerde.

konağı da burada bulunmaktadır. Dolayısıyla buradaki yakınlık Şâni-zâde'nin sosyal ve ilmi çevresini anlamak açısından da önemlidir.

Şâni-zâde'nin sosyal çevresini anlayabilmek için yukarıda zikredilen cemiyet üyeleri hakkında bilgi sahibi olmak önemlidir. Bunlardan Melekpaşazâde Abdülkadir Bey, Sadrazam Melek Mehmed Paşa'nın oğludur. Müderristir. Haziran 1808 Galata ve Mekke mollalığı, İstanbul kadılığı gibi çeşitli üst düzey ilmî görevlerde bulunmuştur. İlmî orta hoş sözlü ve âlimleri seven biridir. 27 Ekim 1846 tarihinde vefat etmiştir.²¹⁸ Kendisi ilmiye sınıfından olmakla birlikte bürokrasiden gelen bir aileye mensuptur.

Kethüdazâde Arif Efendi, 1777 yılında İstanbul'da doğmuştur. Devrin ileri gelen ulemasındandır. Resmi görevlerden ziyade halka ders vermektен hoşlanan ve gençliğinden ölünceye kadar bu surette ders verip talebe yetiştirmiş bir zattı. “*İran'da, Turan'da talebem vardır*” diyerek yetiştirdiği talebelerin çokluğunu ve bunlar arasında çok uzak yerlerden gelenlerin de olduğunu söylemektedir. Menakıb-ı Kethüdazâde Mehmed Arif Efendi'nin yazarı Emin Efendi'ye göre “*O vakitler rüştiye ve mekatib-i miriyeler olmadığından, Farisi, lügât, hesab, hendese, heyet, nücûm-ı küre ve fûnûn-ı saireyi okutur idi. Şehrilerden başka şuhûr-i selasete dersler kesiminde medreselerden müntehi talebeler dahi gelip Beşiktaş civarında mahsus odalar tutarlar, cevamide olmayan ulûm ve fûnûn okurlar idi.*” demektedir. Kethüdazâde'nin kendisi de bu şekilde konaklarda tahsil görmüş birçok hocadan ders alarak yetişmiştir.²¹⁹ Kethüdazâde Mehmed Arif'in hem yetişme hem de öğrenci yetiştirme şekli Cemil Meriç'in yukarıda alıntılanan “*her konak, cami vb. birer akademidir*” sözünü doğrulamakla birlikte Şâni-zâde'nin çevresindeki insanların da kendisi gibi ilim ve bilgi meraklısı olduğuna dair işaretler.

İsmail Ferruh Efendi ise 1797 tarihinde Londra'ya sefaretle gittiğinde, İstanbul'daki İngiliz sefiri Spencer Smith'in İngiliz Hariciye Bakanı Lord Grenwill'e yazdığı resmi yazıda, Ferruh Efendi'nin Özülü -Kırım'da- muteber bir tüccarın oğlu olup ticaret tahsili gördüğü, daha sonra İstanbul'a gelip resmi vazife aldığı ve çok

²¹⁸ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, haz., Nuri Akbayar, C. I, TVYY, İstanbul, 1996, s. 115.

²¹⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, “19. Yy. Başında Kültür Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmîyesi”, *Bellekten*, C. LI, S. 200 (Ağustos 1987)' den Ayırbaşım, TTK Basımevi, Ankara, 1987, s. 803.

zengin olduğu, ecneblerle yakın dostluk kurduğu ve Avrupa diplomasisini diğer bürokratlara göre daha iyi bildiği kaydedilmektedir.²²⁰ İsmail Ferruh Efendi bu cemiyetin birinci, Şâni-zâde ise ikinci başkanıdır. Buradan bakıldığında da bu cemiyetin batıyla teması net görülmektedir. Cemiyetin bu üyeleri düşünüldüğünde hepsi de eğitilmiş ve nitelikli insanlar olduğu anlaşılacaktır.

Bu gruba mensup âlimlerin önemli bir özelliği de genellikle din bilimleri ve İslam kültürüne vâkıf olmalarının yanında medreselerde artık öğretimi yapılmayan felsefe ve pozitif bilimlerde de yetişmiş olmalarıdır. Bununla birlikte bazıları Fransızca ve İtalyanca gibi yabancı dilleri tercüme yapabilecek ölçüde bilmektedir.²²¹ Grup üyeler Batı kültürü ve Batılılarla da temas halindeydiler. Felsefe ve matematik gibi ilimleri okuyan, İslamî kültürü modern anlayışla bağdaştırmak gibi bir endişe de taşıyan bu bilginler zümresi, “*heveskâr-ı ulûm ve maârif olanlardan her kim tederrüse talip olur ise onu talim etmeyi yahut ettirmeyi*” gaye edinerek bir araya gelmiş ve adeta bir cemiyet gibi faaliyet göstermişlerdir.²²²

Topluluk üyelerinden Şâni-zâde fen, İsmail Ferruh Efendi de edebiyat dersleri vermekteydi. Haftada iki gün topluluk sohbetlerine katılan Kethüdazâde Arif Efendi ise felsefe, şiir ve inşa ile çeşitli fenlerle ilgili sohbetlerde bulunurdu. Süleyman Fehim Efendi ise Farsça dersleri okutmaktaydı. Melekpaşa-zâde Abdülkadir Bey’e gelince, o daha çok topluluğun idarî işlerini organize eder ve gerekli takipleri yapardı.²²³ Haftada bir günü edebiyat sohbetleri, diğer günü de ders okutmak üzere iki gün toplanılırdı. Bu toplantılar çoğunlukla İsmail Ferruh Efendi’nin ya da onun hemen yakınında bulunan Şâni-zâde’nin yalısında yapılırdı. Aynı zamanda aralarına herhangi bir yabancıyı da almazlardı.²²⁴

Beşiktaş Topluluğu’nun bilimsel ve düşünsel kapasitesinin medreselilerden yüksek olduğu düşünülmektedir. Ona göre medreseliler bu nedenle topluluk üyelerini çekemeyerek kıskanmışlar ve bu yüzden de Yeniçeri Ocağının kaldırılmasını fırsat

²²⁰ İhsanoğlu, *a.g.m.*, s. 815.

²²¹ Mehmet Akif Demir, *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde İlmi Cemiyetler ve Din Eğitimi*, Birmat Matbaacılık, İstanbul, 2011, s. 35-6.

²²² Kâzım Yetiş, “Beşiktaş Cem’iyyet-i İlmiyesi”, *DİA*, C. V, İstanbul, 1992, s. 532-533.

²²³ Karaçavuş, *a.g.t.*, s. 57.

²²⁴ Karaçavuş, *a.g.t.*, s. 55-56.

bilerek topluluğun dağılmasını sağlamışlardır.²²⁵ Cevdet Paşa cemiyet mensuplarının sürülmelerinin sebebiyle ilgili olarak: “*Melekpaşazâde Abdülkadir Bey gibi bazılarının -kendi tabiriyle- “mezhebi meşrebinden geniş ve laubali” olarak tanınmaları, bu yüzden de saray ve halk nezdinde makbul kişiler sayılmamalarıdır.*”²²⁶ der.

Üyelerin sürgüne gönderilmesinin önemli sebeplerinden biri de Şehitlik Tekkesi Bektaşî Şeyhi Şeyh Mahmud Baba'nın bu grupta olmasıdır. Onun varlığından dolayı üyeler Bektaşîlikle itham edilmiştir. Yukarıda *Tarih-i Cevdet*'ten aldığımız kesitte de bu üyelerin -Şeyh Mahmud Baba hariç, kaldı ki onun bu cemiyetin üyesi olduğu da tartışmalıdır- Bektaşîlikle bir ilgisi olmadığı üyelerin kendi konuşmalarından yola çıkarak net bir şekilde görülmektedir.

Şâni-zâde Batı ilmini algılayabilecek bir ufka sahiptir. Yukarıda anlatılan cemiyet üyeleri de Şâni-zâde'ye benzer nitelikler göstermektedir. Onun gibi düşünen çevresi, bilimsel bir değişim ya da dönüşümün temel olarak kurumsal bir davranış ve çalışmayla ortaya çıkacağı düşüncesinden hareketle bu cemiyeti kurmuş ya da kurmaya çalışmışlardır. Bilimsel cemiyetlerin bilginin üretilmesi ve yayılması konusundaki fonksiyonunu konuşmak bugün için gereksizdir. O dönemlerde ise bu lüzumu hissetmek ciddi bir öngörü göstergesidir.

Ortaylı “*XIX. yüzyıl başında medreseden yetiştiği ve ulemâ ailesinden geldiği halde, medreselilerden nefret eden Şâni-zâde bu geleneğin ürünü olan bir kişilikti. Şâni-zâde bizdeki aydın geleneğinin başını çeker. Bir aydıydı; çünkü bilinçli olarak yaşadığı kültürel çevreyi değiştirmek istiyordu. Evindeki toplantılara Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi adı verilirdi ki bir nüve akademi veya salon kurumuydu.*”²²⁷ diyerek Şâni-zâde'nin eski bilgi ve ilim kurumlarına karşı nasıl bir duygu ve planla çalıştığını özetlemektedir.

²²⁵ Karaçavuş, a.g.t., s. 58.

²²⁶ Yetiş, a.g.m., s. 553

²²⁷ İlber Ortaylı, *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarihyazımı*, İş Bankası Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2007, s. 49.

3.5. BEKTAŞİLİK VE ŞÂNİ-ZÂDE'NİN BEKTAŞİLİĞİ

Şâni-zâde'nin hayatı bölümünde bahsedildiği üzere Şâni-zâde'nin önce sürülmesinin ardından da ölmesinin nedeni Bektaşî olması ya da Bektaşîlikle itham edilmiş olunmasıydı. Hayatına mal olan bu yakıştırmayı bilmek önemlidir. Bu bölümde Şâni-zâde Bektaşî miydi, öyleyse işaretleri nedir, değilse neden bu yakıştırma yapıldı sorularına cevap aranacaktır. Öncelikle Bektaşîlikle ilgili temel bilgilerin bilinmesinde fayda bulunmaktadır.

Bektaşîlik, Hacı Bektaş Veli'nin (ö. 1271 ?) kurmadığı ama kurucu pir olarak kabul edildiği, Kalenderî, Vefaî ve Haydarî düşünce sisteminin devamı sayılabilecek gayr-ı sünni bir tarîkat olarak kabul²²⁸ edilir. Anadolu'nun ve özellikle de Balkanların Türkleşmesi ve Müslümanlaşması konusundaki kolonizasyoncu ve yayılmacı dervişlik faaliyetleriyle²²⁹ gösterdikleri yararlılıktan dolayı Osmanlı devlet adamlarınca destek ve himmet görmüş bir tarîkat yapılanması olarak karşımıza çıkar. Aynı şekilde Fuat Köprülü Bektaşîliği "*kent-şehir Aleviliği*"²³⁰ olarak değerlendirir ve buradan hareketle "*ince bir kültür oluşturmuş, entelektüel bir tasavvuf tarîkatı*" olarak tanımlar.

Bektaşîlik, XVI. yüzyılda Osmanlı-Safevi mücadelesinin bir sonucu olarak yasaklı kaldığı çok kısa bir dönemi sayılmazsa genel olarak Osmanlı yönetimi ile iyi geçinmiştir. Tarîkatın sistemli hale gelmesini sağlayan Balım Sultan'ı²³¹ bizzat II. Bayezid 1501 tarihinde Hacı Bektaş Veli tekkesine şeyh olarak atamış, Bektaşîliğin örgütlenmesi ve yayılması için destek vermiştir. Yeniçeri Ocağının piri olarak da kabul edilen Hacı Bektaş Veli hem Anadolu hem de Balkanlar üzerinde münhasır bir etkiye sahip olmuştur.²³² Bugün Anadolu'daki Alevi ve Bektaşîler üzerindeki etkisi devam etmektedir.

²²⁸ Ahmet Yaşar Ocak, "Bektaşîlik", *DİA*, C. V, İstanbul, 1992, s. 373.

²²⁹ Daha fazla bilgi için bkz.: Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi* II'den Ayırbaşım, Ankara, 1942, s. 279-364.

²³⁰ Daha fazlası için bkz.: Fuat Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, Akçağ Yayınları, haz. Metin Ergun, Ankara, 2005.

²³¹ Daha fazla bilgi için bkz.: Ahmet Yaşar Ocak, "Balım Sultan", *DİA*, C. V, İstanbul, 1992, s. 18.

²³² Fahri Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları*, TTK Basımevi, Ankara, 2013, s. 8-15.

Bektaşîlerin Osmanlı yönetimiyle iyi sayılabilecek ilişkilerinin III.Selim döneminden itibaren değiştiği, Osmanlı merkezî yönetiminin Bektaşîliğe ilgisinin azaldığı, buna mukabil Mevlevîlik ve Nakşîlik'in ön plana çıktığı görülmektedir. Bunun muhtelif nedenleri vardır. Sultan III.Selim döneminde isyan eden ve Bektaşî oldukları ya da Bektaşîleri kullandıkları söylenen Tepedelenli Ali Paşa ve Pazvantoğlu isyanları merkezî yönetimin Bektaşîlere bakışını değiştirmiştir. Bu sebeple İşkodra Valisi, buradaki Bektaşî dervişlerini Tepedelenli Ali Paşa'nın adamları olduğu gerekçesiyle İşkodra şehrinden sürdürmüştür. Sultan III.Selim yeniçerilere “*Hacı Bektaş Köçekleri*” şeklinde hitap etmiş olsa da Yeniçeri Ocağının devamlı surette istikrarsızlık unsuru haline gelmesi Bektaşîliğin devlet nazarında itibar kaybına uğramasının bir başka nedeni olmuştur. Bu sebeple Sultan III.Selim yeni kurduğu Nizam-ı Cedid askerinin manevî eğitimini Mevlevî tarikatına bağlamıştır. Bu suretle Yeniçerilerle özdeşleşen Bektaşîlere karşı tavır almaya başladığını da açık olarak belli etmiştir.²³³ Yönetimin bu tercihi ilim adamı-yeniçeri ve Bektaşî arasında kurulmuş doğal sayılabilecek ittifakı karşısına aldığı anlamına da gelir. Gerekliğinde birlikte hareket etme kabiliyetine sahip olan bu üçlü grubun yapılacak reformlara karşı bir hareket geliştirmesi yönetimin her daim aklında bulundurduğu bir ihtiyat olacaktır.

Bektaşî tekkelerinin kapatılması emrini veren Sultan II.Mahmud ise Alemdar Mustafa Paşa olayında isyancıları Bektaşî babalarının cesaretlendirdiğine inanmaktaydı. Bu sebeple Bektaşîlere karşı Mevlevîleri desteklemekteydi. Nasıl ki Sultan III.Selim Nizam-ı Cedid askerlerinin manevî eğitimini Mevlevîlere havale etmişse, Sultan II.Mahmud da yeni kurduğu Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'yi mareşal rütbesiyle bir Mevlevî şeyhinin manevî terbiyesine bırakmıştı.²³⁴ Bektaşîlerin Osmanlı yönetimince istenmeyen gruplar olduğunu ifade eden bu gibi durumlar 1826' da Vaka-i Hayriyye diye isimlendirilen olayla nihayet bulacaktır. Bu olaydan Şâni-zâde de etkilenecek ve sürülecektir.

Anlaşılabileceği üzere Şâni-zâde'nin sürülmesi -Bektaşîlikle suçlanmasından dolayı- kesinleşmiştir. Burada dikkati çeken birkaç husus vardır. Her ne kadar Şâni-

²³³ Maden, a.g.e., s. 15.

²³⁴ Maden, a.g.e., s. 16.

zâde Bektaşî ithamıyla sürgüne gönderiliyorsa da bu konuda pek çok tarihçi farklı düşünmektedir. Mesela *Tarih-i Cevdet*'te Cevdet Paşa, Şâni-zâde'nin ve diğer üç Beşiktaş İlmîye Cemiyeti üyesinin Bektaşîlikle hiçbir ilgisinin olmadığını net bir şekilde anlattıktan sonra, bunların bazılarının Bektaşîliğe hakaret etme noktasında olduklarını ısrarla vurgular.²³⁵ Diğer yandan tıp tarihçisi olan Osman Şevki Uludağ tam tersini söylemektedir: “Şâni-zâde Avrupa dillerini bilen, Mustafa Behçet Efendi'nin kurbanı olmuş, kapalı veznedarı Aziz, zahire veznedarı Arif Efendiler için padişaha arz olunan takrîre Şâni-zâde ile Çagalazâde Tahir'in adları da sonradan ilave olunmuştu. Padişaha sunulan takrîrde bunların adı yazılı değildi. O kiskanılmıştı. Çünkü ona vaktin İbn-i Sina'sı deniyordu. Ancak Bektaşî tarikatına mensuptu. Senelerden beri birçok defalar hakkına tecavüz edildiği için sinirli idi. Bektaşî oluşu bahane sayılarak irâdesi evvelden alınan menler listesine onun adı sonradan ilave olunmuştur. Şâni-zâde 1827'de Tire'ye sürülmüştü. Gariptir ki Şâni-zâde'nin sürülmesi meselesini rekabet meselesi dedirtmemek için aranan çarelerden birisi de yukarıda söylendiği gibi onun yalnız olarak sürülmemesi ve Çagalazâde Tahir'in de bu düşünce ile Şâni-zâde'ye menfa arkadaşısı yapılmasıdır.”²³⁶

Yukarıdaki iki farklı fikrin de sebepleri vardır. Bunlardan Şâni-zâde Bektaşî'ydi diyenler kuvvetle muhtemel onun bir üst başlıkta ele aldığımız Beşiktaş İlmîye Cemiyeti'ndeki konumundan yola çıkarlar. Anlatıldığı üzere bu cemiyetin etkinlikleri yabancılara kapalıydı ve daha önemlisi üyelerinden birisinin de Şehitlik Tekkesi Bektaşî Şeyhi Şeyh Mahmud Baba olmasıydı. Buradaki ilişkiden hareketle Şâni-zâde'nin Bektaşî olduğu düşünülmüştür. Fakat Şâni-zâde'nin Çagalazâde Tahir Bey, Anadolu pâyesinden Murad Efendizâde Arif Efendi ve Melekpaşazâde Abdülkadir Bey'le birlikte Bektaşî oldukları suçlamasıyla sürüldükleri kesindir.²³⁷

Diğer yandan Bektaşî olmadığına dair düşüncelerin sebebi ise Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin Şâni-zâde'yi ezeli bir rakip olarak görmesi ve Bektaşîlerin ortadan kaldırılması sürecini bu hırsına aracı etmesidir. Yeniçerilerin ve

²³⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Matba-i Osmaniye, Der'saadet, C. XII, 1301, s. 212.

²³⁵ Kitabı yeniden yayıma hazırlayan Esin Kâhya dipnotta *Tarih-i Lütfî*'nin birinci cildinin 168. sayfasına dayandığını beyan eder.

²³⁶ Osman Şevki Uludağ, *Osmanlılar Devrinde Türk Hekimliği*, haz., Esin Kahya, TTK Basımevi, Ankara, 2010, s. 70.

²³⁷ BOA, HAT, 500/24493.

Bektaşîliğin ilgâsıyla oluşan karışık siyasî ortamda özellikle bürokrasi içinde Bektaşîlik suçlaması yaygınlaşmış, rakipleri tarafından sindirilmek istenen bazı Osmanlı aydınları da tarîkatle ilişkileri olmakla suçlanmıştır. Osmanlı Devleti, Bektaşî tekkelerinin kapatılması ve kontrol altına alınmasını II.Mahmud'un saltanatı süresince çok sıkı bir şekilde takip etmiştir. Bektaşî zannedilen birçok tarîkat şeyhi ve dervişi de muhtelif yerlere sürgüne gönderilmişler, çok sonraları suçsuzlukları anlaşıldığı için memleketlerine geri dönebilmişlerdir.²³⁸ Bektaşî tekkelerinin kapatılma kararı alındıktan sonra bütün Bektaşîler çok sıkı bir takibat altına alınmıştır. Devlet, yalnız Bektaşîleri değil, Bektaşîlikle şöyle veya böyle ilişkisi olan herkesi rızf, ilhad ve zındıklıkla suçlamıştır. Bektaşîlere yardım edenlerin nasıl bir muameleye tabi tutulduklarıyla ilgili pek çok olay ve örnek bulunmaktadır.²³⁹

Yukarıda anlatılan duruma örnek olarak: *“Sürgüne gönderilenler içinde Melekpaşazâde Abdülkadir Efendi, Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi, Ferruh Efendi gibi büyük bilginler de vardı. Üstelik bu bilginlerin hemen hepsi, sürgün listesini düzenleyen ulemâ ve meşâyihin hemen hepsine hocalık etmiş kişilerdi. Sürgün meselesi öylesine büyük bir istismara alet edilmiştir ki, danışma heyetinden bazıları “artık bu kadarı fazla” demek zorunda kalmıştı. Mesela, Kürt Abdurrahman: “Kethüdazâde Arif de Bektaşîdir; Şâni-zâde gibi onu da sürelim.” dediğinde, daha sonraki zamanlarda kazasker olduğu görülen Çerkeşli Muhammed Refî şöyle haykırmak zorunda kalmıştır: “Yeter artık. Utan, be adam. Kethüdazâde hepimizin hocasıdır. Ben de ondan ders okudum. Mezhebi ve itikâdı temiz bir zâttır.”²⁴⁰* diyerek tepkisini göstermiştir. Ortamın ne denli karmaşık olduğu, kişisel hesaplaşmaların Bektaşîlik töhmetiyle gerçekleşebileceği ve bunun da anlaşılacağı ortadadır.

Bu iki noktanın dışında üçüncü bir unsur ise Bektaşî ve onunla aynı zâviyede bulunan Alevi geleneği içinde Şâni-zâde'ye dair yapılan araştırmada herhangi bir veri -tek bir istisna dışında- bulunamamıştır. *Alevi-Bektaşî Şiirler Antolojisi*'nde²⁴¹

²³⁸ A. Yılmaz Soyzer, *19. Yüzyılda Bektaşîlik*, Frida Yayınları, İstanbul, 2012, s. 70.

²³⁹ Soyzer, a.g.e., s. 68.

²⁴⁰ Yaşar Nuri Öztürk, *Tarihi Boyunca Bektaşîlik*, Yeni Boyut, 5. Baskı, İstanbul, 1998, s. 195.

²⁴¹ İsmail Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirler Antolojisi (19. Yüzyıl)*, C. IV, Saypa Yayın Dağıtım, Ankara, 1995, s.1-800.

Bektaşî olduğu iddia edilen ve divan sahibi olan Şâni-zâde'nin hiçbir şiirine rastlanılmamıştır. XIX. yüzyılın Şâni-zâde'den daha güçsüz şairlerinin bile yer aldığı mezkûr antolojide Şâni-zâde'nin ismi dahi geçmez. Diğer yandan Alevi-Bektaşî müesseseleri ve toplumu da Şâni-zâde'yi sahiplenme konusunda herhangi bir belirti göstermez. Bu konuda tek istisna Cem Vakfî'dir. Cem Vakfî'nin internet sitesinde²⁴² Şâni-zâde'nin Tire'ye sürülmesi ile ilgili hatt-ı humâyûn ve çevirisi bulunmaktadır. Bu belgeyle oluşturulan makalede genel olarak Şâni-zâde, eserleri ve Beşiktaş İlmiye Cemiyeti'nden bahsedilmektedir. Bektaşî olduğuyla ilgili herhangi bir düşünce ifade edilmemiştir.

3.6. DİĞER ÖZELLİKLERİYLE ŞÂNI-ZÂDE

İlmi ve eser verme yönünden çok yönlülüğü görülen Şâni-zâde'nin bireysel nitelikler konusunda da aynı özelliği sürdürdüğünü görmekteyiz. Deyim yerindeyse on parmağında on marifet olan Şâni-zâde'nin diğer özelliklerinden ayrıntıya inilmeden bahsedilecektir.

Eserleri konusunda da değindiğimiz gibi Şâni-zâde divân sahibi bir şairdir. Şiirleri birkaç divançe olarak toplanmıştır. Çeşitli konularda şiirler yazmıştır. Hatta yukarıda anlattığımız Beşiktaş İlmiye Cemiyeti'ndeki toplantılarda en güzel şiiri belirlemek için üyeler arasında şiir yarışmaları düzenlenmiş, rekabet ortamı bile oluşturulmuştur.

Şâni-zâde döneminin fenn-i mûsikide *Farabî-i zaman*²⁴³ ünvanını almıştır. Farabî'nin tam bir kanun ustası ve hatta kanunun mûcidi olduğu düşünülürse bu yakıştırmadan dolayı Şâni-zâde'nin kanun çalmada ve fenn-i musikide ne denli ileri seviyede olduğu ortaya çıkar. Aynı zamanda üstadane tanbur çaldığı söylenir. Nadiren saat yaptığı da bilinir.²⁴⁴ İlm-i nücumda şöhretinin aşikâr²⁴⁵ olduğunu yine

²⁴² Cem Vakfî, (Çevrimiçi), <http://www.cemvakfi.org.tr/osmanli-belgelerinde-alevilik-bektasilik/sanizade-mehmed-ataullah-efendinin-tireye-surgun-edilmesi/>, 12 Mayıs 2015.

²⁴³ Mehmed Cemaleddin Efendi, *Osmanlı Tarihi ve Müverrihleri (Ayine-i Zürefa)*, Dersaadet, Akdem Matbaası, 1214, s. 68.

²⁴⁴ Mehmed Cemaleddin Efendi, a.g.e., s. 68.

²⁴⁵ Mehmed Cemaleddin Efendi, a.g.e., s. 68.

aynı kaynakta bahsedilir. Öyle ki Şâni-zâde'nin bazı tarihsel olayları belirlemede ve değerlendirmesinde yıldızların ve göğün hareketlerine göre karar alması kendisinin zihinsel düzeyiyle çelişkili bir durum oluşturduğuna dair yorumlara da sebep olur.

Şâni-zâde resim de çizmiştir. *Şâni-zâde'nin öğrenim gördüğü Hendese-i Mülkiye Mektebi'nde proje çizimlerine büyük önem verildiği; ayrıca karakalem ve sulu boya resimlerin öğrencilere yaptırıldığını göz önüne alırsak resim yapmayı mühendishane'de öğrenmiş olduğunu söylebiliriz.*²⁴⁶ Resimleri günümüze ulaşmamıştır.

Şâni-zâde aynı zamanda hattatlığa da merak salmış ve bunun için emek sarf etmiştir. Hattatlar şeyhi İsmail Zühdi Efendi'den hat dersleri almıştır.²⁴⁷

Bilimsel alanlardaki çok yönlülüğü gibi kişisel yetenek ve beceri alanlarında da çeşitli vasıflara sahiptir. Onun bu ilgi ve yeteneğinin kısıklanması bir yerde eşyanın tabiatı gereğidir.

---

²⁴⁶ Zülfikar, a.g.e., s. 91.

²⁴⁷ Şâni-zâde, a.g.e., 2008, s. 637.

3.7. DEĞERLENDİRME

Şâni-zâde yalnız hekim değil, aynı zamanda ansiklopedik²⁴⁸ bir bilgindi.²⁴⁹ Adıvar'ın bu tespiti çok önemlidir. Zira ansiklopedistlerin temel amacı bilgiyi büyük eserler halinde toplamak ve bilginin halka yayılmasını sağlamaktır. Onların toplumun seviyesini yükseltmek gibi bir amaçları vardı. Bu noktadan bakıldığında Türk düşünce sistemi açısından da Şâni-zâde'nin böyle bir çabası vardı. Yaptığı çalışmaları -günümüze ulaşmayanlar da dâhil- böyle bir amaçla yazdığı düşünülmektedir.

Şâni-zâde hekim olarak tıp üzerine yoğunlaşmıştır. Bilindiği üzere tıp müspet bilimlerin hareket ettiricisidir. Sadece kendini geliştirmekle kalmaz ilaç yapımı için kimya, anatomi için biyoloji gibi alanları da kendisiyle birlikte gelişmeye mecbur bırakır. Bu açıdan bakıldığında Şâni-zâde'nin tıp alanında çalışmakla verdiği uğraşın değeri ortaya çıkar.

“Teşrih bir fendir ki anınla bedenın âzâsı ve âzâ-yı mezburenin vazi’ ve şekilleri ve birbirleriyle taalluk ve münasebetleri ve mutat hizmetleri malum olur...” bugünkü tarifimizde aşığı yukarı bu değil mi? Burada dikkati çeken anatomiye ilim yerine fendir demesi. Acaba yüzlerce yıl kadavra hasreti çeken, taassupla boğuşan üstadlar bu kelime ile diseksiyoya verilen önemi mi belirtiyorlar?”²⁵⁰ Şâni-zâde yüzyıllar boyunca gerek dini nedenlerden gerekse de diğer başka sebeplerden dolayı ortaya çıkan sessiz bir kabûlün iki şekilde yıkıcısıdır. Bunlardan birincisi teşrihe verdiği önem ve tıbbın teşrihten ayrılmazlığına yaptığı vurgu, diğeri ise diseksiyon düşüncesinin daha sağlam bir şekilde tıp eğitimimizin merkezinde olması gereken bir unsur olarak kabûlü ve ısrarıdır.

²⁴⁸ Buradaki ansiklopedik kavramının açıklanmasında fayda bulunmaktadır. Ansiklopedistler: bilimlere ve sanatlara ilişkin analitik bir sözlük diye betimlenen ansiklopedi'nin hazırlanmasına, Diderot ve d'Alembert'in editörlüğü altında, katkı yapmış olan Fransız yazar ve düşünürler öbeği. Söz konusu filozoflar öbeği Voltaire, Helvetius, Diderot, d'Alembert, Chevalier de Jaucourt, Rousseau, Montesquieu, Charles Buffon, Turgot ve Baron d'Holbach gibi filozoflardan oluşur. Ahmet Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2003, s. 29.

²⁴⁹ Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul, 1982, s. 214.

²⁵⁰ Muhiddin Dilemre, “Türkiyede Basılı İlk Anatomi Kitabımız”, *AÜ Tıp Fakültesi Mecmuası*, Ayrı Baskı, C. I, S. I, İstanbul, 1946, s. 70.

*Mustafa Behçet Efendi'nin Şâni-zâde'yi rakip tanınması, ona Tıbbhanede iş vermemesi, yaptığı hataların en büyüğüdür. Şâni-zâde o zamanlarda dünyadaki tıbbi ve veçhesini herkesten iyi görmüş ve yazdığı kitaplarla ilmi değerini ortaya koymuş büyük bir üstattı. Teşrih ilmi Avrupa'da yüzyıllarca evvelden beri değişmiş olduğu halde yeni tarzda teşrih kitabı yazmak ilk defa Şâni-zâde'ye nasip olmuştu.*²⁵¹ Buradan da anlaşılacağı üzere Şâni-zâde büyük bir bilgindir. Böyle bir hekimin hekimbaşılık yapması gerekirken vak'anüvislik yapması Türk tıbbı açısından eksiklik olarak yorumlanabilir.

Berkes de Şâni-zâde için “*eski tıbbın yanında yavaş yavaş modern tıp bilgilerinin de bu dönemde -II.Mahmud dönemi- yer aldığını görürüz ki bu alanda tanınmış kişilerin en önemlisi Bektaşîlik takîbâtına kurban giden Şâni-zâde'dir.*”²⁵² der. Onun kendi kişisel çabasıyla edindiği bilgileri *Hamse-i Şâni-zâde*'de toplamasıyla sonraki kuşakların modern tıbbı dönüşümünü kolaylaştırmayı hedeflemiştir. Eserleri Tıbbiye'de uzun yıllar okutulmuştur. Şâni-zâde tıp dilinin Türkçeleştirilmesi için özellikle çaba sarf etmiş, kritik çevirileriyle o dili bilmeyen öğrencilerin işini kolaylaştırmıştır.

Şâni-zâde'nin Beşiktaş İlmî Cemiyeti'ndeki varlığı ve kuruluşunda etkin bir rol aldığı bilinmektedir. Bu durum Şâni-zâde'nin bilimsel alanlardaki gelişmenin kurumsallaşmaktan geçtiğine olan inancının göstergesi olabilir. Japon akademisinin 1879'da kurulduğu göz önünde alındığında bir akademi çekirdeği oluşumunun 1810'larda Osmanlı'da kurulması ve geliştirilmeye çalışılması büyük bir fırsat olarak değerlendirilebilir. Her şeyden öte böyle bir ihtiyacın tespiti bile Şâni-zâde'nin sağlam bir öngörüye sahip olduğunun göstergesidir. Şayet bu cemiyet dağıtılmasaydı ve üyeleri sürülmeseydi belki de daha farklı bir Türk Bilim Akademisi ve geleneği oluşturulmuş olabilirdi.

Matematik, Coğrafya, Mühendislik gibi çalışmalarını günümüze kadar gelememiş olması düşünce ve eğitim hayatı için kayıp olarak değerlendirilmelidir.

²⁵¹ Uludağ, a.g.e., s. 69.

²⁵² Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1978, s. 180.

Zihinsel derinliğine rağmen bir divan oluşturacak kadar şiir yazması onun bilim insanı olarak soğuk ve donuk olmadığını gösterir. Aynı zamanda hüsn-i hat, resim, müzik gibi sanat alanlarıyla da ilgilenmesi onun her açıdan dolu dolu yaşadığının ve geride kalanlara mükemmele yakın bir örnek bıraktığının kanıtıdır. Bugün için Şâni-zâde'nin ufku, çeşitli alanlara karşı duyduğu ilgi ve yine bu alanların çoğundaki başarısı onu bir Rönesans adamı gibi düşünölmeye değer kılar.

Şâni-zâde, yazdığı tarihte devrinin olaylarını anlatmıştır. Tarihçiliğinde bugünkü tarihçiler için orijinal bir şey olmayabilir, fakat özellikle mukaddimesi - Voltaire'den alınsın ya da kendisi yazmış olsun, farketmez- o dönemin tarihçilerinin düşünemediği bir yaklaşım olarak değerlendirilmelidir.

Şâni-zâde, Osmanlı ve yöneticilerini değil aynı zamanda Osmanlı rekabetini savaş noktasına taşımış olan Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın da dikkatini çekmiş, Şâni-zâde'nin eserlerini burada özellikle bastırılmıştır. II.Mahmud gibi yurtdışından hoca getirip yurtdışına öğrenci gönderen Mehmet Ali Paşa, Şâni-zâde'nin ve eserlerinin kıymetini anladığına dair izlenim vermektedir. Bu durum araştırmaya konu olacak değerdedir.

Şâni-zâde'yi Batılı bir aydının değerlendirmesi şöyledir: “*Uzun yıllar Paris Doğu Dilleri merkezinde çalışmış ve yine Mısır'da yayınlanan kitaplar hakkında bir inceleme kaleme alan Bianchi, Osmanlı'da da saygı duyulmuş ve Encümen-i Dâniş harici âzâlığına seçilmiştir. Şâni-zâde'nin kitabının yayınlandığı yıl II.Mahmud Mir'atü'l Ebdân'ın süslü bir nüshasını -saray için hazırlanan özel baskı- Fransız sefaretine göndermiştir. Bianchi incelediği kitabın bir zihniyet değişikliği, geleneksel Osmanlı düşünce tarzının dışına taşan bir olay olduğunu derhal farketmiştir. O kadar ki değerlendirmesini küçük bir monografi tarzında yazmıştır.*²⁵³

²⁵³ Kazancıgil, a.g.e., s. 14-15.

SONUÇ

Âlimleri-bilginleri tanımak ve onları tanıtmak, böylece soylu rekabete yol açmak amacıyla yapılan bu çalışmada XIX. yüzyılın önemli simalarından biri olan Şâni-zâde bütün yönleriyle ele alınmaya gayret edilmiştir.

Her insanın yaşadığı çağın insanı olduğu gerçeğinden hareketle öncelikle onun yaşadığı zaman ve zemin farklı bilimlerin perspektifinden tarif edilmeye çalışılmıştır. Şâni-zâde'nin içine doğduğu iktisadî, siyasî, felsefî ve sosyal ortamın resmi çizilmiştir.

Birinci bölümde Şâni-zâde'nin kişisel bilgileri, ailesi, eğitimi gibi konular merkeze alınmış, bu çerçevede sorular sorulup cevaplar aranmıştır.

İkinci bölümde müellifin eserlerine odaklanılmıştır. Eser bakımından hayli zengin ve üretici olan Şâni-zâde'nin hangi alanda neleri, neden ve nasıl yazdığı, nasıl yayınladığı sorularının cevabı aranmıştır. Okuyanların zihninde tılsımlı bir lezzet bırakması amacıyla eserlerinden birer örnek verilmiştir. Bu örnekler okuru eserin tamamını okumaya teşvik eder ise bu bölüm amacına ulaşmış sayılacaktır.

Üçüncü bölümde Şâni-zâde icracı yönüyle değerlendirilmiştir. Farklı meslekleri nasıl uyguladığı, neler yaptığı ve nasıl yaptığı bu bölümde izah edilmiştir. Bugüne yansısıyları idrak edilmeye, nedensel ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır.

Bütün çalışmadan ortaya çıkan yargı şöyle özetlenebilir: Osmanlı İmparatorluğu'nda XVI. yüzyıl ile başlayan duraklama bilim alanında da kendini göstermiştir. Tıp, coğrafya ve teknik alanlarda bu duraklamanın izini sürmek daha kolaydır. Klasik eğitim kurumları ise bu kötü gidişi engelleyecek kapasite ve kabiliyete tam anlamıyla sahip değildir. Bu durumun farkına varan kişilerin tek ve yorucu çalışmaları bu zinciri kırıp yeni bir perspektif yaratmaya yetmemiş, bu çizgi XIX. yüzyıla kadar kendini var etmiştir. Bu yüzyılda da birden bire kopmamıştır. İşte Şâni-zâde'nin gördüğü, tespit ettiği şey tam olarak budur: "Eski bilgi" artık yeterli değildir. Bunun yeniden değerlendirilmesi, layıkıyla bilinmesi ve nihayet "yeni bilgiye" eriştirilmesi gerekmektedir. Bu sebeple Şâni-zâde tıp, askerlik, matematik, tarih ve coğrafya alanlarında eserler hazırlamıştır. Bildikleri de yeterli değildir.

Bunun için yabancı dil öğrenmiş, tercümelemler yapmıştır. Uzun süredir bunların yapılmadığının, geç kalındığının farkındadır. Telaşlanmadan emin adımlarla çalışmalarını derinleştirmiştir.

Her ne kadar Şâni-zâde bilginin peşinde gibi görünse de onun en temel çabası bilgi edinme yolu olan bilimin usûlüdür. Bir bilimin bilim olması için gereken en önemli şey usûldür. Bir bilgi bilen bir şeyi bilebilir, fakat usûlü bilen her şeyi öğrenebilirdi, bunun sonu ve sınırı yoktu. Bu amaçla *Usûlü't Tabîa, Kanûnü'l Cerrahin ve Usûl-i Hisab* 'ı yazmıştır. Böylelikle bu metodların daha kolay ve Türkçe öğrenilmesinin yolu açılmıştır. Buradaki metodları okuyanlar bilimin çalışma sistemini öğrenecek yeni bilgilere yeni sonuçlara ulaşabilecektir. İşte böylece de “yeni bilgi” tesis edilecektir. Şâni-zâde'nin Türk tarihindeki oynadığı asıl rol bunu tesbit etmiş olmasıdır.

Şâni-zâde, hekim olarak beş ciltlik *Hamse-i Şâni-zâde* 'yi yazdı. Ölümünden bir yıl sonra açılan Tıbhâne'de ders kitabı olarak okutuldu. Aynı zamanda tıp dilinin Türkçeleşmesi için başvuru-kaynak eser oldu. Hiçbir âlimin eleştiremediği İbn-i Sina'nın *Kanun* isimli kitabının hükmünü doldurduğunu ifade etti.

Şâni-zâde, vak'anüvis olarak atandı. Kendi ismiyle anılan dört ciltlik tarihi yazdı. Bu alanda da tarih biliminin metoduyla ilgilendi. Eserine yazdığı giriş beğenildi. Askerlik alanında çeviriler yaptı, coğrafya kitapları yazdı, kendine ait bir divan oluşturabilecek kadar şiir yazdı.

Şâni-zâde, bütün bunları tek başına yapamayacağını anlamış olmalı ki Beşiktaş İlmiye Cemiyeti'ni kurup kurumsallaştırarak bilimsel ortam hazırlamaya çalıştı. Kendisi gibi bilimsel gelişmenin gerekliliğinden haberdar insanlarla bir araya geldi. Belki bir akademi tesis ediliyordu ki dönemin sosyal ve siyasal gerçekleri bu kurumun ve üyelerinin yaşamasına izin vermedi.

Şâni-zâde saat yaptı, ud çaldı ve resim çizdi. Zihinsel emek isteyen pek çok alanla amatör ya da profesyonel olarak ilgilendi.

Osmanlı coğrafyasından Rönesans adamı diye tabir edilen karaktere en yakın kişinin Şâni-zâde olduğunu söylemek abartı olmaz. Çok yönlülüğü, sınırların farkına

varıp bu sınırları aşma çabası, kararlılığı, azmi ve etkileri göz önüne alındığında bu sıfatı hak edeceği daha rahat görülebilecektir. Eski ile yeniyi, Batı ile Doğu'yu kavraması ve bunların üzerine çıkma gayreti de yaşadığı dönemi aştığına dair ipucu olarak değerlendirilebilir.

Şâni-zâde mühendishaneden eğitim almış bir mühendistir. Fakat mühendislik yapmamıştır. Aynı zamanda Osmanlı medreselerinde eğitim alıp kadı olmuştur. Onun resmi iki görevinden birisidir kadılık. Kadılıkla ilgili herhangi bir çalışma yapmamış ve bu kurumun daha işler hale gelmesi için düşünceler geliştirmemiş olması bu göreviyle mesafeli olduğunu düşündürebilir.

Şâni-zâde, Beşiktaş İlmîye Cemiyeti mensubu ve Bektaşî olduğu gerekçesiyle Tire'ye sürüldü. Planları, düşünceleri, ortamı ve kitapları İstanbul'da kaldı. Bu durumun verdiği kederle iki ayını tamamladı. Orada vefat etti.

Şâni-zâde Türk düşün tarihi için en önemli simalardan birisidir. Ortaya koyduğu fikirlerin bir bölümü bugün bile varlığını devam ettirmektedir. Yaşadığı coğrafya ve uygarlık adına çağını yakalayabilmiş, aşabilmenin de yollarını aramıştır. Çalışmaları ve eserleriyle XIX. yüzyılı aydınlatan kandillerden biri olarak tarihe geçmiştir. Şâni-zâde ve çağının diğer âlimleri üzerine yapılacak çalışmalarla Osmanlı'daki bilimin, modernleşmenin ve kültürel etkinliğin serüveni daha iyi takip edilebilecektir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Hattı Hümayûn, 1343/52514

BOA, HAT, 277/16255

BOA, HAT, 464/22720

BOA, HAT, 639/31485

BOA, HAT, 500/24493

BOA, HAT, 667/32557

BOA, HAT, 669/32675

BOA, HAT, 1402/56587

Araştırmalar

A. Kamil Cihan v.d., *Mi'yârü'l Etbbâ*, Şâni-zâde Ataullah Kongresi, EÜ, GNTTE, EÜ. Matbaası. Kayseri, 1989, s.47-53.

A. Ronan, Colin, *Bilim Tarihi*, çev., Ekmeleddin İhsanoğlu-Feza Günergun, Tübitak Yayınları, Ankara, 2003.

Acıduman, Ahmet, “Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi ve Mi'yârü'l-Etîbbâ Adlı Eserinde Çocuk Hastalıkları”, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, C. LII, S. I, 2009, s. 42-52.

Adivar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul, 1982.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. XI-XII, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1858.

Altıntaş, Ayten, “II. Mahmud'un Tıbbiye Nutku Düzmece Miydi?”, *Tarih ve Toplum*, C. XXVIII, S. 163, 1997, İstanbul, s. 4-8.

Atabek, Emine, “Andreas Vesalius”, *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, C. II, S. II, Ayrı Baskı, İstanbul, 1971.

Avcı, Alaettin, *Türkiye 'de Askeri Yüksek Okullar Tarihçesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1963.

Ayar, Mesut, “*Yeniçeri Ocağı'nın İlgasından Sonra Bektaşî Tarikatı*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1998.

Aydüz, Salim, “Başhoca İshak Efendi”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, YKY, C. I, İstanbul, 2008, s. 657.

_____, *Süleymaniye Medical Madrasa In The History of Ottoman Medicine*, (Çevrimiçi),

http://www.muslimheritage.com/uploads/Suleymaniye_Medical_Madrasah.pdf,

28.09.2015.

Aykurt, Çetin, “*Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi'nin Tarih Yazıcılığı*”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1999.

Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev., Coşkun Üçok, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.

Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, II'den Ayırbaşım, Ankara, 1942, s. 279-364.

Bayat, Ali Haydar, “Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu”, *Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu*, İstanbul, 2008, s. 55-56.

Berkes, Niyazi, *Türkiye 'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1978.

Cem Vakfı, (Çevrimiçi), <http://www.cemvakfi.org.tr/osmanli-belgelerinde-alevilik-bektasilik/sanizade-mehmed-ataullah-efendinin-tireye-surgun-edilmesi/>, 12 Mayıs 2015.

Cevizci, Ahmet, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2003.

Charles Bossut, (Çevrimiçi), <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-2830900552.html>, 05 Mart 2015.

Çiftçi, Köksal, *Tektanrılı Dinlerde Resim ve Heykel Sorunu*, Bulut Yayınları, İstanbul, 2008.

Çipiloğlu, Advıye Rabıa, “Şânızâde Ataullah ve Divanı”, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Demir, Mehmet Akif, *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde İlmi Cemiyetler ve Din Eğitimi*, Birmat Matbaacılık, İstanbul, 2011.

Demir, Remzi, *Osmanlılar’da Bilimsel Düşüncenin Yapısı*, Epos Yayınları, Ankara, 2001.

_____, *Philosophia Ottomanica: Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Türk Felsefesi*, C. I-II-III, Lotus Yayınları, Ankara, 2007.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, 22. Baskı, Ankara, 2005.

Dilemre, Muhittin, “Türkiyede Basılı İlk Anatomi Kitabımız”, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, Ayrı Baskı, C. I, S. I, İstanbul, 1946.

Dino, Güzin, “Sabahattin Eyüboğlu ve Türkiye’de Çeviri Hareketleri”, *Türk Dili Dergisi*, Tercüme Özel Sayısı, S. 322, 1 Temmuz 1978, s. 104-111.

Dursun, Davut, “Klasik/Geleneksel Sistemden Modern Sisteme Geçiş Çabaları”, *Türkler Ansiklopedisi*, ed., Hasan Celal Güzel, C. XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 581-592.

Ekmeleddin İhsanoğlu v.d., *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, TTKB, Ankara, 2004.

Eldem, Edhem, “Voltaire ve Şânizâde Mehmed Ataullah Efendi, Hayretü’l-Azime Fi İntihalatı’l-Garibe”, *Toplumsal Tarih*, S. 237, Eylül 2013, s. 18-28.

Erdoğan, İsmail, “Kethudâzâde Ârif Efendi ve Felsefî Görüşleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XV, S. 1, Elazığ, s. 172-173. (Çevrimiçi), <http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt15/sayi1/171-188.pdf>, 15 Mart 2015.

Erol, Halil İbrahim, “Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi’nin Tarih Yazıcılığı”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.

Erer, Sezer, v.d., *A Forensic Autopsy Case Belonging To The Nineteenth Century In Turkey*, International Society For The History Of Islamic Medicine, S. 5, 2006, s. 40-45.

Esin Kâhya, Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, TDVY, Ankara, 2000.

Fendoğlu, H. Tahsin, “Tanzimat Sonrası Hukukî Düzenlemeler ve Hukuk Düalizmi”, *Türkler Ansiklopedisi*, ed., Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, C. XIV, Ankara, 2002, s. 727-738.

İbn-i Haldûn, *Mukaddime*, çev., Halil Kendir, C. I, Yeni Şafak Yay., Ankara, 2004.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, “19. Yy. Başında Kültür Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi”, *Belleten*, C. LI, S. 200, Ağustos 1987’den Ayrıbasım, TTK Basımevi, Ankara, 1987. s. 801-828.

_____, “Başhoca İshak Efendi”, *DİA*, C. XXII, İstanbul, 2000, s. 529-530.

İnal, İ. M. Kemal, *Son Asır Türk Şairleri/Kemalü’ş-Şuara*, haz., Müjgan Cunbur, C. I, AKMY, Ankara, 2002.

İnalcık, Halil, *Makaleler I: Doğu Batı*, Doğu Batı Yayınları, 2. Baskı, Ankara, Temmuz 2005. s. 14-32.

Kafadar, Cemal, *Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi-Osmanlı Geriledi Mi?*, haz., Mustafa Armağan, Etkileşim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, Nisan 2007, s. 101-164.

Kâhya, Esin, “Şâni-zâde Mehmet Ataullah Efendi”, *Erdem*, Ayrıbasım, AKDITYK, C. I/XV, S. 15, Ankara, 1991.

_____, *Şemseddin-i İtâki'nin Resimli Anatomi Kitabı*, AKDITYK, AKMY, Ankara, 1996.

Karabulut, Ali Rıza, “Şâni-zâde Tabib Mehmed Ataullah Efendinin Eserleri”, EÜ, GNTTE, *Şâni-zâde Ataullah Kongresi Tebliğleri*, ed., Prof. Dr. Ahmet Hulusi Köker, EÜ Matbaası, Kayseri, 1989, s. 127-131.

Karaçavuş, Ahmet, “*Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri*”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006.

Karal, Enver Ziya, *Selim III'ün Hat-tı Hümayûnları 1789-1807*, TTK Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1988.

Karpat, Kemal, *Osmanlı Modernleşmesi*, İmge Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, 2008.

Kazancıgil, Aykut, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Anatomi*, Özel Yayınları, İstanbul, 1991.

Köprülü, Fuat, *Anadolu'da İslamiyet*, Akçağ Yayınları, haz., Metin Ergun, Ankara, 2005.

Kurt, Namık Kemal, “Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi'nin Kanûnü'l-Cerrahin Adlı Kitabının İncelenmesi”, İÜ SBE, Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, YDT, İstanbul, 1999.

Kütükoğlu, Bekir, “Vekayinüvis”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, C. XIII, İstanbul, 1986, s.271-287.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani I*, haz., Nuri Akbayar, TVYY, İstanbul, 1996.

Melek Dosay v.d., *Bilim Tarihi Kılavuzu/Buluşlar ve Yapıtlar*, Nobel Yayın, Ankara, 2001.

Sağlık Terimleri Sözlüğü, (Çevrimiçi), <http://www.saglikterimleri.com/797-etyoloji-nedir.html>, 13 Mart 2015.

Sami Aydoğan, Erdoğan Pazarbaşı, Usûlu't Tabia, “Şâni-zâde Ataullah Kongresi”, EÜ, GNTTE, EÜ Matbaası, Kayseri, 1989, s. 43-46.

Sezer Erer v.d., *A Forensic Autopsy Case Belonging To The Nineteenth Century İn Turkey*, International Society For The History Of Islamic Medicine, S. 5, 2006.

Wikipedia, (Çevrimiçi), http://tr.wikipedia.org/wiki/nlanmac%C4%B1_mutlakiyet, 2 Şubat 2015.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK Basımevi, çev., Metin Kıratlı, 9. Baskı, Ankara, 2004.

_____, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, çev., İhsan Durdu, Ayışığı Kitapları, İstanbul, Mayıs 2000.

Maden, Fahri, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları*, TTK Basımevi, Ankara, 2013.

Mehmed Cemaleddin Efendi, *Osmanlı Tarihi ve Müverrihleri (Ayine-i Zürefa)*, Dersaadet, Akdem Matbaası, 1214.

- Meriç, Cemil, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İletişim Yayınları, 12. Baskı, İstanbul, 2009.
- Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı Tıbbı: Tedavi ve Tıbbi Kurumlar 1500-1700*, çev., Bülent Üçpunar, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.
- Necdet Öztürk, Murat Yıldız, *Osmanlı Tarihçileri Ahmedi'den Ahmed Refik'e*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2012.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Balım Sultan", *DİA*, C. V, İstanbul, 1992, s. 17-18.
- _____, "Bektaşîlik", *DİA*, C. V, İstanbul, 1992, s. 373-379.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım Yayınevi, 25. Baskı, İstanbul, 2006.
- _____, *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarihyazımı*, İş Bankası Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2007.
- _____, *Tarih Yazıcılığı Üzerine*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2009.
- Özmen, İsmail, *Alevi-Bektaşî Şiirler Antolojisi (19.Yüzyıl)*, C. IV, Saypa Yayın Dağıtım, Ankara, 1995.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Tarihi Boyunca Bektaşîlik*, Yeni Boyut, 5. Baskı, İstanbul, 1998.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, MEB Yayınları, İstanbul, 1993.
- Raczynski, Edward, *1814'de İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat*, çev., Kemal Turan, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1980.
- Sarı, Nil Akdeniz, "Osmanlılarda Tıphanenin Kuruluşuna Kadar Tıp Eğitimi", IX. Türk Tarih Kongresi, AKDITYK, TTKB, C. III, Ankara, 1989, s. 1278-1289.
- Sarton, George, *Bilim Tarihinde Yöntem*, der., Remzi Demir, Doruk Yayınları, Ankara, 1997.
- Sayılı, Aydın, "Bizde Tıp Öğretimi Üzerine", *Bellekten*, C. XXXV, S. 138, Ankara, 1971, s. 230-237
- Sertoğlu, Mithat, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. V, TTK Basımevi, Ankara, 2011.

_____, *Osmanlı Tarih Lügatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1986.

Soyyer, A. Yılmaz, *19. Yüzyılda Bektaşılık*, Frida Yayınları, İstanbul, 2012.

Stanford J.Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, C.II, e Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2006.

Süheyl Ünver, Esin Kâhya, “Teşrih”, *İA*, MEB Basımevi, İstanbul, 1993, s.197-201.

Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi, *Mir’atü’l Ebdân Fi Teşrih-i A’za’i’l- İnsan*, Tabhane-i Amire, İstanbul, 1235.

_____, *Mi’yarü’l Etbâ*, Tabhane-i Amire, İstanbul, 1235.

_____, *Şâni-zâde Tarihi I-II*, haz., Ziya Yılmaz, Çamlıca Basım, İstanbul, 2008.

_____, *Kanûnü’l Cerrahin*, Bulak Matbaası, 1244.

_____, *Usûlü’t Tabî’a*, Tabhane-i Amire, İstanbul, 1235.

_____, *Vesâyênâme-i Seferiyye*, Bulak Matbaası, 1221.

Şehsuvaroğlu, Bedi N., “Hekim Şâni-zâde Ataullah Efendi Biyografisi ve Eserleri”, *İÜ Tıp Fakültesi Mecmuası*, C. XIV, S. 3, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1951, s. 482-495.

_____, *Türk Tıp Tarihi*, Taş Kitapçılık-Yayıncılık, Bursa, 1984.

Takvim-i Vekayi, 7 Cemaziyelahir 1249 (22 Ekim 1833), s. 1-4.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, 9. Baskı, İstanbul, 2001.

Tekeli, Sevim, *Bilim Tarihine Giriş*, Nobel Yayın, 4. Baskı, Ankara, 2007.

Turna, Nalan, “İstanbul’un Veba İle İmtihanı: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Topum Ve Ekonomi, Studies Of The Ottoman Domain”, C. I, S. I, İstanbul, Ağustos 2011, s. 1-36.

Uğur, Ahmet, “Tarih-i Şâni-zâde”, Şâni-zâde Ataullah Kongresi, EÜ, GNTTE, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri, 14 Mart 1989, s. 117-130.

Uluçam, Enis, “A Comparison of the Urinary System in the First Printed Modern Turkish Anatomy Book and Contemporary Anatomy Books”, *Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, C. XXVI, S. 3, Tekirdağ, 2009, s. 256-260.

Uludağ, Osman Şevki, *Osmanlılar Devrinde Türk Hekimliği*, haz., Esin Kâhya, TTK Basımevi, Ankara, 2010.

Uzluk, Feridun Nafiz, *Hekimbaşı Mustafa Behçet Zati Eserleri Üstüne Bir Araştırma*, AÜTF TTE, Örnek Matbaası, Ankara, 1936.

_____, “Şâni-zâde Mehmet Ataullah”, Örnek Matbaası, Ankara, 1951.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, TTK Basımevi, 3. Baskı, Ankara, 1988.

_____, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK Basımevi, Ankara, 1988.

Ülken, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Ülken Yayınları, İstanbul, 2007.

Yetiş, Kâzım, “Beşiktaş Cem’iyyet-i İlmiyyesi”, *DİA*, C. V, İstanbul, 1992. s. 552-553.

Yıldırım, Nuran, “On Beşinci Yüzyıla Ait Türkçe Cerrahnameler”, *Lokman Hekim Journal*, C. I, S. I, 2011, s. 20-27.

Yılmaz, Ziya, “Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi”, *DİA*, C. XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 334-336.

Yücel, Ayhan, *Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk ve Adına Kurulan Kütüphanesindeki Tıbbi Yazma Eserlerin Listesi*, II. Türk Tıp Tarihi Kongresi’nden Ayrıbasım, TTKB, Ankara, 1999.

Zeki Zeren, *Tıp Terminolojimizdeki Reform*, (Çevrimiçi) <http://tdkkitaplik.org.tr/kurultaylar/K0406006-7f3be24ec1224e7eaca1eb40801f75c5.pdf>, 18.09.2015.

Ziyaver Şencan, *Radikal*, “İlk Resimli Anatomi Kitabımız”, (Çevrimiçi), <http://blog.radikal.com.tr/yasam/modern-osmanli-tibbinin-kurucusu-tarihci->

[matematikci-cevirmen-cografyaci-egitimci-s%C3%A2niz%C3%A2de-ataullah-mason-ve-dinsiz-miydi-20430](#), 18.06.2015.

_____, *Zaman*, (Çevrimiçi),
http://www.zaman.com.tr/gundem_osmanlinin-ilk-tip-kitabini-yazan-ataullah-efendinin-mezari-izmirde-bulundu_620237.html, 18.06.2015.

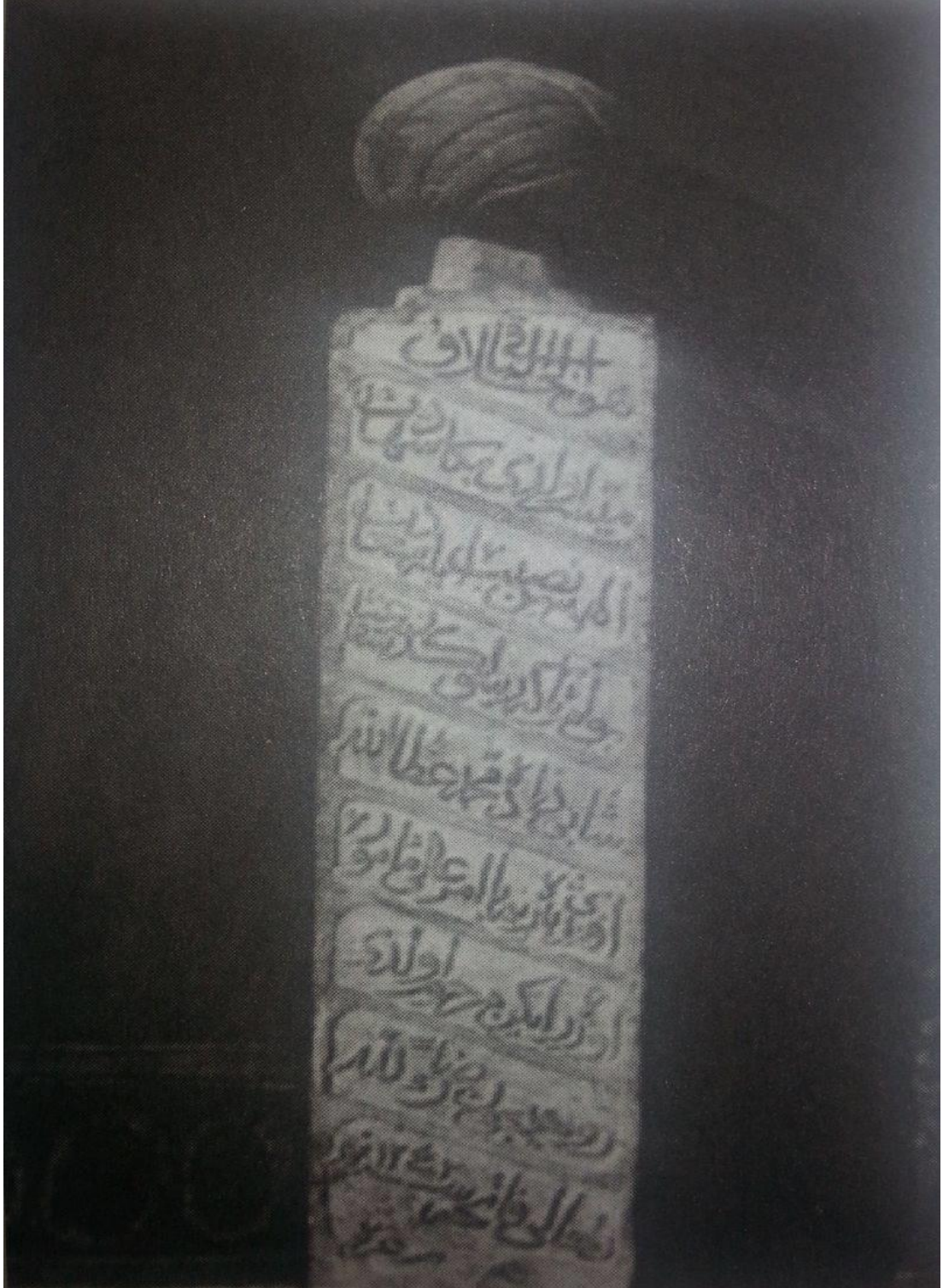
Zülfikar, Mükerrerem Bedizel, *Tabip Şâni-zâde Mehmed Ataullah Hayatı ve Eserleri*, Özel Yay., İstanbul, 1991.

EKLER

EK-1: Şâni-zâde'nin Feridun Nafiz Uzluk tarafından muhtemelen Süheyl Ünver'e çizdirilen resmi.

EK-2: Şâni-zâde'nin Tire Müzesi'nde bulunan mezar taşı. Taşın ikinci satırına bakıldığında “*müyesser oldu bana şehadet*” yazısı okunmaktadır.

EK-3: Şâni-zâde'nin Tire Meydanı'nda adına yapılan anıt mezar.

EK-5: Şâni-zâde'nin *Mir'atü'l-Ebdân* isimli eserinde bulunan metal levhalara basılmış anatomik görüntüler. Eserin sol alt kısmında amel-i Agob Erzurumî yazısı kolayca seçilmektedir.

EK-7: Şâni-zâde'nin *Usûlü't Tabî'a* adlı Osmanlı'da yazılan ilk fizyoloji kitabı olma özelliğine sahip eserinin giriş sayfasından bir görünüm.

--/--/---- 12:00 AM

EK-8: Şâni-zâde'nin Mi'yârü'l-Ettbâ isimli kitabın giriş bölümünden bir örnek.

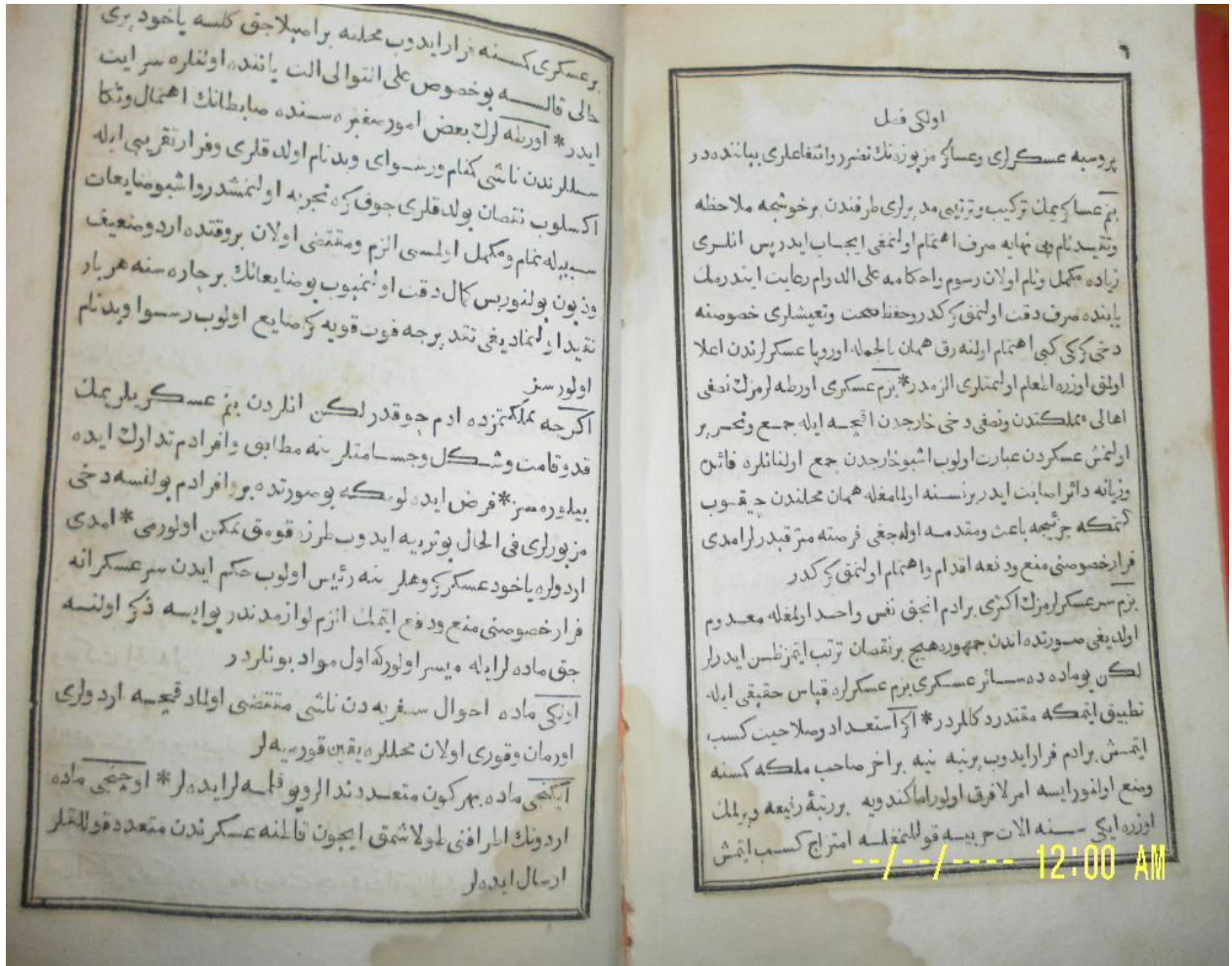
EK-9: Şâni-zâde'nin Kanûnü'l Cerrahin kitabının giriş sayfasından görünüm.

EK-10: Şâni-zâde'nin Kanûnü'l Cerrahin kitabından levha-i hamse olarak isimlendirilen örnek bir resim. Resimdeki şekiller rakamlarla, şekil ayrıntıları da harflerle isimlendirilmiştir.

EK-11: *Vesâyenâme-i Seferiyye'* nin ilk sayfalarında yer alan evvelki fasıl bölümünden bir görünüm.

EK-12: *Tarih-i Şâni-zâde*'den Bir Örnek:

‘Azl-i Ağa-yı Yeniçeriyân

Sevâbık-ı zemanda müntehab-i asâkir-i ‘Osmânî olan yeniçeriyânda, ba’de-ez-ân fikdân-ı râh u erkân anlara mûcib-i vehn ü tuğyân olup, gerçi defâtir-i Hâkaniyye kuyûdu muktezâsınca erâzî ve emlâkdeki kanûndan başka vâzî’-ı kanûn merhûm Sultan Süleyman Han ‘aleyhi’r-rahmetü ve’l-gufran zemânında ictimâ’ u ittifak-ı ashâb-ı kemâl ile vüzerâ ve ricâl ü küberâ ve sâ’ir erkân- devletin maslahat ü hıdmet ve tavr u istihkak ve keyfiyyetlerine ve esnâf u âhâdınve ecnebî vü ra’iyyetin hadd ü hudûd ve vâcibât-ı zimmetlerine edebî ve sahîh bir mi’yâr u mikyâs olur kanûn-i sâbitü’l-erkân tertîb ve vaz’ olunmuş mu, yahûd olunmamış mı? Henüz mechûl ü pinhân ve tedâvül ü te’âmül ile karâr-yâfte olmuş zann olunan teşrîfatdan başka mezkûrata dâ’ir bir Kanûn-nâme-i mer’iyye görülmediği, erbâb-ı teharrî ‘inde meşhûr u râyğân, lâkin Devlet-i ‘aliyye’ye şer’îat-i Muhammediyye bir kanûn-ı İlâhî idüğü müselle-i ehl-i îmân olup, ancak ictimâ’-ı ümmetle karâr-gîr mesâ’il musahhara-i şer’iyye-e-âsâ sunûf-i efrâd-ı devletde her fırka mâ-vecebe ‘aleyhini bilmekte ve her bir mâdde bir ka’ide tahtına idhâl olunmakda ‘azîm menfa’at olduğundan, ol zemân esfâr-ı mütevâliye arasında galibâ yalnız ‘ulemâ ve bektâşiyân zümrelerine ve ba’zı sunûf-i askeriyeye vaz’-ı kanûn kılındığı, bunlara tarîk ta’bir olduğundan ve ba’zı vâhid min -elf bakıyye-i kâ’idelerinden istidlâl ile müstebân ise de, teceddüd-i eyyâm ve tebeddül-i a’vâm sebebiyle bi’z-zarûr iktizâ eden aralık aralık tekmîl-i nizâm ve muktezây-ı zemâna göre ‘ale’t-tedrîc tevfik-ı ahvâl-i havâss u ‘avâm husûslarına ta’ammüm-i betâlet ü rehâvet sebebiyle, çok müddetden berü kat’â dikkat ü ihtimâm olunmadığından kat’-ı nazar, bu makule kelâmı ağzına alanlar tekübbür-i küberâ ile tekdîr ve “Olmaz olmaz” kavlini tekrîr ile mazhar-ı ‘itâb ü ta’zîr oluduklarından, altı yüz senelik bir devlet-i zî-şânın kıdem-i eyyamına kıyâsen az vakitte cedîdi değil, ‘atîkocakları dahi halel-pezîr olmuşiken, meselâ devr-i esbakda Top-hane Ocağı’na beş orta dahi zamm olunmağa irâde-i seniyye te’alluk eyledikde, her biri müdahhar mal-ı Karûn’a malik olduğundan başka, ikişer üçer yüz kise senevî fa’izlü esham ve mukata’âta mütemâlik olan ‘uzamây-ı devr-i Selim Hânî, mezkûr beş ortanın îrâdını tertibden meclis-i meşveretde izhâr-ı ‘aciz ü ye’sle envâ’-ı bid’atler ihdâs ü teksîr ile veliyy-i ni’metlerinden nâşi tenfir ederler idi. Ve

sermâye-i emniyyet ü ‘izzet, tekmîl-i esbâb-ı galibiyet olduğunu derk etmeyüp, ekser vükelâ semt-i muhâlefet ve vâdî-i mâl ü zînete giderler idi. Ve rütbe-i resmiyyesi olmayan erbâb-ı kemâl ile bu makule kelâmı züll ü şeyne ‘add ederek, o makulelere ağız açdırmadıklarından kat’-ı nazar hem rütbelerinden dahi ba’zan bir ‘âkıl ve dûr-endîş zuhûr eylese, cümlesi ana gayz u ‘adavet ederler idi.

EK-13: *Mir'âtü'l Ebdân Fî Teşrih-i A'za'î'l- İnsan*' dan Bir Örnek:

Fî Teşrihü'l-Kelîli

Azm-i agılı kahfin ibtidâ-i kıt'ası olub başın ilerü tarafını ahâta etmiştir. Ve başda alın ta'bîr olunan mahâlde vakî' olduğundan nâşi kat'an mezbûrye bazıları azm cebhe tesmiye etmişlerdir. Ve azm-ı mezkûr çocuklarda iki kıt'alardan ibârettir. Ve azm-i aklîli azmîn cedd-i edyîn ile ve i'tam-i gar bâlı ile ve azm zaferi ile ve a'zâm-ı inaf ile ve azim-i feki ile ve a'zâm-ı vücena ta'bîr olunur yakâk kemikleriyle müttehîd olunmuşdur. Ve azm-i aklilinin iki ve cehi ma'tâbir olub biri veca zahîrdir ki muhidedir ve biri veca bâtındır ki mâ'ardır ve veca zâhirden üç aded hediyeeler vardır ki anlara hadd-bâd-ı cebhiye tesmiye ederler bunların ikisi vasıta-i karîb-i mahâlde her biri bir cânibde olarak vakâ' olmuşlardır ve biri kaşların çak ortasındadır ve azm-ı mezkûrda nisf-ı daîrevî iki kuslar vardır ki anlar hakrân ma'duren ayn ta'bîr olunur göz çukurları kavuğunda vakî' kus-ı hacâca ta'bîr olunan çıkındılardır. Ve kezâlik azm-ı mezkûrda başka beş aded ne'tevî zâtı dahî vardır ki anların derdi gözün zâvalarına müteâllik olduklarından anlara hıdbât-ı zevâyaviye demişlerdir. Ve ba'zıları hıdbat-ı medâr-ı abûn ta'bîr ederler ve bunlar ihdâs eyledikleri göz daîreleri müftezâlarınca hıdbât-ı vahsebe ve hıdbât-ı ansibe ta'bîrler ile kırk ve temyiz olunurlar ve beşinci ne'te-i zâtı burun kemiğine tayanmak için ilerü çıkmış olmağla ana ne'tevî ankî tesmiye ederler ve azm-ı ağılılı-ı mezkûrede göz daîrelerinin yukarularında iki aded ma'kurlu vardır ve her bir göz daîresinden zaviye-i huşye-i ayn ta'bîr olunan göz kobruğu tahtında bir makâr vardır ...

EK-14: *Usûlü't-Tabî'a*'dan Bir Örnek:

Fî Sebeb-i Harekâtü'l-Kalb

Kan devr iderken ark açık nâm tamar vasıtasıyla kalbin azn etmesine avdet edüb gelür ve Akciğerden ark-ı rü'vi vasıtasıyla gerü giden kan yüreğin izn-i isrine gider. İmdi bu madde-i ... kalbin cevânib-i vücuderâtına şiddetle dokunub anların cevflerini tevsî' eder iken anların asâb-ı kalbinden gelen lifleri bu zerb-i anîf ile tahdîş olunmağla tea'kîz edüb devşirülürler ve kalbin batanlarını sıkub büberler ve takrîble batanlar dahî kendülerini tahrîş eden kanı def' edüb andan kurtulurlar ve her şey bu vecihle zaîl oldukda ilyâf-ı mezkûre dahî gevşeyüb münista olurlar ve tekrar aklın kanın kuvvet-i sûletine mukâvemet edemeyecek hâlet-i rehâvete gelürler bunun için kan dahî tekrar akûb batanların içlerine dolar ve yine sıbkıt eden ahvâl yeniden zuhûra gelmekle kalb dahi alü'l-tevâli hareket eder.

EK-15: *Mi 'yâru 'l-Etîbbâ* 'dan Bir Örnek:

Emrâz-ı Sâdır-ı Beyânıdır

Göğüs aletlerinin cümlesi şol merzîlerdir ki sadrîn ya i'zâen ve heşbâsına ve muhîtime yahûd izâ'en insiyesine yani cevfindaki ihşâsına isâfet edüb anların if'âl ve i'mâlini yaz yâde asretlü ederler yahûd anları galya dahî manî' ederler ve bu a'letlerin cümlesi ale'l-husûs icâze-i insiyasına isâbet edenleri daîma hatırına giderler ve bunların ba'zı ibtidâsında vazî' ve a'yân olmaz ve merzî' hemân hiç ez-ac etmez derecesinde olduğundan merkûm anı adna ve hakîr görür. Anın için ber-mu'tâd bu merzîler vukû'ları esnâsında eglenmeyüb nihâyet a'rizât vasıtasıyla anların mukâddemce vukû' bulmuş ve tekrar eylemiş oldukları gerçe zahîr olur lâkin ilaçları dahî müşkîl olur ve ekseri müzmîn olub emreden add olunmaz bir hayata ve böyle ahz-ı aşş ve ba'taatle icâmında mutâ baîs olunur. Binâen-aleyh her ne merzûde olursa olsun evvelâ merîzin teneffüsüne dikkat olunmaludur. Zirâ teneffüs-i kemâl üzere serbest ve a'zâde olub hastanın hiçbir zahmete a'lemeti olmaksızın nefesini midede iceriye çeküb hava batnından bir müddet mukîs ederek bu minvâl üzere nefes alabilmesi ve iki yanına vesâir taraflarına zahmetsizce yatılması pek güzel a'lâmetlerdir. Ve Akciğerde yahûd saîr akâyıkın mahâllerde ba'zı zahmet eğlendikde andan kemâl-i dikkatle ihtirâz olunub derakab imkân-ı mertebede anın kat'î ve defî olunması yahûd lâ-akl ez-diyâd istidarecenin mani' olunması lâzımdır.

EK-16: *Kanûnü'l Cerrahin'*den Bir Örnek:

Haç Şeklinde Olan Sargullar Beyânındadır

İş bu sargular rü'sa ve cüzzie-'l-sâk olunur. Re'saü'l-sâk olunan salîbü'l-şekil isâbe iki sarguyu ortalarından birbirlerine diküb iş bu mahâl-i takâtâ'-i şakâk üzerine her iki sarguların biri kaîman ve diğeri afkaya gelmek üzere vazî' olunub bade kaime afkı devirler imal iderek izabe-i mezbureler sarulur. Ve teknil olundukda uçları toplu iğneler ile sabit kılınur. Ve sargunun tekâtu' mahali vaz' olunduğu şakağa makası şakak üzerinde vakîâ olan tekatuları bir kaç yerinden dikilur. Hafî olmaya ki iki aded birbirbirlerine dikilmiş sargular birbirlerini şakak üzerinde zaviye-i kaime üzere kat' iderek el-sak olunub ve mahal tekatuları kezalik dikilur ise enfa beyan olunan asabenin yerini kaim olub ve anın göreceği işi gördüğünden ma'da sarması dahi kolaydır. Ve bu sargu başda olan yaraların uzerine vaz' olunan edavatı tutmak için sarulur. Eğer edavat-ı cerha büyücek ise sargunun duvarlarını birbirlerinden ayırarak edavat-ı mezkure zabt olunur ve sarılan haçvari sargu bir isabe-i çizgiye olub yukaru karından ve aşağı karından omuz ve bacak aşurmalarıyla aşağı ve yukaru inub çıkmamak için sabit kılınmıştır.

EK-17: *Divan-ı Şâni-zâde*'den Bir Örnek:

Gam değildir tığ-i gamzen ile olsa sine dağ
Çok kişinin deldi bağrın sevdiğim sende bu çağ

Şemvar olmakda diller hasret-ile suznak
Han-ı ışıktan o şah-ı işvenin çoktur çerâğ

Cüvveş ol serv-i nâzın akmasın dil payine
Mivedâr-ı huşe-i derd ü beladır çün bu bağ

Kesse de şah-ı ümid vaslı zur-ı rüzigâr
Serveş kesmez ser-i kuyundan anın dil ayağ

Eylesen olmaz mı sünbülzar-ı vuslatda *Ata*
Şemm-i zülf-i amberini ile tatir-i dimag.

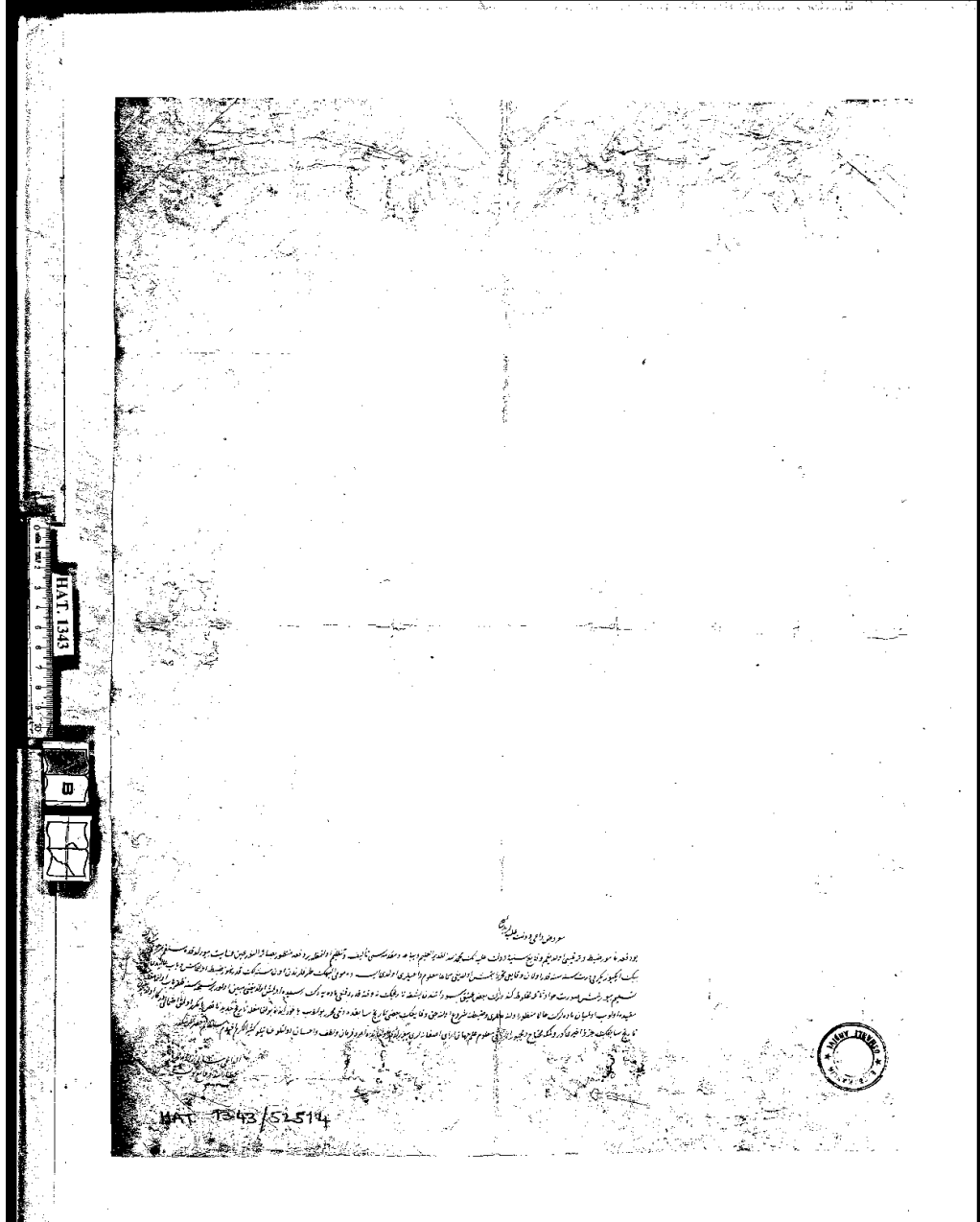
EK-18: Vesâyenâme-i Seferiye'den Bir Örnek:

Üçüncü fasıl

Aşçı Ve Karakollukçu Zümresinin Lâzıme-i Hâli Ve Askeri Ta'ifesinin Bâzı Meşrûbatları Ahvâli Beyanındadır.

Düşman üzerine harekât ve bir müslihâta mübâşeret murâd eylediğinizde zehâir-ı nâzarı tarafından yol üzerinde bulunan arpa suyu ve erik ma'kulesi cem' ola hatta bunlar ordudan eksik olmayub lâ-akl evâil-i günlerinde olsun mevcûd olalar ve ordu düşman ilgâsına duhûl eyledikde ol-havâlide bulunan bu makûle meşrûbat yapıcı adamlar tutulub askerî ta'ifesinin terkîne tahmil edemedikleri mükâfat-ı mevcûd olmak için mezbûrlara erk-i takdîr ettireler ve bu hususları görüb gözetlemek askerin maa-i gulâtına me'mûr karakollukcu zümresinin lâzıme-i hâli olub ale'l-husus şol mahallerde ki inlerin sükkânı firar ve terk-ı hanmân ve diyâr etmiş olalar zira bu sûretin ahâlisini hıyânet iktizâ etmeyen mahâle varmış olur lâkin mezbûrlar eşyâ-i mezkûre-yi aslâ zabt ve temlik eylemeyeler ve akça ile satun almak tarîkiyle dahî olursa bundan ma-â'da espize ve huzurât ve maî gul olan hayvanâtı arayub getürmek için dahî yine mezbûrlar irsâl olunur lâkin askerî ta'ifesi zümre-i mezbûrenin mâlik oldukları iş bu eşyadan satun almağa muktedîr olub getürenler dahi ve celâyıkı üzere kat'de edeler deyü zikr olunan eşyanın münâsib bahâ ile bey' olunmasına dikkat olunmak lâzımdır. Bir Suldanın beher gün iki lira etmek ve haftada iki lira lehmü'l-hissesi olduğunu dahi bu ma'kûlede zikr ederiz ve bu hisselerini ta'yîn olunmak üzere orduda taraf-ı mîriden ahz ettireler ve bu berad nâ suldanın müstahâkk olduğu ta'yînden hususa bu hemya misüllü bir mahaldeki anda sefer-i çöl sefirî gibidir. Binâberîn orduya zahîren nakl eden karbân ile asakiri ta'yîn verilmek için sığır ve öküz sürüleri dahi celb oluna.

EK-19: *Hat*, 1343/52514, Şâni-zâde vak'anüvislik görevine getirildikten sonra selefinden kalan tarihi belgelerin kendisine verilmesi için istekte bulunduğu belge ve cevabı.

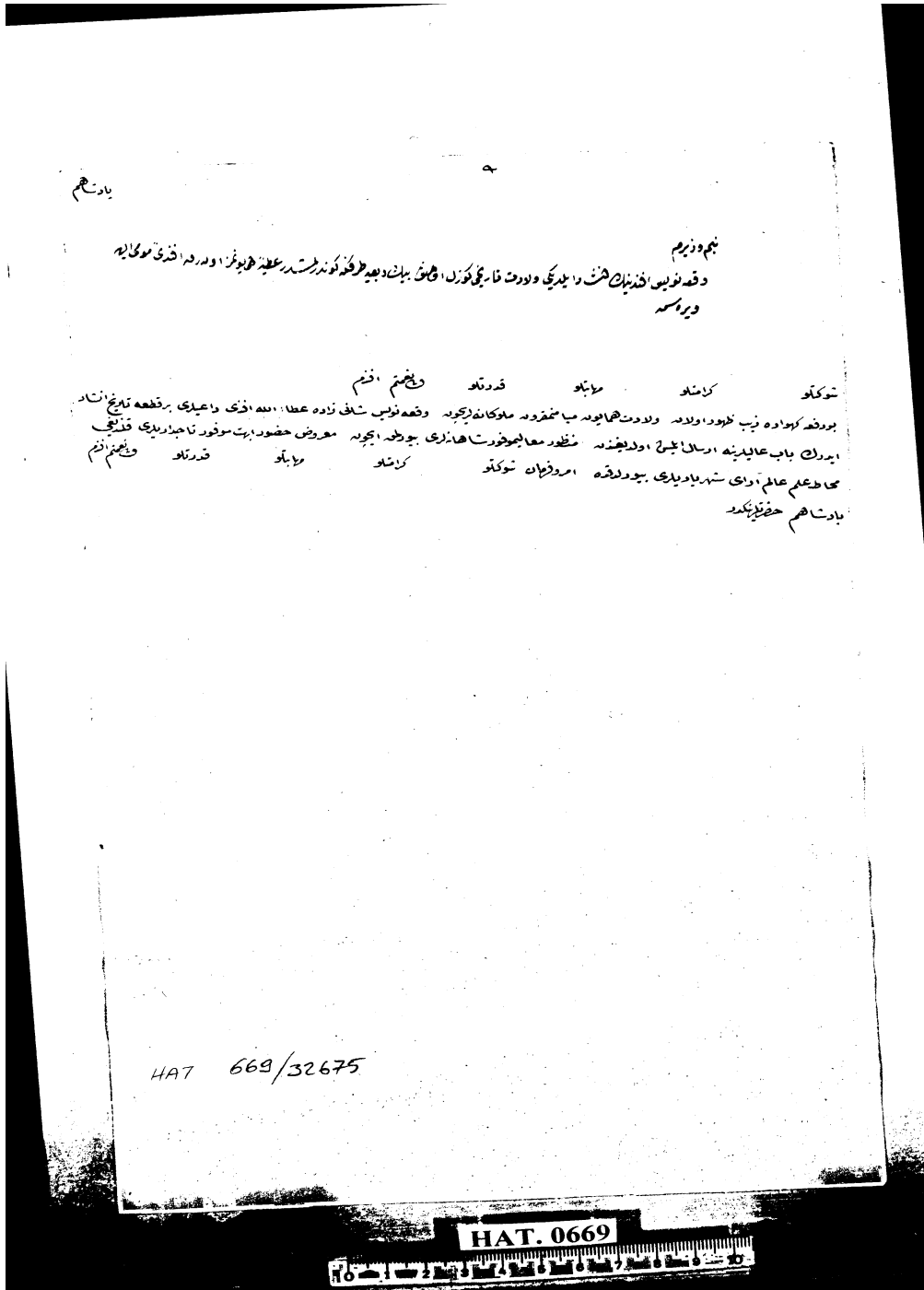

EK-25: Hat, 669/32675: Şâni-zâde'nin inşâd ettiği veladet tarihiyle ilgili II.Mahmud'un beğenisi ve bin rubiyye altın verilmesini anlatan irade-i seniyye.

EK-26: Hat, 1402/56587: Şâni-zâde'nin, babasının mukataasını 56 kese altın karşılığında aldığı gösteren irade-i seniyye.

